

**КИЇВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ЦЕНТР
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

**МЕТОДОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ
ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Колективна монографія

За загальною редакцією
О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Хоменка

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 001.814:34
М54

Рецензенти:

Гришина Ю. М. – доктор юридичних наук, професор, народний депутат України, голова підкомітету з питань вищої освіти Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій

Бутенко А. П. – кандидат історичних наук, доцент, голова Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України
(протокол № 9 від 27 жовтня 2022 року)*

Методологія проведення галузевих юридичних досліджень :
колективна монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка,
М. М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 240 с.

ISBN 978-617-554-065-7

Колективну монографію присвячено актуальним питанням методології проведення галузевих юридичних досліджень. Особливу увагу приділено загальнотеоретичній характеристиці методології наукового знання, організації та плануванню наукового дослідження, інституту академічної доброчесності, а також алгоритму підготовки наукових кадрів за спеціальністю 081 «Право». Окремий розділ монографії присвячено методологічним проблемам галузевих юридичних досліджень.

Видання адресоване науковим і науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та наукових установ, докторантам, аспірантам та всім, хто цікавиться актуальними питаннями методології юридичних досліджень.

УДК 001.814:34

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА	5
1.1. <i>Методологія наукового знання: монізм, плюралізм, інтегративний підхід (на прикладі теорії держави і права)</i> ..	5
1.2. <i>Організація і планування наукового дослідження</i>	31
1.3. <i>Академічна доброчесність як базова умова «чистоти» наукового дослідження</i>	51
1.4. <i>Підготовка наукових кадрів за спеціальністю 081 «Право»</i> ..	77
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	89
2.1. <i>Методологія наукових досліджень у конституційному праві України</i>	89
2.2. <i>Методологія сучасних цивілістичних досліджень</i>	113
2.3. <i>Методологічні проблеми наукових досліджень у галузі трудового права</i>	128
2.4. <i>Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід)</i>	157
2.5. <i>Питання методології наукових досліджень у кримінальному процесі України</i>	180
2.6. <i>Методологія дослідження нотаріату в Україні: теоретичні аспекти</i>	213
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	238

ПЕРЕДМОВА

Реалії українського сьогодення дають змогу констатувати появу принципово нових викликів не лише для людини, громадянського суспільства та держави, а й для правової науки.

Колективна монографія є спробою окреслення методологічних засад наукових досліджень права і визначення методологічних проблем галузевих наукових досліджень.

Даний науковий доробок є частиною фундаментального наукового дослідження «Розвиток правничої освіти як складова частина правової реформи», що проводиться Київським регіональним центром Національної академії правових наук України. Так, протягом 2021 року науковцями Київського регіонального центру Національної академії правових наук України у фаховій періодиці опубліковано цикл статей, присвячений проблемам удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін. Результатом проведеної роботи стало видання науково-практичного посібника, присвяченого методиці викладання галузевих юридичних дисциплін (*Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса : Гельветика, 2021. 248 с.*).

Логічним продовженням окресленої наукової роботи є видання колективної монографії, присвяченої методології проведення галузевих юридичних досліджень.

Видання адресоване науковим і науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та наукових установ, докторантам, аспірантам та всім, хто цікавиться актуальними питаннями методології юридичних досліджень.

О. О. Кот,

*директор Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України*

А. Б. Гриняк,

*заступник директора Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України з наукової роботи*

М. М. Хоменко,

*завідувач відділу забезпечення інтеграції академічної
та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України*

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА

.....

1.1. Методологія наукового знання: монізм, плюралізм, інтегративний підхід (на прикладі теорії держави і права)

Розпочинаючи висвітлення, систематизацію, аналіз тих напрацювань, що пов'язані з «методологічною» проблематикою сучасного наукового доробку, відразу хочемо зупинитися на досить полярних точках зору або констатаціях, що існують чи, краще сказати, співіснують у науці. Зокрема, однією з точок зору, що притаманна певній частині наукового загалу, є така: методологічний складник у вигляді певної теорії (концепції) досить детально досліджений (проаналізований) протягом тривалого часу у розробках світової науки і навряд чи вартує сьогодні докладати значних зусиль у розроблення «розробленого» детально наукового сегменту. Таку відсутність спеціальних розділів (підрозділів), пов'язаних із методологічним підґрунтям, можна побачити навіть під час поверхневого аналізу зарубіжних теоретичних видань¹; представники ще одного спрямування досить свавільно ототожують методологію як теоретичний напрям та методику наукового знання, тобто певний дослідницький «інструментарій».

Відразу зауважимо, що належимо до третьої групи наукового загалу, представники якої вважають і вважали методологію наукового знання найважливішою «точкою відліку» кожного наукового пошуку. Тобто, чітко вибрана методологія є своєрідним компасом, за яким прямує науковець, щодо досягнення як самої мети, постав-

¹ Gerloch A. *Teorie práva*. 8. vyd. *Plzeň*: Aleš Čeněk, 2021. 341 s.; Krosłak D., Balog B., Surmajova Z. *Teoria statu a práva*. 1. Vydanie. Bratislava : Wolters Kluwer SR s.r.o., 2020. 336 s.; *Aktualne otázky teorie práva / autorský kolektiv*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2018. 306 s.

леної для даного дослідницького напрямку, так і щодо вибраного інструментарію у дослідженні тієї чи іншої проблематики.

Ще одне важливе, на нашу думку, зауваження: питання методології у дослідженнях щодо юридичної науки не є новим для нашого правового осередку, правового вжитку, предмета правового дискутування тощо².

Вірно й те, що, мабуть, більш заплутаного, такого, що не дістало свого вирішення або повного, завершеного вигляду питання серед дискусійних проблематик немає. Так, одні вчені наполягають на виборі одного загального метода через аналіз особливих методів одиничного (принцип «ієрархічності» або, так би мовити, «матрьошковий» принцип). Інші науковці є прибічниками принципу плюралізму щодо методів дослідження; деякі наполягають на інтегративному методі. Не наполягаючи на остаточній «розстановці» наголосів, остаточному або хоча б наближеному вирішенні цього питання, спробуємо висловити деякі міркування. Так, починаючи науковий екскурс, зауважимо, що методологія юридичної науки, методологія окремого наукового знання, методологія конкретного дисертаційного дослідження – це не тотожні поняття.

Передусім зупинимося на самому розумінні феномена «наука». У деяких правових системах науку визначають як сукупність систематизованих і узагальнених знань і вважають, що її поява датована XVII ст. Сам же термін «наука» виникає у науковому обігу в 1840 р. завдяки начебто професору Кембриджського університету У. Уевеллу. Слід зазначити, що до появи особливої форми пізнання пояснення оточуючого світу здійснювалося на основі та за допомогою сакральних елементів, міфів та релігійних уявлень. Особливу увагу хочемо звернути на іншу точку зору: представники харківської правової школи вважають, що принаймні перші знання про юридичну дійсність розвиваються в давні часи, правознавство як вид діяльності та професія бере свій початок від римської юриспруденції. Гней Флавій (близько 300 р. до н. е.) є засновником світського погляду на право. Видатні римські юристи

² Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

Ульпіан, Павел, Гай, Папініан, Модестин, які займалися передусім питаннями цивільного права, залишили прийдешнім поколінням блискучі зразки юридичного мислення.

Юридична наука як особливий вид теоретичних знань про право склалася у перших європейських університетах X–XII ст.³, тобто, як бачимо, дана точка зору датована (пов'язана) з набагато ранішнім періодом.

У заданому контексті запропонуємо визначення науки, яке, на нашу думку, дасть нам можливість оперувати всіма наступними міркуваннями та висновками даного наукового розділу. Отже, наука – це форма духовної діяльності людей, спрямована на виробництво знань про природу, суспільство, державу, право, що має безпосередньою метою досягнення істини і відкриття об'єктивних законів на основі узагальнення реальних фактів у їх взаємозв'язку для того, щоб передбачити тенденції розвитку дійсності і сприяти її прогресивним змінам.

Серед загальних характеристик науки як явища соціальної діяльності хочемо запропонувати такі, не претендуючи на всеосяжність:

- 1) представляє достовірні знання;
- 2) має об'єктивний характер;
- 3) характеризується логікою побудови висновків у всіх сферах дослідження;
- 4) відрізняється відповідними систематизаціями та принципом нон-сумарності (кожне отримане наукове знання більше механічної суми окремих елементів);
- 5) демонструє процеси, пов'язані з морфостазами, тобто кожне наукове знання «спрямоване на своє збереження» в системі наукових досліджень і знань.

Кожна наука має свій предмет: природні явища або явища соціального життя людей, їх зв'язку з природою або зв'язку (комунікація) між собою, суспільні зв'язки тощо. Різноманітні явища природи і суспільства у своєму русі підкоряються певним законам історичності. Люди пізнають їх із метою співвіднесення із власною

³ Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лік'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. С. 23–24.

поведінкою і з метою перетворення об'єктивного світу відповідно до визначених інтересів. Пізнання об'єктивно існуючих закономірностей здійснюється за допомогою численних природних і суспільних наук, що поділяються залежно від того, які природні або суспільні явища виступають їх об'єктом.

Серед усіх суспільних явищ особливе місце займають держава і право. Це об'єкт вивчення багатьох суспільних, але, перш за все, юридичних наук. Причому кожна з наук має у цьому об'єкті свій аспект вивчення, свою площину, свої відносини, своє коло питань тощо. Таким чином, ідеться про обов'язкове розмежування об'єкта і предмета науки, що принагідно вважаємо за необхідне акцентувати.

Суспільні науки не відразу відокремлювалися від природних, зокрема від філософії. Можна зробити висновок, що теорія держави і права зароджується в «лоні» філософських уявлень про державно-правові явища.

Разом із розвитком держави і права та їх активним проявом у найрізніших сферах суспільного життя, а також із поступом поглиблення людських знань про державно-правові явища виділяються й удосконалюються галузеві юридичні науки. Кожна з них як предмет свого вивчення досліджує в одному і тому самому об'єкті різні структурні складники, різні відносини і норми, що їх регулюють. Кожна із цих наук вивчає свої приватні закономірності розвитку досліджуваних явищ. Однак для всіх мають значення загальні закономірності загального об'єкта (держави і права), закономірності виникнення, розвитку та функціонування цих феноменів. Ці закономірності становлять предмет теорії держави і права. Зрозуміло, що предмет науки – це те, що вона вивчає (ця теза не викликає заперечень).

Слід пам'ятати про нерозривний зв'язок держави і права (зараз не вдаватимемося до дискусії, що саме із цих інституцій виникає раніше). Ці явища як продукти соціально-економічного і політичного розвитку суспільства разом виникають, проходять переважно одні й ті ж самі етапи розвитку, однаково характеризуються з погляду соціально-політичної сутності, слугують одним і тим самим цілям. Держава «висловлює» право у своїх законах, вона підтримує право й охороняє від порушень. Держава

не «живе» поза правом. І не лише тому, що право є засобом здійснення функцій держави, – право закріплює існування держави з певною організацією механізму, формою правління, устроєм і політичним режимом. У різних типах держави і права це проявлялося по-різному (відомі часи і простори, коли ні про яке «панування права» і мови бути не могло). Утім, загальна тенденція або закономірності зв'язку між державою і правом проявлялися дво-стороннім характером.

Держава і право знаходяться у такій тісній взаємодії, що уявляється можливим говорити саме про загальні закономірності їх розвитку, хоча, зрозуміло, це різні явища. Держава має свою структуру, свій механізм, свою суть і форму, а право – свої. Можна розрізнити державознавство і правознавство, кожне зі своїми напрямками, особливостями, закономірностями, проте не слід забувати, що деякі, на нашу думку, прогресивні вчені вважають за потрібне говорити сьогодні про праводержавознавство. На цій основі можна виділяти різні навчальні курси та спецкурси. Однак усе це не лише не заперечує загальних закономірностей держави і права, а, навпаки, тільки підкреслює контекст їх існування.

Загальна теорія держави і права являє собою особливий інтерес серед сфер наукових знань, з'ясовує умови, за яких з'являються держава і право; простежує етапи їх розвитку і дає класифікацію типів держави і права, пояснюючи при цьому зміну одного типу іншим; заглиблюється у соціальну сутність держави і права; досліджує їх форму; виявляє закономірності побудови системи органів держави і системи права; характеризує функції держави і права, методи їх здійснення і межі впливу на суспільні відносини; виокремлює загальні принципи режиму демократії, правового регулювання і правового порядку; також розглядає форми реалізації права, юридичну відповідальність тощо.

Дослідження всіх основних підсистем об'єкта вивчення теорії держави і права – це: держава, право, юридична відповідальність, правова свідомість, правова культура, особливості національних правових систем, механізм їх зближення або взаємодії тощо. Вельми актуальним вважаємо сьогодні, після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, розроблення проблематик, пов'язаних

із тоталітарними та авторитарними політичними режимами, протидією демократичних інституцій, зокрема міжнародного права, злочинним намірам та агресивним посяганням. Достатньо нагадати про те, що ефективний розвиток національних правових систем без ефективної взаємодії з оновленими нормами, положеннями міжнародного права просто неможливі в сучасних реаліях. На жаль, саме методологічні підходи до цих проблем саме у форматі загальної теорії права є, як виявилось, не на належному рівні. Ба більше, розмірковувати сьогодні про методологію як явище соціальної дійсності у найширшому сенсі без звернення до вдосконалення понятійно-категоріального апарату є некоректним (про що йтиметься далі). Таким чином, вважаємо за потрібне ще раз констатувати, що теорія держави і права – це суспільна наука про закономірності виникнення, розвитку та функціонування права і держави, типи держави, сутність права, його зміст, форми і функції.

Місце теорії держави і права в системі наук визначається її якостями і характеристиками. З урахуванням специфіки предмета необхідно звернути увагу на такі характеристики теорії держави і права.

Отже, наука теорії держави і права: а) наука теоретична. Її основними результатами є ідеї належного влаштування держави і права. Вона має практичне значення, але практичне втілення її положень може виходити за рамки даної науки; б) теорія держави і права – це наука суспільна, оскільки вона вивчає явища, що входять у соціальну сферу нашого життя; в) на відміну від інших суспільних наук, що безпосередньо не вивчають державно-правові явища, теорія держави і права – наука юридична; г) це наука загальна та абстрактна. Вона має своїм предметом не одну певну державу, не групу держав, а «державу взагалі». Вона обіймає дослідження проблеми загальні для держави і права, загальні для всіх юридичних наук; г) теорія держави і права розкриває глибинні зв'язки та відносини і на цій основі формулює головні, основоположні висновки, це – наука фундаментальна; д) теорія держави і права – методологічна наука. Не слід забувати про те, що кожна галузева юридична наука користується категоріально-понятійним апаратом, який розробляється, удоскона-

люється і розвивається в межах загальної теорії держави і права. Вона опрацюює напрями, положення щодо галузевих юридичних наук. Положення теорії держави і права, запропонований понятійно-категоріальний апарат є найбільш істотними для характеристики основних тенденцій розвитку державно-правових явищ. Теорія держави і права продукує поняття, категорії, класифікації, ідеї, концепції, які використовуються в інших юридичних науках.

Утім, хочемо зауважити, що наукове пізнання не може спрямовуватися лише на пошук понять та визначень, які до певної міри завжди умовні, хоча і недооцінювати їх також не слід. Хочемо лише акцентувати увагу на тому, що наукове поняття як відображення реальності повинно бути «рухливим» та «гнучким», як і самі предмети або процеси оточуючої нас дійсності. Ця вимога може, насамперед, стосуватися саме таких явищ, як держава і право. Проілюструвати відповідний зв'язок форми і змісту, поняття і сутності правових і державних явищ можна за допомогою відповідних категорій та парадигм. Так, зміст науки відображається саме за їх допомогою як найбільш загальних понять, що відображають стійкі внутрішні і зовнішні взаємозв'язки. Серед категорій теорії держави і права, передусім, можна назвати: поняття права, поняття держави, сутність права, форми держави, правову свідомість, правову культуру, правові відносини, норми права, джерела права, форми реалізації права, правозаконність, правовий порядок. Ще раз наголосимо, що цими категоріями, як і багатьма іншими, користуються всі галузеві юридичні науки.

Під парадигмами більшість науковців розуміє сукупність пізнавальних принципів, прийомів, відображення процесів у державно-правовій сфері, які суттєво впливають на висновки щодо сутності типового явища. Отже, у вивченні галузевими юридичними науками відповідної сфери юридичної дійсності, тобто певної частини цілого, загальні теоретичні категорії, принципи, поняття, парадигми є «відправними точками», стрижневими положеннями для приватноправових досліджень.

Для того щоб глибше усвідомити специфіку теорії держави і права, необхідно розглянути зв'язок цієї науки з іншими суспільними науками.

Так, можемо констатувати:

По-перше, вивчаючи державно-правові явища, неможливо абстрагуватися від решти соціальної дійсності; неможлива «чиста» юридична наука. Тому під час вивчення держави і права в обов'язковому порядку використовуються досягнення найрізніших суспільних наук. Наприклад, для аналізу уявлень людей про право або механізму правомірної або протиправної поведінки використовуються дані психології та медицини, для розуміння типу і функцій держави та права мають значення висновки філософії, економічної і політичної науки тощо.

По-друге, юридична дійсність настільки невіддільна від інших явищ, що дослідження найрізніших сфер суспільного життя: економічної, культурної, політичної тощо буде неповним без звернення до даних юридичних наук, і насамперед до теорії держави і права як до загальної, фундаментальної юридичної науки.

Таким чином, зв'язок теорії держави і права з різними суспільними науками має двобічний характер. З одного боку, теорія держави і права використовує досягнення суспільних наук, з іншого – останні враховують розробки теорії держави і права. Цей висновок впливає з фундаментального принципу єдності і взаємозв'язку наукового знання.

Теорія держави і права тісно пов'язана з філософією, політологією і соціологією. Спираючись на найбільш загальні закономірності розвитку держави і права, що відкриті цими науками, а також є іншими науковими спрямуваннями, вона досліджує державу як особливу політичну організацію, її сутність, форми, механізм, функції, режими, дію права, його систему, структуру, людиноцентристську спрямованість. Окрім того, і це слід обов'язково підкреслити, існує тісний зв'язок теорії держави і права з історією держави і права, історією політичних та правових учень, конституційним правом, цивільним правом тощо. Відповідні тотожності і відмінності між ними полягають, головним чином, в особливостях предмета вивчення.

Сьогодні посередницьку роль між філософією і теорією держави і права покликана відігравати «Філософія права». Вона виходить із визнання природного права і основних його цінностей:

справедливості, свободи, рівності, моральності, принципу верховства права, загальнолюдських начал.

Філософське осмислення державно-правової дійсності включає у себе розроблення логіки і теорії пізнання державно-правового буття. Із поступом такого філософського підходу формується науковий світогляд юристів, який, як ми вважаємо, є «системою ціннісних орієнтацій у темпорально-просторових вимірах правової реальності». Причому інтерес до цієї категорії може бути пов'язаний із теоретичним, філософським «звучанням» та з практичним (соціологічним) значенням цієї категорії.

Філософія держави і права дає змогу здійснювати евристичні та прогностичні функції, формулювати гіпотези щодо загальних принципів, тенденцій розвитку держави і права, висувати гіпотези про природу конкретних явищ, ще не розроблених у спеціальних науках.

У навчальному курсі поєднання філософії і теорії ми спостерігаємо в такому розділі (іноді самостійному курсі), як «Енциклопедія права», що містить відправні поняття, категоріально-понятійний апарат юридичних наук.

«Умоглядність суджень філософії права, яка нехтувала конкретним юридичним матеріалом, та поєднання різномірних юридичних знань у межах енциклопедії права без їх подальшого синтезу спричинили появу нової дисципліни – теорії права, яка поступово склалася у другій половині XIX ст. та компенсувала всі недоліки. Термін «теорія права» був уведений німецьким ученим А. Меркелем у 70-х роках XIX ст. та стосувався аналізу чинної системи правових норм, а не ідеальних засад права»⁴. Саме цей напрям привертає увагу науковців протягом багатьох десятиліть.

Філософія – це універсальна методологія, що охоплює найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства і свідомості, але вона не може розвиватися, не звертаючись до досягнень конкретних наукових спрямувань, вони постійно рухаються назустріч «одна одній». Щодо аналізу держави і права вимога філософії

⁴ Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лік'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. С. 24.

вивчати предмети та явища в розвитку, з урахуванням змін, має безпосереднє відношення до життя держави і дії права.

Винятково важливу роль у побудові будь-якої соціальної теорії, особливо в утіленні теорії в життя, має наука соціологія. Її зв'язок із теорією держави і права підтримується за посередництвом «соціології і права».

Функціонування державно-правових інститутів, їх життя вимагають як загальносоціологічного, так і конкретно-соціологічного аналізу. Це дає змогу досліджувати державно-правові відносини комплексно, у їх єдності і взаємозв'язку. Саме у соціологічному ракурсі теорія держави і права може успішно вирішувати проблеми активізації державної діяльності, соціальної ефективності правового регулювання, меж такого регулювання, правомірної, особливо соціально активної, поведінки тощо⁵.

В аспекті фундаментальності навряд чи можливо співвідносити (порівнювати) всі три галузі знання, три науки: філософію, загальну теорію і соціологію держави і права. Вони – рівновеликі, становлять розділи загальних наук про державу і право.

Після деяких загальних необхідних міркувань пропонуємо декілька саме методологічного сенсу.

Методологія будь-якої науки – явище доволі складне, що включає у себе світогляд і загальнотеоретичні концепції (про що йшлося вище); загальні закони і категорії; загальнонаукові і приватнонаукові методи. Отже, у найбільш загальному сенсі методологія – це система пізнавальних принципів, прийомів, засобів і способів. Також існує точка зору, що методологія наукового дослідження – специфічна сфера знань, яка займає відповідне місце в ієрархії пізнавальних сфер: між конкретними науками і філософією. Тому методологія науки спеціально не входить у предмет дослідження конкретних наукових дисциплін. Ця проблема охарактеризована І. Кантом: «Ніхто не намагається створити науку, не покладаючи в її основу ідею»⁶.

⁵ Костицький В. Вибрані проблеми теорії права : підручник. Одеса : Гельветика, 2022. С. 374–394.

⁶ Kant I. Kritik der reinen Vernunft (1787). *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preubischen Akademie der Wissenschaften*. Bd. III. Berlin, 1911. S. 277.

Усе вищевикладене демонструє важливість рефлексії науки, філософії та методології науки, що на перший погляд є тотожними.

Під методологією, згідно з усталеними науковими позиціями, пропонуємо розуміти «систему підходів, методів, засобів, прийомів та принципів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про певну систему».

Методологія (від грецького *methodos* – дослідження і *logos* – слово) – вчення про структуру, логічну організацію, методи і способи діяльності.

Вчення про метод, методологію, дослідження методу, вироблення принципів, створення нових, доцільних методів з'являється вперше в Новий час (до цього, вважають дослідники, не визначалися (не систематизувалися) відмінності між наукою і науковим методом).

Цікавим прикладом вищевикладеного є «місце під сонцем» сфери знань – порівняльне правознавство, зокрема суперечки шановного наукового загалу відносно природи запропонованого наукового спрямування:

1) порівняльне правознавство є методом наукового дослідження, який дає змогу встановити подібність, схожість або відмінність тих чи інших явищ правової дійсності;

2) порівняльне правознавство є самостійною юридичною наукою, яка має свої предмет, метод, структуру, термінологію, категоріальний апарат та займає окреме місце у системі юридичних знань і юридичної освіти;

3) компромісний підхід, згідно з яким порівняльне правознавство може розглядатися і як наука, і як метод⁷.

Отже, метод (від грець *methodos* – шлях, дослідження) – спосіб досягнення певних цілей, сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. У науці метод – шлях пізнання, який вибирає дослідник, керуючись своєю гіпотезою, що часто вибирається одна серед інших.

⁷ Порівняльне правознавство : навчальний посібник / О. О. Погрібний, І. М. Погрібний, О. В. Волошенко та ін. ; за заг. ред. О. Н. Ярмиша. Харків : ХНУВС, 2006. С. 10.

Таким чином, у вузькому розумінні методологія – це вчення про шляхи пізнавальної діяльності. Так само відзначимо, що методологія науки здатна виокремити загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, але не може передбачати всі шляхи пізнання об'єкта, що досліджується. Методологія виробляє загальні підходи і принципи, але не є «рецептурою» і «технологією» отримання нового знання. Корисне функціонування методології в конкретних сферах пізнавальної діяльності виражається у критичному аналізі можливих варіантів вирішення проблеми і дискредитації антинаукових шляхів дослідження. Окремо зазначимо, що слід розрізняти антинаукові методи дослідження та негативний (неочікуваний) результат, отриманий як наслідок наукового пошуку. Прикладом можна вважати застосування медичних розробок антигрипозних вакцин, які на початку намагалися застосувати під час лікування COVID-19.

Ще раз наголосимо: у ієрархічному плані під час класифікації у структурі методології можуть бути виділені три рівні: філософський, загальнонауковий, спеціально-науковий, що є найбільш науково обґрунтованим і необхідним саме для наукового пізнання.

Філософський рівень методології близький до проблем гносеології (епістемології, теорії пізнання, вчення про пізнання). Загальний рівень методології – специфічний синтез спеціально-наукового знання і філософського знання. Спеціально-науковий рівень методології є, своєю чергою, синтезом загальнонаукової методології та системи знань відповідної окремої (приватної) науки (наприклад, запроваджуються поняття «методологія права», «методологія моралі», «методологічні проблеми порівняльного правознавства», «методологічні проблеми філософії права» тощо).

Безумовно, основну увагу звернено на нормативну методологію (змістовний рівень загальнонаукового і спеціально-наукового знань).

Методологія наукового пізнання пов'язана, головним чином, із трьома основними традиціями філософського вчення про пізнання: сенсуалізмом (або емпіризмом), раціоналізмом (або інте-

лектуалізмом), агностицизмом (або скептицизмом), що знайшли яскравий прояв у позитивізмі⁸.

Щодо предмета будь-якого пізнання одні філософи були лише сенсуалістами, а інші – лише інтелектуалістами. Епікура можна вважати найвидатнішим представником сенсуалізму, а Платона – найвидатнішим представником інтелектуалізму. Прихильники першого напряму стверджували, що реальні лише предмети почуттів, а все інше є витвором уяви; прихильники другого напряму, навпаки, стверджували, що почуття дають лише «видимість», а справжнє пізнається тільки розумом.

Найкращий варіант науковості знання та наукового методу – це критичний метод. Саме цей підхід найбільш специфічний для наукової методології Канта і виражається в ясній постановці проблем не лише про можливості, а й межі людського пізнання світу.

Самостійний статус методології пояснюється ще й тією обставиною, що вона включає у себе онтологію. Тому на методологію покладається завдання вивчити зразки всіх видів, типів, форм, способів і стилів мислення. Учені різних правових шкіл окреслили певне коло сучасних завдань методології: 1) проблема вироблення нового знання; 2) проблема антропологічного вивчення дійсності; 3) проблема розгляду людського буття крізь призму Космосу, Культури, Загальнолюдських цінностей.

Концептуалізація сучасної методології доводить, що вона здійснює функцію визначення стратегії наукового пізнання.

Для методології характерне вивчення не лише методів, а й засобів, прийомів та принципів, що забезпечують дослідження, адже методологія належить до найбільш актуальних і складних проблем не лише юридичної науки, а й юридичної практики.

Пропонуємо зосередити увагу на антропологічних дослідницьких підходах, серед яких, у першу чергу, роль у представленому дослідженні належатиме саме філософсько-антропологічному, який здобуває широкого окреслення у низці праць вітчизня-

⁸ Gábriš, Tomáš. Preskriptívna teória práva. Metodológia aplikácie práva pre súčasnosť. VEDA vydavateľ'stvo Slovenskej akademie vied Bratislava, 2020. S. 22–27.

них дослідників, зокрема Д. А. Гудими⁹, С. І. Максимова¹⁰ тощо. Так, пропонується розгляд і характеристика права як явища соціальної дійсності, що зумовлене уявленнями про справедливість, рівність, свободу, мораль, моральність. У такому контексті передбачається виявлення сутності, природи, генези, історичної зумовленості прав людини крізь призму опосередкування правовими та моральними началами.

Є загальновідомим, що право не існує поза людьми, воно є середовищем їхньої життєдіяльності, апелює саме до людини.

Таким чином, «поставити проблему людини – це означає водночас вивчати проблеми, пов'язані із самореалізацією особи, її свободою, її правами та законними інтересами. Завданням дослідників є необхідність пояснити право як антропологічне явище, вивести з характеристик людини його характеристики, ураховуючи, що людину можна і треба розглядати як «продукт» морально-правового світу.

Наприклад, Геракліт був переконаний у тому, що пізнати таємниці природи, не пізнавши таємниць людського буття, неможливо. Сократ із Платогором оголосили людину мірою всіх речей. Сократ, великий антрополог античності, не залишив нам визначення поняття «людина», бо вважав, що вона є особливою істотою, досліджуючи яку не можна використовувати ті самі емпіричні засоби, які використовуємо, досліджуючи природу. Він схилився до думки, що розумність становить сутнісний зміст людини, саме тоді мислитель помітив, що людина є істотою, яка шукає пояснення свого існування і в кожний момент випробовує себе й умови свого життя. Аристотель мислив людину як політичну істоту. Загалом же заслуга античних мислителів у трактуванні людини полягає у визнанні її автономності та самодостатності.

⁹ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія І. Дослідження та реферати. 2009. Вип. 20. 292 с.

¹⁰ Максимов С. И. Отличие права и морали. *Неклассическая философия права: вопросы и ответы*. Харьков : Тарасенко В. П., 2013. С. 39–41.

У середні віки людину мислили як істоту, що створена за образом і на зразок Бога, як істоту, насамперед, духовну, пронизану вірою і водночас як істоту гріховну, тобто слабку і не самодостатню.

Доба Відродження формує нове уявлення про людину. Вона постає розумною, вольовою, творчою, з багатьма індивідуальними чеснотами, що надає їй можливість стати творцем власного щастя. Цей світогляд створює картину світу з двома центрами: один – Бог, другий – Людина.

Доба Нового часу підходить до вивчення людини, як і до природи, – із застосуванням емпіричних методів. І мислить людину відповідно: це природна істота, наділена розумом. Пройде немало часу, доки І. Кант, а потім Л. Фейєрбах частково зруйнують таке механістично-штучне уявлення про людину. І. Кант подивиться на людину як на істоту розумну і напише: «Людина, як і загалом усяка розумна істота, існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі»¹¹. Мислитель уважав, що лише людина є абсолютною цінністю, усе інше довкола неї – цінності відносні, які набувають сенсу лише залежно від інтересів та потреб людини.

XIX–XX ст. привносять до розуміння людини нові риси та характеристики. Ф. Ніцше, наприклад, мислить її вольовою істотою, «білобрисою бестією», яка прагне до влади. З. Фрейд сутнісним змістом людини оголосить біопсихічне несвідоме, «лібідо», що вирішальним чином впливає на індивіда (тут особливої уваги заслуговує вивчення систем архаїчного права)¹².

Марксизм акцентує увагу на соціальній природі людини; в екзистенціальній філософії людина повстає як безперервний процес духовного, у ній процеси існування випереджають сутність. Екзистенціалісти вважають, що їхня теорія відрізняється від інших тим, що не робить із людини предмета. Найважливіше, сутнісне в людині – це її внутрішнє, суб'єктивне, духовно-психо-

¹¹ Kant I. *Kritik der reinen Vernunft* (1787). *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Preubischen Akademie der Wissenschaften*. Bd. III. Berlin, 1911. S. 67

¹² Оніщенко Н. М. *Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи* : монографія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2008. С. 165.

логічне. В інтерсуб'єктивності людина вирішує, ким вона є, що являють собою інші. Екзистенціалізм повністю перекладає на людину проблему її людської сутності і сенс буття: яким ти себе створиш – таким ти і будеш.

Персоналістична філософія оголошує особистість цінністю, що здатна утримувати в собі універсальне і тому є співвідносно Богові, природі, суспільству. Людина – це духовна субстанція, духовна енергія, що сублимується у творчості, це «царство Духа», як зазначають представники наукового, особливо філософського, загалу.

Заслугою персоналістичної філософії на відміну від механістично-натуралістичного розуміння людини мислителями Нового часу або технократично-механістичного розумінням її як «продуктивної сили» марксизмом є те, що у цій концепції проголошується причетність людини до космічного, абсолютного, божественного, вічного.

Навіть такий короткий огляд проблеми сутності людини дає змогу констатувати, що, незважаючи на науковий доробок, у сучасному людинознавстві не існує донині єдиної загальної теорії людини, усталеного трактування її сутності (моральної, нормативної тощо). Людина виявилася надзвичайно складною для науково-філософського осмислення, оскільки є субстанцією змінною, поліструктурною, феноменом, що втілює просторово-часові характеристики, у тому числі у сфері права та моралі. Цікаві й плідні дослідження у зазначеному контексті належать вітчизняному науковцю академіку М. В. Костицькому¹³.

У соціокультурному середовищі людина знаходить засоби для подолання тих суперечностей, що виникають між природним і духовним, буденним і культурним. Чи не найефективнішим проявом людини у цій площині є її духовність, її почуття, воля, дія тощо, носієм і генератором яких завжди є людський індивід¹⁴, адже лише в ньому «одному-єдиному і неповторному, відбувається таємничий процес народження думки, волі, переживання, сприйняття, дії, бездіяльності, у якому поєднуються, урівноважуються, виживають космічне, природне, технічне, соціумне, смис-

¹³ Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.

¹⁴ Масарик Т. Г. *Право і демократія*. Вибрані праці. Київ : Логос, 2007. С. 89–130.

лове разом узяті; здійснюється утворення єдиного начала з багатьох начал, що дає життя кожному з них зокрема»¹⁵.

Величезною цінністю для людини є її духовність як результат культурного розвитку. Саме культура стала сферою самореалізації, саморозвитку, самосвідомості людини. Культура представляє людину як істоту духовну, що підвищується над обмеженістю матеріально-заземленого буття. Людина як уособлення духовної унікальності, свідома своєї причетності до універсальних засад буття. Людина духовна – це людський індивід, якому властиві високі почуття: почуття відповідальності за гармонійність буття, моральна та метафізична інтуїція, здатність до сприйняття корисного для свого суспільства (у тому числі права) та ін.

Як зазначають науковці-філософи, за поняттями цивілізації та духовності стоять дві різні групи понять: за першим – такі, як: порядок, законність, дисципліна, примус, обов'язок, відповідальність, держава, право, влада, необхідність, соціальність тощо; за другим – людина, компроміс, свобода, гармонія, мораль, досконалість, ідеали, творчість, істина, краса, моральність, здатність до самопожертви тощо. Цивілізація зацікавлена у збереженні існуючого порядку, вона є втіленням регулятивно-нормативних процесів.

У нашій літературі недостатньо досліджується ціннісний характер соціально-культурних параметрів правових феноменів, це означає «позбавлення» права духовного наповнення. Саме сьогодні є необхідним уявлення про право як систему моральних принципів, форму, що наповнена моральним змістом, є «вмістилищем» морально-духовних начал. Адже право – це система загальнолюдських, духовно-моральних цінностей, що історично склалися у суспільстві, згідно з якими формується образ життя і здійснюється соціальна регуляція відносин між людьми.

Оцінка правових явищ, яка здійснюється правосвідомістю, є не лише правовою, а й моральною, визначенням їх відповідності моралі суспільства. Ця категорія має вагоме методологічне наван-

¹⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 631.

таження в усвідомленні змісту праворозуміння, шляхів формування правової культури. Важливе роль тут відіграють інтереси громадянського суспільства. Сьогодні після повномасштабного вторгнення рф в Україну наше суспільство стикнулося із цілою низкою «оголених» болючих проблем. Утім, слід зазначити, що саме інтернаціоналізоване, консолідоване світове суспільство стає одним із дієвих чинників боротьби з агресивною політикою росії. Таким чином, сучасна наука повинна усвідомити і проаналізувати нові тенденції, продиктовані реальністю світового розвитку.

Ще раз акцентуємо: методологія науки – це виявлена наукою сукупність принципів, прийомів, способів наукової діяльності, що застосовуються для отримання істинних, що відображають об'єктивну реальність, знань.

Теорія держави і права виходить із певної філософії і керується нею, приймає її як метод. Філософський світогляд визначає загальні методи теорії держави і права та всіх юридичних наук. Протягом довгого часу опонують одне одному ідеалістичний і матеріалістичний методи пізнання, метафізика і діалектика тощо.

Матеріалізм відомий багато століть. Але концептуально важливі основоположні методологічні положення, що розкривають суть матеріалістичного підходу до вивчення держави і права.

Ідеалізм, виражений концептуально і найбільш повно (Платоном і Гегелем), «бачить» першопричину і вихідну базу розвитку держави і права в ідеях. Об'єктивний ідеалізм визнає існування цих ідей поза свідомістю людей, а суб'єктивний ідеалізм знаходить відповідні ідеї у свідомості людини.

Звідси, методологічне значення для теорії держави і права мають такі категорії, як суспільне буття і суспільна свідомість, базис і надбудова, продуктивні сили і виробничі відносини, суспільство, виробництво, соціальна революція, класи, нації, особистість, її свідомість тощо. Усі вони розкривають на матеріалістичній або ідеалістичній основі зв'язки суспільного життя.

Протягом тисячоліть йде суперечка про визнання принципів діалектики: вчення про розвиток і загальний зв'язок явищ. Метафізики вважали державу і право раз і назавжди даними, встановленими Богом і незмінними. Натомість Гегель на ідеаліс-

тичний, а марксистичні на матеріалістичній основі сформулювали закони і категорії діалектики. Останні, хоча й обґрунтовували визначальну роль економічного базису, проте не заперечували загального зв'язку держави і права та залежності їх від інших, у тому числі надбудовних, чинників.

Заперечення необхідності розглядати право у зв'язку з економікою, політикою, мораллю, традиціями, культурою тощо, «виведення права з самого права», що властиво нормативізму, веде до одностороннього ідеалізму і повної невизначеності явищ. І хоча така позиція може когось задовольняти, вона суперечить дійсності.

Державу і право слід розглядати не просто в розвитку, а в послідовній зміні одного історичного типу іншим, як правило, більш досконалим і прогресивним. Жоден тип держави не може розглядатися як завершений зразок організації суспільства.

Діалектика вимагає знаходити джерело розвитку в боротьбі суперечливих боків дійсності. При цьому слід підкреслити, що розвиток держави і права найчастіше визначається не так боротьбою своїх власних протилежностей, як протилежностями, що визначають характер держави, – боротьбою різних класів і соціальних верств, національностей, груп та окремих індивідів.

Діалектика вимагає знаходити елементи спадкоємності в розвитку держави і права. Йдеться про закон «заперечення заперечення», який диктує досліднику знаходити в новій державно-правовій системі певні елементи від старої, навіть якщо йдеться про революційну зміну одного типу держави і права іншим¹⁶; «пізнаючи явища суспільного життя, у тому числі державу і право, ми необхідно приходимо до проблеми співвідношення діалектики та метафізики як методів теоретичного пізнання дійсності».

Як уже зазначалося, зберігають своє велике значення і положення про історизм у розвитку держави і права та історичному підході до їх вивчення. Історичний метод властивий, наприклад, ідеологам «історичної школи права» в ХІХ ст. Водночас не втратили своєї актуальності положення про те, що в науковому дослі-

¹⁶ Ющик О. І. Діалектика в методології пізнання права. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 104.

дженні не можна забувати основного історичного зв'язку і дивитися на кожне питання з погляду того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи у своєму розвитку це явище проходило, і з огляду на це розмірковувати про наступність.

Заслуга Гегеля полягає у розгорнутій констатації щодо єдності історичного і логічного методів освоєння дійсності. Але сучасна теорія розглядає логічне похідним від історичного. Історичне є зміст, а логічне – форма історичного (можливо, це викличе дискусію).

Упродовж багатьох років юридична наука базувалася на ідеї філософського монізму. Єдиним всеохоплюючим методом дослідження державно-правових явищ уважався діалектичний матеріалізм. Проте, віддаючи належне діалектичному методу дослідження і визнаючи його провідну роль, слід заперечити обов'язкове поєднання цього методу з матеріалістичним світоглядом. Відомо, що діалектичний метод був спочатку розроблений і сформульований Гегелем саме на ідеалістичному підґрунті. Сучасна наука, у тому числі юридична, підтверджує можливість застосування ідеалістичного світогляду для обґрунтування прогресивних, таких, що відповідають потребам суспільного розвитку, ідей. Саме на ідеалістичному підґрунті виникло й існує вчення про природні права людини і громадянина, зумовлені високоморальними цінностями. Ці права обґрунтовуються не з матеріалістичних позицій, а як такі, що надані особі від природи. І означеним ученням сучасна юридична наука віддає належне.

Уся історія науки, у тому числі юридичної, свідчить, що найсприятливіші умови для її розвитку створює не моністичний стандартний підхід, а плюралізм методів дослідження. Співставлення й інтегрування знань, набутих на основі різних світоглядів: матеріалістичного, ідеалістичного, ліберально-демократичного тощо, збагачує науку і підвищує наукову цінність її висновків. Утім, не є секретом, що деякі вчені наполягають на одному «генералізованому» методі наукового дослідження.

Великого методологічного значення набуває визнання існування загальних методологічних орієнтирів для розвитку України. Так, «пропонуючи відповідні класифікації першочерговості розгляду загальнотеоретичних та прикладних досліджень,

що стосуються проблем законотворення, ми б запропонували визначитися, по-перше, із категоріально-понятійним апаратом і, по-друге, методологією законотворчої діяльності. Йдеться про єдиний методологічний підхід структуризації законотворчого процесу (етапи, стадії та процедури)»¹⁷.

Пропонуємо деякі акценти щодо до конкретизації викладеного питання. Структурно-функціональний зріз дає можливість розкрити статику (структурний аспект) і динаміку (функціональний аспект) розвитку правової матерії. Структурний аспект (статика) права характеризує його зміст, внутрішню будову; функціональний (динаміка) – виникнення, розвиток і взаємодію права з іншими соціальними явищами.

Нормативно-аксіологічний спектр розкриває систему цінностей, що створювалися під час розвитку суспільства і накопичення людством у сфері права того, що належить до правового прогресу.

Застосування *історико-порівняльного методу* передбачає різні напрями порівняння державно-правових явищ. Аналіз права і держави на різних історичних етапах сприяє встановленню тенденцій та закономірностей їхнього розвитку. Окрім того, на цій основі можна простежити наявність чи відсутність наступності в розвитку держави, права і дійти висновку про доцільність або недоцільність використання відповідного історичного досвіду.

Конкретно-соціологічний метод дослідження застосовується, як правило, на першому або останньому етапі наукового аналізу. Він пов'язаний із дослідженням правової практики. Практичні матеріали можуть бути одержані внаслідок спостереження, опитування, анкетування, ознайомлення з духовною та правовою практиками, документами, статистичними даними, з використанням моделювання, проведення експериментів. Аналіз одержаних результатів та їх узагальнення можуть застосовуватися і на початковому етапі дослідження як його практична база, і для перевірки дії певних інститутів (держави і права), підготовки висновків щодо ефективності їх функціонування, а також виявлення сус-

¹⁷ Оніщенко Н. Оптимізація законодавчої діяльності Верховної Ради України: європейський досвід. *Право України*. 2021. № 12. С. 54–64.

пільної думки щодо їх взаємозумовленості, взаємовідповідності. Ці дослідження відіграють винятково важливу роль у визначенні, посиленні окремих напрямів діяльності державних органів і посадових осіб, законотворчої та правозастосовної діяльності.

Системний аналіз у дослідженні побудований на погляді на державу і право як системи, що складаються з окремих елементів. Між елементами кожної системи існує взаємозв'язок, яким зумовлюються місце і роль кожного елементу в цій системі.

Формально догматичний (техніко-юридичний) метод припускає вивчення держави і права як абстрактних категорій у так званому «чистому вигляді», без їх взаємодії з іншими суспільними явищами: економікою, політикою, ідеологією. За допомогою зазначеного методу здійснюється аналіз суті та змісту чинного законодавства і практики його застосування.

Методи переконання і примусу слугують основними формами правового впливу на поведінку людей. Вони складаються в процесі взаємного спілкування людей ще на ранніх етапах розвитку людства і являють собою методи здійснення влади в усіх соціальних утвореннях.

Порівняльно-правовий метод полягає у сукупності прийомів виявлення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування правових систем (їх елементів) шляхом їх порівняння, під яким мається на увазі пізнавальна операція, що дає змогу на підставі фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів (держави і права) шляхом парного співставлення.

Таким чином, звернено увагу на деякі методи, що мають загальнонаукове значення і широко використовуються юридичною наукою.

Серед методологічних засобів, що пропонуються, передусім хотілося б звернути увагу на «вертикальний» аналіз, що досліджує право і державу ретроспективно у процесі їх історичного розвитку; «горизонтальний» аналіз акцентує увагу на загальних та особливих рисах держави і права в різних правових системах, узятих статично (так звана догматика юридичної науки), тощо.

Щодо *прийомів* хотілося б зосередити увагу, насамперед, на прийомі описового вивчення в історичній ретроспективі; при-

йомі прикладного порівняння, за якого метою застосування є вивчення державно-правової системи попередніх історичних епох із метою пошуку рішень для вдосконалення національного права; прийомі контрастного порівняння покликано сприяти виявленню притаманних державі і праву регулюючих властивостей із метою їх більшого розуміння й ефективного використання; прийомі бінарного аналізу, суть якого в тому, що порівнюються держава і право, існуючі в однакових просторово-часових вимірах, що різними шляхами визначають, досягають однакових результатів щодо захисту прав, свобод та законних інтересів людини тощо.

Серед *принципів* увагу хотілося б приділити науковому дослідженню, що проводиться шляхом одночасного вивчення явищ держави і права на певному етапі державно-правового розвитку (принцип синхронності). Предметом аналізу виступає не сам об'єкт, а процес його розвитку, послідовність певних його станів (принцип діахронності).

Порівняння можливе також на «мікрорівні», тобто на рівні правових норм та інститутів, і на «макрорівні» – на рівні правових систем. Слід також урахувати, що під час порівняння елементів правової системи однієї держави здійснюється внутрішнє порівняння, а у процесі дослідження правових систем двох і більше держав – зовнішнє порівняння. Також досить плідними є методи протиставлення та зіставлення.

Нагадаємо, що велике значення також мають: аналіз (розподіл цілого на частини, наприклад правова система розглядається в контексті її елементів); синтез (передбачає відтворення цілого з його складників, наприклад правова норма розглядається в контексті її структури: гіпотези, диспозиції та санкції); індукція (метод вимагає сходження від приватних, окремих і особливих знань до загального, наприклад від поняття політичного режиму однієї держави до поняття «політичний режим» узагалі); дедукція (вимагає, відштовхуючись від загального знання, переходу до знання приватного, наприклад вивчення ознак англосаксонської правової системи дає змогу зробити висновок про віднесення до неї правової системи Великої Британії).

Визнання державно-правових явищ як об'єктивної реальності тягне за собою визнання певних закономірностей у їх розвитку, на що і спрямоване використання методологічного інструментарію. Останнім часом приділяється велика увага синергетичному методу, який виходить з імовірного підходу, надаючи певне значення і враховуючи випадковості.

На основі загальних (філософських) методів теорія держави і права використовує сама і розробляє для галузевих юридичних наук методуку використання приватних (тобто вужчих за своїм значенням) методів дослідження держави і права.

У пізнанні мови права використовується формально-юридичний метод. Це традиційний (і специфічний) для юридичної науки метод із його прийомами тлумачення правових норм і формального аналізу чинного законодавства. Формально-юридичний розгляд права допомагає описати, узагальнити, класифікувати і систематизувати право. Але це лише сходинка в науковому пізнанні права.

У дослідженні держави і права не можна відкидати жоден із розглянутих методів. Доречним є й інтегративне бачення проблеми, яке передбачає досягнення істини використанням найбільшої кількості методів дослідження, яке кожен метод оцінює залежно від об'єкта, від умов місця і часу. Звідси впливає значення комплексного підходу (системного методу), який, своєю чергою, передбачає генетичний метод (акцент на виникненні явища, причини появи) і функціональний метод (наголос на механізмі функціонування держави і права).

Коли заходить мова про методологію теорії держави і права, часто виникає питання: чи існують відокремлено методи вивчення держави та методи вивчення права? Або які методи є найбільш уживані під час дослідження цих феноменів і чи відрізняються методи дослідження теорії держави і права від загальних методів юридичної науки. Мабуть, слід зазначити із цього приводу, що, дійсно, багато методів пізнання можна вважати універсальними. Утім, ступіть модифікації «кожного методу», що набувається в процесі досліджень у галузевих спрямуваннях, дає всі підстави говорити про нього як про самостійний спосіб пізнання держави і права.

Таким чином, хочемо ще раз підкреслити, що методологія теорії держави і права – це не просто сумарність різних методів, що використовуються для дослідження державно-правових явищ (ще раз нагадаємо про ознаку нон-сумарності науки), йдеться про синтез знань у сфері філософії, соціології, галузевих юридичних наук.

Отже, наголосимо: методологією теорії держави і права є застосування зумовленою філософським світоглядом сукупності певних теоретичних принципів, категорій, парадигм, засобів, прийомів та методів дослідження державно-правових явищ.

Насамкінець хотілося б декілька слів присвятити особливостям методології спрямування, пов'язаного з дослідженнями теоретичних проблем, що проводяться у сфері держави та права країн Європейського Союзу.

У цьому контексті увагу зосередимо саме на особливостях або відмінностях порівняно з нашим попереднім викладом.

1. Зокрема, досить часто відбувається ототожнення категорій «спосіб дослідження» та «метод дослідження». Так, способи тлумачення в європейській традиції сьогодення називаються саме методами і є частиною загальної методології. Практичний вплив методів тлумачення полягає в уточненні процедури тлумачення в конкретному практичному випадку. Причому методи тлумачення поділяються на дві великі групи:

а) стандартні, які розроблялися століттями, являють собою необхідну частину тлумачення будь-якого юридичного тексту (тлумачення мовне, логічне, систематичне);

б) нестандартні – виконують допоміжну функцію і не завжди використовуються (історичне тлумачення, телеологічне, порівняльне).

2. Школи праворозуміння (природна, позитивізм, нормативізм тощо) є складовими частинами відповідної методології дослідження, тобто відправними точками методологічної субстанції.

3. Одним із найуживаніших методів виступає інтегративний підхід.

4. Слід зазначити, що будь-яка методологія має відповідне практичне спрямування (це підкреслює більшість дослідників). Сьогодні в теоретичних монографічних матеріалах особливого значення набуває констатація про місце принципу «законності» в

державно-правових реаліях. Констатується, що він у жодному разі не «скасовується», а відбувається доповнення його іншими легітимними принципами. Отже, критика юридичного позитивізму не повинна вести до «скасування» принципу законності.

5. Цікавим «методологічним прийомом» виступає «оновлення» природного права, або «повернення» до природного права.

6. Неодноразово в теоретичних дослідженнях останнього часу підкреслюється необхідність досягнення суспільного консенсусу, який повинен відповідати рівню розвитку даної цивілізації. У цьому контексті підкреслюється, що дійсне право є таким, якщо воно є легітимним. Це, в першу чергу, означає «неповернення» до пройдених історичних форм розвитку, оскільки така процедура саме і була б нелегітимною, тобто суперечила консенсусу, що склався у цивілізаційному процесі, у тому числі свідчила про «гіркий досвід» відмови від свободи та рівності людей як аксіологічної відправної парадигми розвитку права.

Звертаючись до остаточного висновку, не хотілося, щоб після цього невеличкого дослідження склалося враження, що дослідник державно-правової матерії повинен бути обмеженим відповідними «настановами» чи «правилами» запропонованої «зверху» «правильної» методології.

Кожний може за власним покликом чи бажанням досягати поставленої мети у пізнанні державно-правової реальності. Утім, вірно й те, що дослідник не може ігнорувати сукупність методологічних напрацювань, принципів, прийомів, методів і засобів, якими досить «щедро» обдаровує науковця сучасна наука взагалі та загальна теорія держави і права зокрема.

1.2. Організація і планування наукового дослідження

Надзвичайно велике значення для досягнення мети наукового дослідження мають правильна організація та попереднє планування роботи. Наукова діяльність є складним творчим процесом, який характеризується власною логічною послідовністю, що вимагає чіткої організації праці дослідника. Це дає змогу забезпечити своєчасне та ефективне досягнення поставленої мети. Наукові дослідження проводяться, насамперед, в інтересах практики та для подальшого розвитку теорії. Вони також здійснюються з метою подолання певних труднощів у процесі наукового пізнання, пояснення раніше невідомих фактів або для виявлення неповноти існуючих способів пояснення відомих фактів. І нині не втрачають своєї актуальності слова відомого німецького вченого Георга Кристофа Ліхтенберга, який ще у XVIII ст. писав: «Майбутнє має бути закладене у теперішньому. Це називається планом».¹⁸

Науковий пошук завжди має організований та цілеспрямований характер специфічного дослідження, а також відрізняється систематичністю та послідовністю.

Причому зберігається чітка закономірність: чим вища організація наукового дослідження та праці дослідника, тим вагоміших результатів він може досягти за менший проміжок часу і тим вищими будуть якість та ефективність роботи. Хоча науці відомі випадкові відкриття, проте лише сплановане, добре оснащене сучасними засобами наукове дослідження дає змогу розкрити і глибоко пізнати об'єктивні закономірності в природі та суспільстві. Надалі йде процес продовження цільової обробки первинного задуму, уточнення, зміни, доповнення заздалегідь наміченої схеми дослідження¹⁹.

Важливо відзначити, що наукові дослідження є *формою* існування і розвитку самої науки. Найбільш поширеним і розробленим є розуміння науки як виду пізнавальної діяльності, процесу

¹⁸ Ліхтенберг Г. К. Афоризмы. Москва : Наука, 1964. С. 35.

¹⁹ Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2014. С. 90.

вироблення нового знання. Основними рисами, за якими наукове дослідження відрізняється від «ненаукових» форм пізнання, зазвичай називають об'єктивність, предметність, відтворюваність, доказовість тощо²⁰.

Слід урахувати, що Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»²¹ поділяє наукові дослідження на два види: прикладні та фундаментальні. Прикладні наукові дослідження – теоретичні та експериментальні наукові дослідження, спрямовані на одержання і використання нових знань для практичних цілей. Результатом прикладних наукових досліджень є нові знання, призначені для створення нових або вдосконалення існуючих матеріалів, продуктів, пристроїв, методів, систем, технологій, конкретні пропозиції щодо виконання актуальних науково-технічних та суспільних завдань.

До прикладних належать дослідні та дослідно-конструкторські роботи, які ведуться з метою розроблення основних принципів виготовлення нової техніки і прогресивної технології.

Фундаментальними науковими дослідженнями є теоретичні та експериментальні наукові дослідження, спрямовані на одержання нових знань про закономірності організації та розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язків. Результатом фундаментальних наукових досліджень є гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, невідомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо, які не орієнтовані на безпосереднє практичне використання у сфері економіки.

В Україні останнім часом стрімко зростає кількість дисертацій із галузевих юридичних дисциплін, що захищаються практичними працівниками, зокрема суддями, адвокатами, нотаріусами. Аспірантура та докторантура фактично стають черговими ступенями освіти. У сучасних умовах наука та практика стрімко та невпинно зближуються, що зайвий раз свідчить про те, що поява

²⁰ Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного университета, 2001. С. 65.

²¹ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

правової науки зумовлена потребами юридичної практики. Це зумовлює суттєве поповнення суддівського корпусу науковцями, що у цілому позитивно сприймається правовою спільнотою, а також істотно підвищує якість судових рішень. Варто вказати лише на широке застосування Верховним Судом правових доктрин під час перегляду судових рішень (зокрема, доктрин заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*²²), плодів отруєного дерева (*fruit of the poisonous tree*)²³), що навіть не можна було уявити десять років тому. Як справедливо відзначає І. В. Семеніхін, можливість використання правової доктрини, доктринальних положень у правозастосовній практиці впливає із самої природи, сутності феномену правової доктрини, що має двійстий, теоретико-прикладний (практичний) характер²⁴. Невипадково доктор філософії є ступенем вищої освіти поряд із молодшим бакалавром, бакалавром та магістром (ст. 5 Закону України «Про вищу освіту»²⁵).

При цьому має бути вряхована широка свобода наукової творчості, зміст якої полягає у гарантованій державою правовій можливості вибирати види, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до своїх інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей (ст. 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»²⁶). Конституцією України у ст. 54 громадянам гарантуються свобода наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, мораль-

²² Див., напр.: Постанова Верховного Суду від 10.04.2019, судова справа № 390/34/17, провадження № 61-22315сво18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995>; Постанова Верховного Суду від 07.10.2020, судова справа № 450/2286/16-ц, провадження № 61-2032св19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92173296>

²³ Див., напр.: Постанова Верховного Суду від 31.10.2019, судова справа № 404/700/17, провадження № 51-4451км19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85390646>; Постанова Верховного Суду від 30.10.2019, судова справа № 455/2/17, провадження № 51-1250км19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85325184>

²⁴ Семеніхін І. Проблемні аспекти реалізації правової доктрини у правозастосовчій практиці. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 303, 304.

²⁵ Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

²⁶ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

них і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Ба більше, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Уся наукова діяльність базується на ідеї свободи. Свобода і творчість міцно пов'язані. Свобода є запорукою творчості, без свободи творчість неможлива. Невипадково в новітній юридичній літературі стверджується про те, що у своєму позитивному вираженні свобода водночас є творчістю та джерелом новизни²⁷. Визначальним є те, що наукова діяльність – творча діяльність. Дослідник має можливість вибрати будь-який напрям свого дослідження, визначити його зміст, на свій вибір застосовувати методологічний та інший інструментарій. Примушувати автора працювати за темою, вибраною кимось іншим, безглуздо та марно.

Н. Опольська розглядає свободу творчості як принцип функціонування духовно-культурних відносин, згідно з яким особа може вільно вибирати напрям, сферу, зміст та форму прояву творчості. Це відправне начало, основоположна ідея, яка визначає зміст і напрями правового регулювання творчої діяльності. Свобода творчості передбачає відсутність табу, обмежень

сфери, форми чи змісту творчості як таких, що унеможливають самовираження автора та позбавляють суспільство справжніх шедеврів науки, літератури, мистецтва. Ось чому свобода не допускає ідеологічної диктатури, контролю, цензури з боку держави, у зв'язку з чим досить складною виявляється взаємодія свободи творчості та суспільної моралі, релігії, державної політики, які передбачають наявність певних обмежень. Свободу творчості покладено в основу правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності²⁸.

На противагу цьому до середини 80-х років минулого століття у радянській правовій науці панував ідеологічний і, як наслідок, методологічний монізм. Тогочасна позитивістська методологія розглядала право як наукоцентричну, раціональну систему,

²⁷ Дмитрук А. В. Свобода творчості: поняття, ознаки, сутнісні виміри. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 88. С. 33.

²⁸ Опольська Н. Право на свободу творчості : монографія. Вінниця : Твори, 2020. С. 143, 144.

«очищену» від морального, ціннісного і почуттєвого аспектів. Властива марксистсько-ленінській ідеології «механізація» соціальних інститутів та явищ зводила функції юриста до автоматичного виконання державної волі²⁹.

Не викликає сумніву, що свобода є фундаментальною засадою для процесу організації та планування наукового дослідження.

На нашу думку, на ефективність належної організації наукового дослідження суттєво впливають два чинники.

Щодо *першого чинника*, то він стосується працездатності людини як біологічної істоти. Ця властивість, виступаючи фізіологічною основою продуктивності праці, надає можливість реалізації знань, умінь і досвіду людини³⁰.

Динаміка працездатності залежить від психологічних, фізіологічних, біологічних особливостей людини, а також від характеру й умов діяльності. Найчастіше в динаміці працездатності виділяють шість «класичних» періодів: впрацювання, високої (чи оптимальної) працездатності, повної компенсації, неповної компенсації, прогресивне зниження успішності роботи і кінцевий прорив (мобілізація залишків резервів для завершення справи).

Рівень найвищої працездатності (її оптимальний рівень) характеризують такі ознаки:

- 1) скорочення періоду впрацювання (переходу від спокою до високої працездатності);
- 2) найвищі показники функцій системи (швидкість реакцій, переробка сигналів та ін.);
- 3) найекономніші біоенергетичні витрати;
- 4) тривале збереження працездатності (зростання витривалості);
- 5) адекватність реакцій організму зовнішнім діям;
- 6) найлегша адаптація, регуляція функцій та автоматизація навичок³¹.

²⁹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ: Знання, 2005. С. 27.

³⁰ Харковлюк-Балакіна Н. В., Горго Ю. П. Оцінка функціонального робочого стану та працездатності осіб різного віку у мовах розумових навантажень. *ScienceRise*. 2014. № 4/1. С. 33.

³¹ Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. С. 33, 34.

Якщо дослідити працездатність протягом доби, можна виявити, що розумова та фізична працездатність змінюються. Найбільш низька працездатність спостерігається о 3–4-й годині ночі. Потім вона поступово зростає, досягаючи максимальних значень до 8–9 годин. У подальшому вона зберігається на цьому рівні або несуттєво зменшується з 12-ї до 16-ї години, потім знову відновлюється, а після 20-ї години поступово знижується і до 3–4-ї годин ночі досягає мінімальних значень. Тож якщо людина змушена вночі не спати, її працездатність мінімальна. Через це нефізіологічні нічні зміни, а також робота вночі з книгами та конспектами³².

Кожний дослідник повинен, урахувавши свої індивідуальні особливості, розробити власні прийоми «входження» в роботу, встановити її ритм і тривалість. Велике значення для забезпечення високого рівня працездатності має належна організація робочого місця. Воно повинно правильно освітлюватися (згори і зліва) за загальним правилом, утримуватися у робочому порядку. Комп'ютер слід розташовувати та, щоб ним було зручно користуватися. На робочому місці доцільно тримати лише ті документи і матеріали, які необхідні в певний момент, усі інші – розташовувати у заведеному порядку в ящиках, шафах, картотеках. Дотримання звичного встановленого порядку на робочому місці полегшує працю, робить її раціональнішою, економить час на пошуки необхідних матеріалів, запобігає їх «зникненню»³³.

Слід урахувати, що недоцільно працювати кілька годин, а потім робити тривалий відпочинок; краще чергувати роботу протягом 45 хвилин із перервою 15 хвилин, працювати за комп'ютером (ноутбуком) не більше 4-х годин на день. Робота впродовж тижня також повинна мати певний ритм. Понеділок є днем «входження» у роботу, тому в цей день не варто починати важливі і складні справи, а робити це слід у вівторок та середу. До п'ятниці накопичується втома, тому в суботу та неділю краще відпочивати.

³² Дорогіна О. И. Работоспособность личности: психологические аспекты : практико-ориентированная монография. Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2010. С. 35, 36.

³³ Каламбет С. В., Иванов С. В., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. Дніпро : Маковецький, 2015. С. 150, 151.

Добре організована, поєднана з відпочинком робота стає основою формою розвитку творчих, духовних і фізичних сил людини. За твердженням окремих учених, з естетичним началом у праці пов'язане перетворення її на першу життєву потребу. Діяльність, спрямована на задоволення матеріальних та духовних потреб, має доставляти людині таку саму насолоду, яку відчуває художник, створюючи витвір мистецтва. Різниця науки та мистецтва, як правило, пояснюється тим, що наука надає логічне, аргументоване, понятійне, вільне від особистих пристрастей знання, а мистецтво – наглядне, емоційне, чуттєве. Інколи в наукових спорах серед учених вирують такі самі бурхливі емоції, як і серед художників³⁴.

Другий чинник пов'язаний із безпосереднім процесом організації та планування дослідження ученим. Йдеться, передусім, про певні стадії (етапи) наукового дослідження, що зумовлено складністю відповідного виду діяльності. Причому кількість таких етапів та їх зміст залишаються дискусійними у спеціальній літературі. Наприклад, Р. Б. Шишка визначає сім стадій наукових досліджень: 1) вибір напряму дослідження, його проблематика та формування завдань; 2) проведення попередніх досліджень рівня розроблення чи стану і перспектив тих, що проводяться іншими науковцями, для виявлення наявних конкуруючих розробок, уже отриманих і кваліфікованих результатів, їх рівня, можливості використання як висхідних для подальшого дослідження; 3) установаження наявності заборон та перепон для проведення дослідження у даному напрямку; 4) формування програми дослідження та плану (розроблення планового завдання), визначення рівня дослідження; 5) установаження необхідного матеріального (фінансового), організаційного та людського забезпечення; 6) організаційно-правове оформлення обраного завдання чи закріплення тематики; 7) визначення необхідних першоджерел емпіричного матеріалу та детальне розроблення кожного етапу проведення робіт, апробації та оприлюднення отриманих результатів³⁵.

³⁴ Пономарев А. Б., Пикулева Э. А. Методология научных исследований : учебное пособие. Пермь : Пермск. нац. исслед. политехн. ун-т, 2014. С. 31, 32.

³⁵ Шишка Р. Б. Організація наукових досліджень та підготовки магістерських і дисертаційних робіт : навчальний посібник. Харків : Еспада, 2007. С. 42, 43.

Своєю чергою, поширеним є окреслення двох основних етапів наукового дослідження: емпіричного та теоретичного.

Емпіричний етап пов'язаний з отриманням та первинною обробкою вихідного фактичного матеріалу. Під час такої роботи дослідник повинен:

- описати кожен факт науковими термінами, у межах яких ведеться дослідження;
- відібрати з усіх фактів найбільш типові;
- класифікувати факти за їх сутністю;
- з'ясувати наявні зв'язки між відібраними фактами.

Теоретичний етап пов'язаний із глибоким аналізом фактів, із проникненням у сутність досліджуваних явищ, із пізнанням і формулюванням в якісній та кількісній формах законів, тобто з поясненням явищ³⁶.

За твердженням В. Г. Тулайдан, складність наукових досліджень, комплексність і тривалість виконання пояснюють необхідністю подрібнення їх на взаємоузгоджені та взаємопов'язані етапи: 1) визначення проблеми та її конкретизація; 2) попереднє розроблення теоретичних положень; 3) вивчення історико-економічного та сучасного стану опрацьованості проблеми; 4) збір, систематизація та вивчення інформації; 5) розроблення гіпотези; 6) визначення методики та методів дослідження; 7) складання робочого плану; 8) опрацювання інформації (обчислення, групування, зведення у таблиці, побудова графіків, картосхем, розроблення логічних схем); 9) розроблення висновків і пропозицій; 10) письмове викладення матеріалів дослідження; 11) обговорення ходу та результатів дослідження, консультації, рецензування; 12) упровадження результатів дослідження³⁷.

³⁶ Див., напр.: Бірта Г. О. Методологія і організація наукових досліджень : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2014. С. 38, 39; Мантур-Чубата О. С., Дубілей Ю. А., Міхалець А. В. Особливості наукового дослідження у сучасному світі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»*. 2018. Вип. 2. Част. 2. С. 10; Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. С. 11, 12.

³⁷ Тулайдан В. Г. Основи наукових досліджень : навчальний посібник. Ужгород : УжНУ, 2017. С. 25.

Є. К. Шишкіна та О. О. Носирев дещо звужують кількість етапів наукового дослідження та окреслюють такі: 1) формулювання проблеми дослідження; 2) робота над гіпотезою дослідження; 3) проведення дослідження та обробка його результатів; 4) формулювання наукової теорії; 5) оформлення наукового дослідження³⁸.

Процес організації та планування наукового дослідження зумовлений специфікою правової науки, метою існування якої називають вироблення знань та їх організація у відповідну систему, а також створення способів та засобів розв'язання проблем, що виникають у ході функціонування та розвитку правових явищ, зокрема й юридичної практики³⁹. При цьому юридична наука повинна стати міцним фундаментом правотворчості та правозастосування у державі. На думку М. Кельмана, найбільш яскравий феномен, котрий демонструє нерозривний зв'язок науки і практики – вплив правознавства на правову систему суспільства, проявився у тих варіантах історичного державного і правового розвитку, коли в юриспруденції вирішальне слово отримали практикуючі юристи (Велика Британія, США та ін.). У практичній юриспруденції (поряд з усім негативним і на противагу йому) юристи-професіонали ставали фактично творцями права, а сутнісно, як і теоретики високого рівня, наважилися впроваджувати в життя ідеали та цінності права⁴⁰.

У юридичній літературі виокремлюють три форми застосування доктринальних джерел судом касаційної інстанції: 1) використання висновків Науково-консультативної ради при Верховному Суді; 2) отримання індивідуальних консультацій та правових висновків від науковців у галузі права; 3) безпосереднє використання доктринальних джерел під час вирішення справи Верховним Судом⁴¹.

³⁸ Шишкіна Є. К., Носирев О. О. *Методологія наукових досліджень* : навчальний посібник. Харків : Діса плюс, 2014. С. 71, 72.

³⁹ Луць В. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 23, 24.

⁴⁰ Кельман М. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 36.

⁴¹ Попов О. І. *Правова доктрина та її застосування Верховним Судом України при перегляді судових рішень у цивільних справах. Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 86.

Завершеність теоретичних розробок у сфері права перевіряється практикою, бо саме на практиці вони підтверджуються або спростовуються. Своєю чергою, практика, передусім судова, не може набути подальшого розвитку без передової теорії.

Будь-яке наукове дослідження від творчого задуму до остаточного оформлення наукової праці здійснюється досить індивідуально. Проте можна виявити етапи і деякі загальні методологічні підходи до його проведення, які відбивають хід і послідовність процесу організації наукового дослідження. Хоча такий поділ на етапи певною мірою має умовний характер та залежить передусім від задуму самого творця як самостійної наукової одиниці, проте він повинен ще на початку дослідження мати уявлення про всю систему підготовки роботи, яка включає низку взаємопов'язаних підсистем: формулювання теми, мети і завдань дослідження; накопичення наукової інформації; проведення самого дослідження; формулювання висновків і рекомендацій тощо.

На нашу думку, наукове дослідження як складний процес розумової діяльності, складається з таких основних етапів.

1. Підготовчий етап.

У межах даного етапу визначається, передусім, напрям наукового дослідження, тобто та сфера дослідження окремого ученого чи цілого наукового колективу, які впродовж певного часу розв'язують ту чи іншу проблему. Розрізняють юридичні, технічні, біологічні, соціальні, економічні та інші напрями. Під час визначення напрямку дослідження можна керуватися Примірним переліком та описом предметних напрямів досліджень у межах спеціальності 081 «Право»⁴².

Після вибору напрямку дослідження визначається його тема. Існує думка, що вибрати тему іноді більш складно, ніж провести саме дослідження. До вибраної теми висувують низку вимог. По-перше, тема має бути актуальною, тобто важливою, такою, що вимагає вирішення саме зараз. Ця вимога є однією з осно-

⁴² Примірний перелік та опис предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 «Право»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2018 № 1477. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-primirnogo-pereliku-ta-opisu-predmetnih-napryamiv-doslidzen-v-mezhah-specialnosti-081-pravo>

вних. Критеріїв для встановлення ступеня актуальності не існує. По-друге, тема повинна вирішувати нове наукове завдання. Це означає, що тема в такій постановці ніколи не розроблялася і не розробляється нині, тобто не дублюється. Усе те, що вже відомо, не може бути предметом наукового дослідження. По-третє, тема має бути значущою. Для наукових досліджень така вимога є тим елементом, який визначає престиж вітчизняної науки і становить фундамент для прикладних досліджень. По-четверте, тема повинна відповідати профілю окремого науковця, якщо робота виконується індивідуально, чи наукового колективу. Кожен учений та науковий колектив мають свої профіль, кваліфікацію, компетентність. Така спеціалізація дає позитивні результати, підвищує теоретичний рівень досліджень. У колективних наукових дослідженнях великого значення набувають критика, дискусії, обговорення проблем і тем. У процесі дискусії виявляються нові, ще не вирішені актуальні завдання різної складності, значущості, обсягу⁴³.

Додатково підлягає встановленню сутність проблеми, вирішення якої сприятиме вивченню теоретичного складника проблематики дослідження та вдосконалення його практичної частини. Важливим під час формулювання проблеми є вивчення стану наукових розробок у цьому напрямі, у процесі якого слід розділити:

- 1) знання, що набули загального визнання наукової спільноти та перевірені на практиці;
- 2) питання, які є недостатньо розробленими і вимагають наукового обґрунтування;
- 3) невирішені питання, сформульовані у процесі теоретичного осмислення, запропоновані практикою або ті, що виникли під час вибору теми.

Такий підхід дає змогу з'ясувати зміст проблеми. Розроблення структури проблеми передбачає виділення тем, розділів, питань. У кожній темі виявляють орієнтовну сферу дослідження. Потім її конкретизують, провівши внутрішній причинно-наслідковий

⁴³ Гуторов О. І. Методологія та організація наукових досліджень. Харків : ХНАУ, 2017. С. 52, 53.

аналіз і виявивши всі змістовні боки. Тому виділяють похідні проблеми, кожна з яких має стати об'єктом деталізації доти, доки не будуть визначені конкретні завдання – зміст поставленої проблеми. Важливим моментом конкретизації проблеми є обмеження кола питань, які необхідно вивчити⁴⁴.

Окрім того, формулюються мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження. Важко переоцінити те значення, яке мають питання, пов'язані з понятійно-категоріальним апаратом і термінологією, їх змістом, природою, тлумаченням, розумінням, співвідношенням тощо. Від того, яке значення первісно закладається у поняття та зміст тих чи інших дефініцій, як їх розуміють і сприймають пізніше, залежить об'єктивність висновків усього наукового дослідження.

Не викликає сумніву, що від правильності постановки мети залежить успіх усього дослідження, його результати. При цьому часто мету формулюють як «дослідження...», «вивчення...» тощо. Помилковість такого підходу зумовлена тим, що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. Мета повинна бути сформульована так, щоб указувати на об'єкт і предмет дослідження, правильне визначення яких є однією з основних методологічних проблем галузевих юридичних досліджень.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й вибране для дослідження. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Один і той самий процес може виступати предметом різних досліджень та навіть наукових напрямів.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага вченого, оскільки предмет дослідження визначає тему (назву) всієї роботи. Своєю чергою, предмет є теоретичним відображенням об'єкта дослідження. Так, об'єктом юридичної науки виступає правова дійсність, що охоплює все різноманіття соціально-правових зв'язків і процесів. Предметом же

⁴⁴ Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. С. 11, 12.

юридичної науки є закономірності виникнення і розвитку правових явищ та процесів⁴⁵.

І. Ф. Корж із цього приводу стверджує, що предметом наукового дослідження є безпосередньо те, що досліджується в науковій роботі, а об'єктом – галузь, у якій існує предмет. Доцільно запам'ятати, що об'єкт є первинним у дослідженні як багатогранне явище, а предмет як частина системи – похідний. Формулювання предмету відбувається детально і розширено, тоді як об'єкт описується коротко⁴⁶.

Плутанина в розумінні того, що таке об'єкт і предмет галузевого юридичного дослідження, може призвести до недостовірності висновків роботи.

2. Вибір методології дослідження.

Проведення дослідження не є можливим без застосування основних інструментаріїв методології правової науки, саме тому на рівні окремого етапу проведення наукового дослідження його автор вибирає методологію. Від правильності вибору дослідницького методу залежать якість та обґрунтованість отриманого наукового результату, його достовірність і корисність для вирішення практичних завдань. Різноманітність поглядів на ті чи інші правові явища, їх сутність зумовлена переважно відмінністю методів, що застосовувалися авторами.

Проблемам удосконалення методології останнім часом приділяється все більше уваги наукової спільноти, і можна стверджувати, що методологія перестає бути «нелюбимою падчеркою» правової науки (за влучним висловом окремих науковців). Ба більше, поступово втрачається спрощене уявлення про методологію як певну абстрактну сферу філософії, що не має жодного відношення до конкретних наукових досліджень правових явищ та потреб правозастосування.

Як зазначають О. П. Дзьобань та В. Л. Яроцький, методологія правового дослідження є продуктом переходу з абстрактно-гно-

⁴⁵ Попондопуло В. Ф. Предмет юридической науки. *Российский юридический журнал*. 2017. № 1. С. 9.

⁴⁶ Корж І. Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. № 3. С. 27.

сеологічного рівня, який виступає «робочим майданчиком» для методології теоретико-правового аналізу, на рівень пізнання конкретного з урахуванням апробованої галузевої специфіки дослідження відповідних явищ⁴⁷.

Стійка тенденція останніх років запровадження до національного законодавства зарубіжних правових інститутів та конструкцій зумовлює проведення глибоких наукових досліджень, які б дали можливість адаптувати їх до українських реалій. Проте практика застосування тієї чи іншої конструкції в країнах загального права є неоднаковою. Вона залежить від конкретної юрисдикції, що не завжди враховується правознавцями, які посилаються на досвід однієї країни. Складність полягає у тому, що запозичуються переважно конструкції, які не мають законодавчого закріплення та наукового обґрунтування.

Наприклад, більшість галузевих юридичних досліджень визначає своїм завданням гармонізацію законодавства України, що свідчить про необхідність застосування компаративного (порівняльного) методу дослідження. Н. С. Кузнецова визначає гармонізацію законодавства як усунення проблематичних невідповідностей між національними законами. Своєю чергою, це не обов'язково означає створення абсолютно однакових законодавчих положень, йдеться, перш за все, про те, що їх зміст має бути достатньо схожим, аби вони (ці закони) органічно поєднувалися один з одним, так би мовити, «вписувалися» в єдині рамки, єдині стандарти⁴⁸. Гармонізація законодавства України передбачає реформування її правової системи та поступове приведення у відповідність з європейськими стандартами.

При цьому гармонізацію законодавства, його вдосконалення варто відрізнити від механічного запозичення певних правових конструкцій та навіть цілих правових інститутів із зарубіжних правопорядків. Неприпустимо включати до законодавства конструкції та традиції, зародження і розвиток яких нам не зовсім відомі і не повною мірою з'ясовані.

⁴⁷ Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Соціологічний та аксіологічний напрямки сучасних правових досліджень. *Інформація і право*. 2018. № 1. С. 12.

⁴⁸ Кузнецова Н. С. Проблема відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 67.

Викладене свідчить про необхідність «обережного» застосування окремих методів наукового дослідження, уникнення механічного запозичення тих чи інших методів з інших робіт, навіть за схожою тематикою. Протилежне суттєво знижує якість проведеного дослідження і, головне, достовірність отриманих результатів. Тобто не всі методи є прийнятними для досліджень із тієї чи іншої тематики.

Для одержання істинного (об'єктивного) результату недостатньо досконалості самого методу. Украй важливе вміле його застосування, яке безпосередньо залежить від кваліфікації самого дослідника. Тому є підстави стверджувати, що у цьому сенсі метод не позбавлений певної суб'єктивності, хоча, будучи створеним людиною (суб'єктом), він, по суті, стає загальносуспільним надбанням, тобто об'єктивним⁴⁹.

3. Дослідницький етап є основним етапом наукового дослідження, у межах якого здійснюється безпосередня робота вченого над вибраною проблематикою. Він складається не лише із систематичного вивчення літератури за темою дослідження, аналізу судової практики, а й передбачає виконання теоретичних та емпіричних досліджень, обробки даних, узагальнення та аналізу результатів, пояснення нових отриманих фактів, створення наукових понять, аргументування та формулювання положень, висновків, практичних рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства. Тобто йдеться про створення *нової інформації* та подальше її перетворення за допомогою наукових методів дослідження на чіткі висновки, пропозиції та рекомендації. Створення нової інформації відбувається в результаті проведення спостережень, експериментів та інших видів досліджень, спрямованих на отримання первісної інформації про об'єкт.

Е. Г. Комісарова стверджує, що науковий матеріал є першою і водночас відправною ланкою у загальному «складі» науки. Але з якою б сумлінністю та старанністю не був зібраний та розміщений по «полицях» науковий матеріал, він і на цьому етапі не ста-

⁴⁹ Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 90.

новить науки у власному розумінні цього слова, а є лише фактичною основою, фактичним базисом для подальших висновків. Тому слідом за встановленням та відкриттям фактів у науці виокремлюють наступний етап – етап побудови гіпотез, теорій, створення наукових понять⁵⁰. При цьому будь-яке формування пропозицій повинно відповідати вимогам релевантності, перевірюваності, сумісності з уже існуючими науковими знаннями⁵¹.

Ученому важливо вміти відмовитися від вивчення тих фактів та явищ, що самі по собі можуть бути надзвичайно цікавими, проте виходять за межі предмету дослідження та суттєво ускладнюють відповідь на те питання, завдяки якому проводиться наукова робота. Так він ризикує відволіктися від своєї тематики та вивчати побічні факти та явища, за якими «відкриваються» нові факти та явища, і це може тривати нескінченно. Через це вкрай важливим у межах окресленого етапу є зосередження на тій роботі, якою займається вчений, у межах предмета дослідження.

Саме на дослідницькому етапі отримується науковий результат, що визначається у ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁵² як нове наукове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях інформації.

4. Оформлення результатів дослідження та їх апробація.

Обов'язковість публікації результатів є особливістю наукової діяльності. Науковий результат може бути оформлений в електронному або друкованому вигляді у формі звіту, опублікованої наукової статті, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття, проекту нормативно-правового акта, нормативного документа або науково-методичних документів, підготовка

⁵⁰ Комиссарова Е. Г. Методологический потенциал гражданско-правовой науки. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2013. № 4. С. 312.

⁵¹ Рузавин Г. И. *Методология научного познания : учебное пособие*. Москва : Юнити-Дана, 2012. С. 15–17.

⁵² Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить науковий складник, тощо.

Обов'язковість оприлюднення наукового результату пояснюється двома обставинами. По-перше, лише у письмовому вигляді можливо викласти свої ідеї науковою мовою. Причому написання наукової роботи для дослідника-початківця виявляється дуже складним, оскільки те, що легко промовляється на публічних виступах, у край важко викласти на папері. Письмовий текст вимагає логічного викладення, і зробити це важче за усне викладення матеріалу, коли певні недоліки не помічаються виступаючим. По-друге, головна мета наукової роботи – отримати і довести до наукової спільноти нове знання, отримане в результаті дослідження. Якщо ж це нове знання залишиться неопублікованим і жоден не зможе з ним ознайомитися, таке знання буде втраченим. Окрім того, кількість та обсяг наукових публікацій є показником продуктивності будь-якого науковця.

Публікації відображають основний зміст, новизну наукового дослідження і фіксують завершення певного його етапу або роботи у цілому. Це сприяє встановленню пріоритету автора, а також свідчить про особистий внесок дослідника в розроблення наукової проблеми.

Окреслений етап включає у себе безпосереднє оформлення матеріалу праці, отриманої в результаті дослідницького етапу, шляхом фіксації його на папері або в електронній формі та подальше опублікування. Під час оформлення рукопису слід чітко визначити внутрішню структуру роботи та дотримуватися її. При цьому певного уточнення на даному етапі можуть потребувати тема дослідження, назви розділів та підрозділів. Відзначимо, що єдиного стандарту стосовно компонування такого роду праці не існує, і кожен автор вибирає власний внутрішньологічний зв'язок між частинами рукопису так, щоб повністю розкрити проблематику дослідження.

Щоб привернути увагу читачів до найбільш важливих положень та термінів, у тексті прийнято використовувати різноманітні виділення (курсив, напівжирний шрифт, підкреслювання тощо). Вибрана система виділень має бути єдиною для всієї роботи, над-

мірне їх використання може зробити текст важким для читання та сприйняття. Якщо ж автор використовує виділення занадто часто, це суттєво відволікає увагу читача, а також справляє враження непрофесійності та поверховості у підготовці матеріалу.

Особливо важливими слід визнати чіткість викладу, систематичність та послідовність у подачі матеріалу. Текст роботи важливо ділити на абзаци так, щоб кожен абзац включав у себе окрему думку. Додатково варто позбавлятися повторень одного й того самого слова (тавтологія), не допускати переходу до нової думки, доки перша не отримала повного закінченого смислу.

Оформлення результатів дослідження залежить від виду роботи. Причому стосовно окремих результатів дослідження встановлено формальні вимоги. Зокрема, дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук, доктора філософії (кандидата наук), згідно з Вимогами до оформлення дисертацій⁵³, готується державною мовою у вигляді спеціально підготовленої наукової праці на правах рукопису в твердій або м'якій палітурці та в електронній формі. До основних структурних елементів такого дослідження належать: титульний аркуш; анотація; зміст; перелік умовних позначень (за необхідності); основна частина; список використаних джерел; додатки.

Основна частина дисертації має містити вступ, розділи дисертації, висновки.

Для ознайомлення зі змістом та результатами дисертації подається державною та англійською мовами анотація – узагальнений короткий виклад її основного змісту, обсяг якої становить 0,2–0,3 авторських аркуша. В анотації дисертації мають бути стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та за наявності практичного значення.

Додатково стосовно докторських дисертацій визначено, що вона має бути: кваліфікаційною науковою працею, виконаною здобувачем самостійно; містити наукові положення та нові науково обґрунтовані результати у певній галузі науки, одержані здобувачем особисто, які мають практичну та теоретичну цінність та

⁵³ Вимоги до оформлення дисертацій : Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.

які підтверджуються документами, що засвідчують проведення здобувачем досліджень; виконаною за науковою спеціальністю з галузі науки відповідно до переліку, який затверджує Міністерство освіти і науки України; відповідати паспорту наукової спеціальності, затвердженому Міністерство освіти і науки України; містити обґрунтовані висновки на основі одержаних здобувачем достовірних результатів; характеризуватися єдністю змісту; свідчити про особистий внесок здобувача в науку щодо розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми; відповідати принципам академічної доброчесності (п. 7 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук⁵⁴).

Слід урахувати, що максимальний обсяг основного тексту докторської дисертації встановлюється науковою програмою закладу вищої освіти (наукової установи) відповідно до специфіки відповідної галузі науки та/або спеціальності.

У цьому аспекті слід також урахувати Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук⁵⁵. Монографія має бути: надрукованою без співавторів; містити узагальнені результати наукових досліджень автора, опубліковані раніше в наукових працях; для здобуття наукового ступеня доктора наук мати обсяг основного тексту у галузі гуманітарних і суспільних наук не менше ніж 15 авторських аркушів, у галузі природничих та технічних наук – не менше ніж 10 авторських аркушів; для здобуття наукового ступеня кандидата наук мати обсяг основного тексту в галузі гуманітарних та суспільних наук не менше ніж вісім авторських аркушів, у галузі природничих і технічних наук – не менше ніж шість авторських аркушів.

Окрім того, зазначена праця повинна містити відомості про рецензентів – не менше ніж двох докторів наук, компетентних учених із наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію

⁵⁴ Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1197-2021-п#Text>

⁵⁵ Вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук : Наказ Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1087-19#Text>

здобувача, а також інформацію про рекомендації до друку вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи).

Монографія, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, випускається накладом не менше ніж 50 примірників та повинна мати міжнародний стандартний номер книги ISBN і надсилається до фондів бібліотек відповідно до Додатка до Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів»⁵⁶.

Після оприлюднення результатів наукового дослідження починає «працювати» такий ефективний критерій оцінювання його ефективності, як *цитованість* – наскільки часто інші автори посилаються на це дослідження. Щоправда, цей показник є певною мірою формальним, оскільки не кожна робота доступна широкому колу читачів. Зокрема, не всі наукові журнали надають доступ до повного тексту статей, обмежившись лише змістом випуску. Цитованість є дієвим способом вивчити наукову комунікацію в професійному співтоваристві, дисциплінарну структуру науки, механізми народження нового знання.

Для визначення ефективності роботи науковців в Україні відтепер користуються такими основними наукометричними показниками, як і у розвинутих країнах світу. Серед них найвідоміший – Індекс цитування (SCI), який є показником «значущості» праць ученого, він показує кількість цитувань статей, написаних певним автором, за певний рік. Особливістю цього показника є те, що наявність у вищих навчальних закладах учених, які мають високий індекс цитування, засвідчує високу ефективність та результативність діяльності всього закладу.

Наступний показник – Індекс Хірша (h-index), запропонований у 2005 р. американськими фізиком Хорхе Хіршем з університету Сан-Дієго, Каліфорнія. Критерій заснований на кількості публікацій ученого і кількості цитувань цих публікацій та розраховується за спеціальною формулою. Значення індексів Хірша різних учених представлені у реферативних національних і міжнародних базах даних.

⁵⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» від 10.05.2002 № 608. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/608-2002-п#Text>

Третій показник – Імпакт-фактор (ІФ, або ІF) є формальним чисельним показником інформаційної значимості наукового журналу. Визначається діленням кількості посилань у конкретному році на кількість опублікованих у журналі статей за попередні два-три роки. Трактуювання цього показника: чим вище значення імпакт-фактору, тим вищі наукова цінність та авторитетність журналу⁵⁷.

Для точного визначення значимості наукових праць важлива не лише кількість посилань на них, а й якість цих посилань. Так, на працю можуть посилатися авторитетне академічне видання, популярна брошура або розважальний журнал. Отже, значимість таких посилань різна.

Своєрідним підсумком тривалого процесу роботи над галузевим юридичним дослідженням є інтеграція його положень, висновків та рекомендацій до текстів законодавчих актів чи результатів судової правотворчості.

1.3. Академічна доброчесність як базова умова «чистоти» наукового дослідження

Академічна доброчесність як правова категорія досить активно стала обговорюватися у науковій спільноті в XXI ст., хоча є відомою вже тривалий час, оскільки її основою є моральна категорія доброчесності.

Сучасні дослідники генези категорії «доброчесність» у правовій науці стверджують, що вперше категорія «доброчесність» була сформульована давньогрецьким філософом Сократом, який обґрунтовував залежність між особистим щастям людини та її вмінням вибирати правильний спосіб дій. Такі дії, на думку філософа, мали базуватися на знаннях про моральність, про різницю між добром і злом⁵⁸.

⁵⁷ Павловська Л. Д. Особливості проведення наукових досліджень викладачами вузів. *Економіка. Управління. Інновації. Серія «Економічні науки»*. 2018. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2018_1_16

⁵⁸ Жуков С. В. Генеза розвитку категорія «доброчесність» у сучасній правовій науці. *Наука і правоохоронна*. 2017. № 4. С. 294.

Зазначені витоки категорії «добročесність» є актуальними й для сьогодення. Добročесність тлумачиться як висока моральна чистота, чесність⁵⁹. Саме ці базові моральні категорії є засадничими у процесі освітньої, наукової та науково-технічної діяльності під час здійснення наукового дослідження. Це пояснюється тим, що в процесі наукового дослідження його автор(и) пропонують суспільству нове наукове знання, яке тією чи іншою мірою має вирішувати конкретні теоретичні та практичні проблеми задля сприяння прогресивному розвитку конкретних сфер життєдіяльності суспільства. У зв'язку із цим рівень добročесності дослідника визначально впливає на якість отриманого нового знання та придатність його застосування на практиці, адже якщо дослідник удається до недобročесної поведінки в процесі дослідження, отримані ним результати є фіктивними, фальшивими, підробленими і такими, що не можуть позитивно вплинути на вирішення проблем, яким присвячене наукове дослідження.

Суспільна значимість результатів вітчизняної науки зумовила соціальний запит на застосування правового інструментарію у царині академічної добročесності, у результаті чого в контексті підвищення загального якісного рівня результатів наукових досліджень в Україні академічна добročесність, як суспільне явище, отримала правове регулювання. Жвавий науковий інтерес до академічної добročесності зумовлений істотними змінами у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із дотриманням принципів та правил академічної добročесності учасниками освітнього процесу, суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності.

Відповідно до ч. 1 ст. 42 Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII, академічна добročесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень⁶⁰.

⁵⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 308.

⁶⁰ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

О. О. Кот указує, що «академічна доброчесність забезпечує (або навіть гарантує!) довіру громадянського суспільства до сучасної науки в усіх її проявах, на всіх рівнях – від постановки мети та формулювання завдань дослідження, самого процесу наукового пошуку до формулювання наукових результатів дослідження та їх практичного втілення і впровадження»⁶¹.

Дійсно, академічна доброчесність не зводиться до суто формальних правил проведення наукових досліджень, а спонукає, продукує формування своєрідного академічного середовища, де відносини між учасниками освітнього процесу, суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності будуються на взаємній повазі, довірі та чесності. Саме відсутність поваги й чесності у відносинах між соціальними групами створює недовіру один до одного, що, врешті-решт, нівелює або знецінює будь-які результати наукової діяльності.

Із метою підвищення рівня довіри суспільства до результатів як наукової, так і навчальної діяльності на законодавчому рівні на суб'єктів такої діяльності було покладено низку обов'язків. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII, учений під час впровадження наукової, науково-технічної, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності зобов'язаний: 1) не завдавати шкоди здоров'ю та життю людини, навколишньому природному середовищу; 2) додержуватися етичних норм наукового співтовариства, неухильно дотримуватися норм права інтелектуальної власності⁶². Безумовно, що додержання етичних норм наукового співтовариства суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є складовою частиною додержання академічної доброчесності. Водночас названі обов'язки акцентують увагу не лише на недопущенні порушення юридичних та етичних норм, а й указують на об'єкти, які не повинні зазнавати шкоди в результаті інте-

⁶¹ Кот О. О. Академічна доброчесність de lege lata et de lege ferenda. *Академічна відповідальність* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 квітня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 61.

⁶² Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.

лектуальної, творчої, дослідницької діяльності. Той факт, що до таких об'єктів віднесено не лише здоров'я та життя людини, а й навколишнє природне середовище, переконує у тому, що доброчесність дослідника має бути атрибутом його повсякденної поведінки незалежно від того, на які об'єкти та предмети спрямовані його дослідження. У процесі своєї роботи, як у процесі навчання, так і під час наукового пошуку, здобувач освіти, вчитель, науковець мають проявляти відповідальне ставлення до оточуючих та оточуючого світу і за жодних умов не повинні прагнути отримати суспільні блага шляхом посягання на права третіх осіб чи порушувати свої юридичні обов'язки.

В. С. Бігун зазначає, що «закріплення доброчесності як терміна в нормативно-правових актах, установлення її як етичного принципу вимогою до поведінки порушують питання про запровадження позитивного юридичного обов'язку доброчесності – юридизації етики, коли фактично законом закріплюється моральний обов'язок як юридичний»⁶³.

Убачається, що переведення моральних засад, моральних норм у площину юридичних категорій та правових норм, у тому числі й щодо дотримання академічної доброчесності, сприяє посиленню правового захисту прав та інтересів учасників правовідносин, підвищенню ефективності правового регулювання відносин, зокрема у сфері наукової і науково-технічної діяльності. Установлення юридичного обов'язку науковця, учасника освітнього процесу щодо дотримання академічної доброчесності тягне за собою й установлення відповідальності за порушення такого обов'язку.

В. Сацик справедливо наголошує на тому, що «категорія академічної доброчесності відзначається своєю багатомірністю, що означає поєднання в ній як відповідних фундаментальних цінностей, так і механізмів й інструментів їх забезпечення і просування. Украй важливим є усвідомлювати потенційні внутрішні та зовнішні чинники, які зумовлюють академічну нечесність, передусім морально-культурні, інституційні та освітньо-виховні.

⁶³ Бігун В. С. Доброчесність як юридичний термін і сенс. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_1_5

Вивчення і розуміння природи їх походження дасть можливість розробити та імплементувати ефективну політику забезпечення академічної доброчесності як національного рівня, так і локального масштабу»⁶⁴.

Погоджуючись із наведеним твердженням, доповнимо, що багатовимірність академічної доброчесності вимагає не лише нормативного визначення правил її дотримання, а й потребує удосконалення культури спілкування та взаємодії у певних суспільних колах. Якщо говорити про учасників освітнього процесу, то акцентувати увагу необхідно на формуванні професійної культури здобувача освіти. На наше переконання, формування у здобувачів освіти навичок дотримання правил академічної доброчесності під час виконання навчальних завдань має зосереджуватися на вихованні у молоді ціннісної орієнтації професійної спільноти, до якої вони прагнуть долучитися у своєму професійному житті. Саме на цьому необхідно робити акцент під час затвердження внутрішньої політики закладів освіти у їхніх локальних актах. У випадку з науковою спільнотою, на наше переконання, акцент уваги зміщується на дотримання академічної доброчесності під час проведення наукових досліджень, адже для науковця порушення академічної доброчесності неминуче призведе до отримання недостовірних результатів наукового дослідження.

У юридичній літературі також звертається увага на те, що академічна доброчесність фактично означає «інтелектуальну чесність», тобто порядність у використанні інформації, яка стає підставою для формування висновків та результатів досліджень, а також інших заходів, пов'язаних із пошуками та отриманням знань⁶⁵.

Академічна доброчесність – це поведінка фізичної особи та/або діяльність юридичної особи щодо виконання (дотримання) нор-

⁶⁴ Сацик В. Академічна доброчесність: міфічна концепція чи дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти? URL: <https://saiup.org.ua/novyny/akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontseptsiya-chy-diyevyj-kontsept/>

⁶⁵ Гаруст Ю. В., Павленко Б. О. Академічна доброчесність – шлях до захисту інтелектуальної власності українських науковців. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 4 (17). С. 89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ln_2017_4_15

мативних вимог у процесі підготовки, написання, захисту, оприлюднення, перевірки та оцінювання академічних текстів та інших об'єктів права інтелектуальної власності, створених у результаті навчання, викладання та провадження освітньої, наукової (творчої) діяльності⁶⁶.

Варто зазначити, що законопроект «Про академічну доброчесність» визначає академічну доброчесність як сукупність етичних принципів та визначених законом правил провадження освітньої (освітньо-творчої) та наукової (науково-технічної) діяльності, які є обов'язковими для всіх учасників (суб'єктів) такої діяльності та мають на меті забезпечувати довіру до результатів навчання, творчості, науково-дослідної діяльності⁶⁷.

Як бачимо, у цьому визначенні акцентується увага на тому, що вимога дотримання етичних принципів та правил стосується всіх учасників як освітньої (освітньо-творчої), так і наукової (науково-технічної) діяльності під час здійснення такої діяльності. Безумовно, академічна доброчесність як елемент «чистоти» будь-якого дослідження має формуватися ще під час освітнього процесу.

В. Сацик зазначає, що «академічна доброчесність, з одного боку, є складною міждисциплінарною категорією, яка поєднує у собі етичні норми й правила поведінки людини в освітньо-науковому середовищі, та механізми й інструменти, за допомогою яких такі реалізуються на практиці. З іншого – існує цілий комплекс чинників, передусім морально-культурних, інституційних, освітньо-виховних, які впливають ззовні чи зсередини на університет, визначаючи його спроможність та прагнення протидіяти академічній нечесності. У будь-якому разі така цілісна система норм, правил, устроїв потребує значних ресурсів, часу та навіть волі й

⁶⁶ Костюченко О. Є. Академічна доброчесність як правова категорія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 25. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/6.pdf

⁶⁷ Проект Закону України «Про академічну доброчесність». URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82-%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83-%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%90%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%83-%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>

мужності окремих осіб для свого утвердження, і в жодному разі не може з'явитись одномоментно чи випадково»⁶⁸.

Працюючи над підвищенням рівня правового забезпечення академічної доброчесності в Україні, з урахуванням того, що таке правове забезпечення неминуче охоплює й морально-етичні норми, варто використати правові властивості локальних актів. Принциповим у поєднанні норм моралі та правових норм у царині академічної доброчесності є їх синергетичний ефект від впливу на волю і свідомість зобов'язаного суб'єкта. Поєднувати морально-етичні норми з правовим впливом доцільно на рівні локальних актів, які, своєю чергою, дають змогу чітко конкретизувати ті головні ціннісні орієнтації конкретної соціальної групи, які взаємодіють між собою у процесі навчання або наукової діяльності. Локальні акти у цьому ракурсі виступають саме тим правовим інструментом, який дає змогу закріпити не лише конкретні правила дотримання академічної доброчесності конкретного закладу освіти чи наукової установи, а й визначити умови застосування до порушників як заходів громадського впливу, так і заходів юридичної відповідальності. Це, своєю чергою, дасть змогу підвищити якість результатів навчання та результатів наукової діяльності, і, врешті-решт, цим шляхом можна досягти одного з головних завдань правового регулювання академічної доброчесності – забезпечення довіри до результатів навчання та результатів наукової діяльності в суспільстві.

На думку М. А. Ожевана, «академічна (наукова) доброчесність є тим резервом підвищення якості освіти й науки, який не потребує особливих матеріально-фінансових інвестицій, але може за належної уваги до цієї проблеми обернутися відчутними позитивними зрушеннями в українській науці та освіті»⁶⁹.

У ч. 2 ст. 42 Закону України «Про освіту» зазначається, що дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педа-

⁶⁸ Сацик В. Академічна доброчесність: міфічна концепція чи дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти? URL: <https://saiup.org.ua/novyny/akademichna-dobrochesnist-mifichna-kontseptsiya-chy-diyevyj-kontsept/>

⁶⁹ Ожеван М. А. Академічна доброчесність як політико-правова та морально-етична проблема. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stra_2018_2_13

гогічними та науковими працівниками передбачає: посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність; контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти; об'єктивне оцінювання результатів навчання⁷⁰.

Згідно з ч. 3 ст. 42 Закону України «Про освіту», дотримання академічної доброчесності здобувачами освіти передбачає: самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей); посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації⁷¹.

Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG), які було ухвалено на Міністерській конференції 14–15 травня 2015 р., виходять із того, що політики щодо забезпечення якості найефективніші, коли вони відображають взаємозв'язок між дослідженнями, з одного боку, та навчанням і викладанням – з іншого, а також ураховують національний контекст, у якому працює заклад, інституційний контекст і стратегічний підхід закладу. Така політика підтримує, зокрема, академічну доброчесність і свободу та застерігає проти академічного шахрайства (плагіату)⁷².

⁷⁰ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁷¹ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁷² Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). Київ : ТОВ «ІЦС», 2015. С. 10. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf

Отже, проведення наукового дослідження учасниками освітнього процесу з дотриманням академічної доброчесності є критерієм забезпечення якості вищої освіти.

Науковці звертають увагу на те, що «академічна доброчесність є певним показником не лише соціально-економічного, культурного, а й демократичного суспільства. Загальні тенденції розвитку академічної чесності майбутніх фахівців для університетів Європи та Франції, зокрема, включають глобалізацію, децентралізацію освіти, впровадження професійної етики, деонтології у навчальний процес, інтернаціоналізацію та інформатизацію, дотримання стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості вищої освіти; розроблення стандартизованих процедур оцінки політики вищих навчальних закладів у сфері академічної чесності; запровадження навчальних методик із метою підвищення кваліфікації викладачів у питаннях сучасного академічного письма й підвищення їхньої мотивації у застосуванні таких методик у роботі; широке використання культури академічного письма, підвищення якості наукових публікацій дослідників за рахунок дотримання вимог до структури наукових статей; запровадження навчальних онлайн-тренінгів, партнерство між закладами вищої освіти та суб'єктами господарської діяльності»⁷³.

Дотримання академічної доброчесності означає, перш за все, неприпустимість академічної недоброчесності та її несхвалення суспільством у цілому й окремими учасниками освітньої, наукової та науково-технічної діяльності, встановлення академічної відповідальності за прояви академічної недоброчесності.

Відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 16 Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII, наявність внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти є обов'язковою у закладах вищої освіти, що передбачає забезпечення дотримання академічної доброчесності працівниками закладів вищої освіти та здобувачами вищої освіти, у тому числі

⁷³ Батечко Н., Дурдас А. Академічна доброчесність в контексті європейських практик: досвід Франції. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія : педагогічні науки.* 2019. Вип. 3 (60). С. 88–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NPO_2019_3_15

створення і забезпечення функціонування ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату⁷⁴.

Згідно з п. п. 1, 2 ч. 3 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту», заклади вищої освіти зобов'язані вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Заклади вищої освіти зобов'язані мати внутрішню систему забезпечення якості вищої освіти, у тому числі затверджену політику забезпечення дотримання учасниками освітнього процесу академічної доброчесності (кодекс академічної доброчесності)⁷⁵.

Дотримання академічної доброчесності всіма учасниками освітнього процесу, суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності потребує деталізації ознак академічної доброчесності та конкретизації поведінки, яка становитиме порушення академічної доброчесності, тобто свідчитиме про академічну недоброчесність.

З аналізу легального визначення академічної доброчесності, наведеного в ч. 1 ст. 42 Закону України «Про освіту», можна виокремити такі її основні ознаки: а) сукупність етичних принципів та визначених законом правил; б) суб'єктами академічної доброчесності є учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності; в) метою академічної доброчесності є забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень.

У юридичній літературі зазначається, що «до ознак, які характеризують академічну доброчесність, слід віднести: комплексний характер (специфічне поєднання моральних і правових засад, що виражається в сукупності етичних принципів та визначених законом правил); наявність спеціального суб'єкта – учасників освітнього процесу (здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні

⁷⁴ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

⁷⁵ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу в порядку, що встановлюється закладом освіти); чітко визначена сфера застосування – у процесі навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності; особлива мета, а саме – забезпечення довіри до результатів навчання та/ або наукових (творчих) досягнень. За порушення правил академічної доброчесності особу може бути притягнуто до дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності. Окрім того, можуть бути застосовані заходи нового виду відповідальності, визначеної законом, – академічної»⁷⁶.

Ключовими ознаками академічної доброчесності як правової категорії є: юридично значуща поведінка суб'єктів, що піддається правовій оцінці. Ця поведінка може мати дві форми – дії або бездіяльність; суб'єкти (фізичні і юридичні особи), чия поведінка (діяльність) піддається правовій оцінці. Тобто не лише здобувачі освіти, працівники, що проваджують освітню, наукову (творчу) діяльність, повинні дотримуватися встановлених прав поведінки, а й юридичні особи, які беруть участь у процесі навчання, викладання та провадження освітньої, наукової (творчої) діяльності, також повинні підпорядковувати свої дії встановленим нормативним вимогам; нормативні вимоги виступають еталоном (мірилом), відповідно до якого надається оцінка поведінки та її кваліфікація як правомірної чи неправомірної поведінки. У цьому визначенні важливим є те, що вимоги саме нормативні, а не законодавчі, що дає можливість застосовувати законодавство і локальні акти; підготовка, написання, захист, оприлюднення, перевірка та оцінювання – це способи, у яких проявляється поведінка конкретного зобов'язаного суб'єкта; академічний текст чи інший об'єкт права інтелектуальної власності – це кінцевий продукт, який створюється і в процесі створення якого необхідно дотримуватися академічної доброчесності; навчання, викладання

⁷⁶ Тицька Я. О. Академічна доброчесність як елемент системи забезпечення якості освіти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2018. № 34. С. 6–7. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc34/3.pdf>

та провадження освітньої, наукової (творчої) діяльності окреслюють сфери застосування встановлених нормативних вимог і відповідають на питання, де саме мають застосовуватися правила академічної доброчесності⁷⁷.

Зважаючи на те, що академічна доброчесність є сукупністю етичних правил та принципів, наукова спільнота здійснила спроби ці правила та принципи узагальнити. Варто зазначити, що Постановою загальних зборів Національної академії наук України від 15.04.2009 № 2 було схвалено Етичний кодекс ученого України, який хоча й не містить терміна «академічна доброчесність», проте встановлює правила етичної поведінки вченого саме з позиції доброчесності. Зокрема, щодо проведення наукових досліджень Етичний кодекс ученого України визначає, що вчений має дотримуватися найвищих професійних стандартів планування та проведення наукових досліджень на основі глибоких знань про доробок світової науки у певній галузі. Учений має забезпечувати бездоганну чесність і прозорість на всіх стадіях наукового дослідження та вважати неприпустимим прояви шахрайства, зокрема фабрикування та фальшування даних, піратства і плагіату. Неприпустимим є намагання керівних осіб упереджено впливати на характер отримуваних у дослідженні даних і висновків. Учений служить лише об'єктивній істині (п. п. 2.1, 2.3)⁷⁸.

Етичні норми та правила узагальнені й на рівні закладів освіти. Так, Етичний кодекс Університетської спільноти, ухвалений на Конференції трудового колективу Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, визначає академічну доброчесність як обстоювання чесності, справедливості, поваги, відповідальності, дотримання етичних принципів та визначених законом правил у навчанні, викладанні, у науковій (творчій) діяльності для утвердження довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень, зокрема: чесності у викла-

⁷⁷ Костюченко О. Є. Академічна доброчесність як правова категорія. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 25–26. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/6.pdf

⁷⁸ Етичний кодекс ученого України, схвалений постановою загальних зборів Національної академії наук України від 15.04.2009 № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09#Text>

данні та навчання, наукових дослідженнях, пошуку істини, здобуванні знань; довіри та сприяння вільному обміну ідеями для створення можливостей кожному найповніше розкрити свій потенціал; об'єктивності в оцінюванні знань студентів, дослідницькій роботі, науково-організаційній діяльності, пов'язаній із присудженням освітніх і наукових ступенів; самоповаги та поваги до людської гідності; поширення академічної доброчесності у викладанні, навчанні й дослідницькій діяльності; дотримання авторських прав та прав на інтелектуальну власність; неприпустимості практики плагіату в будь-якому вияві; відкритості результатів наукових досліджень⁷⁹.

Наведений приклад демонструє закріплення на університетському (локальному) рівні ціннісного підходу до академічної доброчесності, а отже, положення Етичного кодексу Університетської спільноти поширюються на всіх осіб, які прямо пов'язані із закладом освіти та беруть участь у його освітніх, навчальних, творчих і наукових заходах. Положення цього локального акту у сфері академічної доброчесності є обов'язковим до виконання та враховує профіль і специфіку освітньої й наукової діяльності цієї університетської спільноти.

Правила етичної поведінки науковця встановлено й в інших країнах. Так, Постановою № 10/2012 генеральних зборів Польської академії наук від 13.12.2012 схвалено Кодекс правил етичної поведінки в науці, де зазначається, що основні загальнолюдські етичні цінності, які є основою доброчесності і авторитету науки, стосуються представників усіх наукових дисциплін без будь-яких винятків. Дотримання цих принципів і цінностей вимагається від науковців, установ, де проводяться дослідження, а також організацій, які фінансують дослідження та організують наукове життя, як у внутрішньому, так і зовнішньому вимірах. Основою Кодексу правил етичної поведінки в науці є документ під назвою «Європейський кодекс етичних норм щодо доброчесності

⁷⁹ Етичний кодекс Університетської спільноти, ухвалений на Конференції трьох колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 2 від 27.12.2017. URL: <http://www.univ.kiev.ua/pdfs/official/ethical-code/Ethical-code-of-the-university-community.pdf>

досліджень»⁸⁰, який після тривалого періоду підготовки був оголошений Європейським науковим фондом (ESF) та організацією під назвою «Усі європейські академії» (ALLEA) як типовий для національних кодексів у країнах Європейського Союзу⁸¹.

У переглянутому виданні Європейського кодексу етичних норм щодо доброчесності досліджень зазначається, що вкрай важливо, щоб дослідники оволоділи знаннями, методологією та етичними практиками, що пов'язані зі сферою їхньої діяльності. Недотримання належної дослідницької практики є порушенням професійних обов'язків. Це завдає шкоди дослідницьким процесам, погіршує стосунки між дослідниками, підриває довіру та надійність досліджень, витрачає ресурси та може завдати непотрібної шкоди суб'єктам досліджень, користувачам, суспільству або довкіллю. Неправомірна поведінка в дослідженнях традиційно визначається як сфабрикованість, фальсифікація або плагіат (так звана категорія FFP) під час пропозиції, виконання чи рецензування дослідження або звітування про результати дослідження. Сфабрикованість – це вигадкування результатів та їх запис таким чином, ніби вони справжні. Фальсифікація – це маніпулювання дослідницькими матеріалами, обладнанням чи процесами або зміна, пропуск або приховування даних чи результатів без будь-якого виправдання. Плагіат – це використання робіт та ідей інших людей без належного посилання на першоджерело, отже, це порушення права автора (авторів) на їхні інтелектуальні результати⁸².

У правозастосовній практиці вже зустрічаються обґрунтування правової позиції з посиланням на Європейський кодекс етичних норм щодо доброчесності досліджень. Зокрема, Касаційний адміністративний суд Верховного Суду в Постанові від 22.02.2022 у справі № 640/16651/19 зазначив, що держава має позитивний обов'язок сприяти розвитку науки, зокрема й у спосіб створення

⁸⁰ В українській правничій літературі цей документ називають ще як Європейський кодекс поведінки щодо доброчесності досліджень.

⁸¹ The Code of Ethics in Science. URL: https://ue.poznan.pl/data/upload/articles_download/69809/20171201/88.%20The%20Code%20of%20Ethics%20in%20Science.pdf

⁸² The European Code of Conduct for Research Integrity Revised Edition. URL: <https://www.allea.org/wp-content/uploads/2017/05/ALLEA-European-Code-of-Conduct-for-Research-Integrity-2017.pdf>

ефективних правових механізмів превенції (запобігання) та протидії неправомірному використанню і поширенню результатів інтелектуальної діяльності без зазначення їх належності певній особі (автору). Функціональним утіленням такого обов'язку держави є правило абз. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту», за яким до захисту допускаються дисертації (наукові доповіді), виконані здобувачем наукового ступеня самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації (науковій доповіді) академічного плагіату є підставою для відмови у присудженні відповідного наукового ступеня. Натомість виявлення академічного плагіату у захищеній дисертації (науковій доповіді) є підставою для скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня та видачу відповідного диплома (речення перше абзацу 2 цієї ж статті). Отже, наявність академічного плагіату відповідно до ст. 6 Закону України «Про вищу освіту» є підставою для скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня та видачу відповідного диплома. Колегія суддів також бере до уваги те, що в березні 2011 р. Європейський науковий фонд (ESF) як спільна платформа 78 організацій-членів із тридцяти країн усіх європейських академій (ALLEA), Європейської федерації національних академій наук і гуманітарних наук із 53 академій-членів у 40 країнах опублікували Європейський кодекс поведінки щодо доброчесності досліджень як «загальноєвропейську угоду про набір принципів та пріоритетів для дослідницької спільноти». Європейський кодекс поведінки щодо доброчесності досліджень пояснює, що дослідники та інші дослідницькі організації повинні дотримуватися та просувати принципи доброчесності в академічних та наукових дослідженнях. Відповідно до Кодексу, плагіат – це порушення правил відповідальної поведінки. Це визначається як привласнення чужих матеріалів без належного визнання. У Кодексі підкреслюється, що дослідники повинні проявляти справедливість у наданні посилань та наданні заслуг за роботи інших осіб і що всі автори, якщо не вказане інше, повинні повністю відповідати за зміст публікації⁸³.

⁸³ Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 22.02.2022, судова справа № 640/16651/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103519054>

З аналізу наведених вище положень щодо визначення ознак академічної доброчесності, основних етичних принципів та правил, дотримання яких свідчатиме про дотримання академічної доброчесності, можна зробити висновок, що академічна доброчесність як правове явище має дві складових частини: внутрішню і зовнішню.

Внутрішній складник академічної доброчесності включає у себе етичні принципи і правила щодо ставлення дослідника до свого дослідження з позиції своєї гідності як людини. Зокрема, здійснюючи наукове дослідження, суб'єкт освітньої, наукової і науково-технічної діяльності розуміє, що він робить власні наукові висновки, узагальнення, пропозиції, здійснює самостійний аналіз емпіричного матеріалу, не запозичуючи чужих думок, ідей, концепцій, із повагою ставлячись до наукових здобутків інших учасників освітньої, наукової і науково-технічної діяльності, дотримуючись правил належного цитування джерел тощо.

Зовнішній складник академічної доброчесності включає у себе етичні принципи і правила щодо ставлення дослідника до свого дослідження з позиції честі людини, ділової репутації. Зокрема, здійснюючи наукове дослідження, суб'єкт освітньої, наукової і науково-технічної діяльності дотримується нормативних положень щодо захисту прав інтелектуальної власності, розуміє, що його власні наукові досягнення будуть опубліковані чи іншим чином розповсюджені й стануть відкритими та відомими широкій спільноті, не допускає порушень академічної доброчесності, визначених законом, тощо.

Дослідження академічної доброчесності як базової умови «чистоти» наукового дослідження неможливе без з'ясування питання щодо порушення академічної доброчесності або проявів академічної недоброчесності.

Передбачити всі можливі прояви академічної недоброчесності в законодавстві неможливо, і, на нашу думку, не потрібно цього робити, адже викорінення академічної недоброчесності хоча і спирається на певні юридичні процедури, проте головна мета унормування правил академічної доброчесності все одно полягає у формуванні свідомого ставлення учасників освітнього процесу до виконання своїх

обов'язків⁸⁴. Саме несприйняття науковою спільнотою будь-якого порушення академічної доброчесності є достатньо ефективним засобом боротьби з академічною недоброчесністю.

І. М. Сопілко правильно зауважує, що «педагогічні, науково-педагогічні і наукові працівники, а також представники адміністрації мають бути самі академічно доброчесними і демонструвати сміливість заради відстоювання доброчесності, бути зразком для наслідування, здатними формувати відповідну компетентність, і вживати заходів у разі виявлення проступків або порушень і тим самим піднімати планку стандартів у навчанні і науковій діяльності»⁸⁵.

Погоджуючись із наведеною думкою, зазначимо, що одних лише правових важелів для формування доброчесної поведінки суб'єктів недостатньо. Право як регулятор суспільних відносин хоча й має інструменти державного примусу, проте, на нашу думку, у сфері академічної доброчесності повинно, у першу чергу, закріплювати правила взаємодії між учасниками освітнього чи наукового процесу в процесі навчання чи підготовки і презентації результатів наукової діяльності. Державний примус у царині академічної доброчесності має бути винятковим інструментом для застосування. Передувати заходам державного примусу за порушення академічної доброчесності мають заходи громадського впливу та просвітницька робота серед молоді щодо цінності справжніх результатів власної праці в процесі навчання й творчої і наукової діяльності. Педагогічні, науково-педагогічні, наукові працівники, виступаючи одними із суб'єктів академічної доброчесності, несуть на собі ключове завдання – виховання у нових поколінь стійкої прихильності до чесності, відповідальності за свої дії та нетерпимості до брехні, маніпулювання, шахрайства як у процесі навчання, так і в процесі професійної діяльності та життєдіяльності загалом.

⁸⁴ Костюченко О. Є. Розвиток інституту академічної доброчесності шляхом реалізації культурно-виховної функції права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 138.

⁸⁵ Сопілко І. М. Академічна відповідальність здобувачів освіти в НАУ. *Академічна відповідальність* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 квітня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 124–125.

Відповідно до ч. 4 ст. 42 Закону України «Про освіту», порушенням академічної доброчесності вважаються:

– академічний плагіат – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;

– самоплагіат – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;

– фабрикація – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;

– фальсифікація – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;

– списування – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, окрім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання;

– обман – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;

– хабарництво – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;

– необ'єктивне оцінювання – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти;

– надання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання;

– вплив у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо) на педагогічного (науково-педаго-

гічного) працівника з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання⁸⁶.

Дотримання академічної доброчесності є обов'язком будь-якого учасника освітнього процесу, суб'єкта наукової і науково-технічної діяльності, і ця вимога має супроводжувати науковця, здобувача освіти від самого початку свого творчого шляху.

Не можна не погодитися з тезою, що «молоді представники наукового середовища, молоді вчені мають бути авангардом упровадження етичних ідеалів та моральних стандартів в українському освітньому та науковому просторі»⁸⁷.

Тому досить прикрими є випадки, коли молодь розпочинає свій шлях становлення як фахівця з порушень академічної доброчесності, що є неприйнятним як для вищої освіти, так і для наукового співтовариства.

Так, Верховний Суд у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного цивільного суду Постановою від 04.08.2020 у справі № 755/9531/17 залишив без змін Постанову Київського апеляційного суду від 18.12.2019, якою було відмовлено у задоволенні позову про захист честі, гідності та ділової репутації. Позовна заява була мотивована тим, що 10 червня 2017 р. у приміщенні актового залу Національного авіаційного університету під час третього Всеукраїнського з'їзду представників органів студентського самоврядування, у межах якого проводилися вибори члена Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти з числа здобувачів вищої освіти, ОСОБА_2, яка була головуючою на засіданні, прилюдно озвучила, на думку позивача, недостовірну інформацію, а саме: «Ми знайшли плагіат у тих роботах, які подавала ОСОБА_1. Часом плагіат становив 100%. Перша робота «ІНФОРМАЦІЯ_1» Закарпатські правові читання, матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. Зокрема, там бралися повністю тексти з

⁸⁶ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸⁷ Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : кол. моногр. / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. С. 7.

джерел ОСОБА_4, ОСОБА_5 і так далі. Наступна робота, яка була вказана ОСОБА_1 в її декларації про академічну доброчесність, була також повністю зплагіачена – це «ІНФОРМАЦІЯ_3, збірник матеріалів міжнародної юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція»... Апеляційний суд правильно встановив, що спірні висловлювання ОСОБА_2 не містили інформації щодо приватного та сімейного життя ОСОБА_1, образ, наклепів тощо, не є особистими претензіями, відповідач лише як науковець та голова організаційного комітету з'їзду оцінювала професійні якості позивача щодо зайняття відповідної посади. На підтвердження своїх доводів відповідачем було надано висновок експертів експертного дослідження у сфері інтелектуальної власності від 18 січня 2018 р., який проведено Науково-дослідним центром судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, відповідно до якого у текстах творів ОСОБА_1 частково відтворені твори інших авторів без дотримання правил належного цитування. Відмовляючи в задоволенні позову, суди зазначили, що ОСОБА_2 на час поширення спростованої інформації була головою на засіданні Всеукраїнського з'їзду представників органів студентського самоврядування вищих навчальних закладів. Оголошена відповідачем як головою з'їзду інформація є висновком колегіального органу – організаційного комітету з'їзду»⁸⁸.

Особливої гостроти має питання дотримання академічної доброчесності та встановлення відповідальності за прояви академічної недоброчесності у дисертаційних дослідженнях чи інших наукових виданнях.

Відповідно до ч. 6 ст. 6 Закону України «Про вищу освіту», до захисту допускається дисертація, виконана здобувачем ступеня доктора філософії самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови у присудженні ступеня доктора філософії. Виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації

⁸⁸ Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 04.08.2020, судова справа № 755/9531/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90784317>.

чи фальсифікації у захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження йому ступеня доктора філософії та видачу відповідного диплома. У разі встановлення відповідно до законодавства у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та/або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії скасовується закладом вищої освіти чи науковою установою, у якому (якій) вона була утворена, або Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Якщо у захищеній здобувачем ступеня доктора філософії дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, його науковий керівник позбавляється права участі у підготовці та атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, голова та члени разової спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки на дисертацію, позбавляються права участі в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, а заклад вищої освіти чи наукова установа позбавляється права утворювати разову спеціалізовану вчену раду за відповідною спеціальністю строком на один рік, окрім випадку скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладом вищої освіти чи науковою установою⁸⁹.

У ч. 5 ст. 28-1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII зазначається, що встановлення відповідно до законодавства в поданих до захисту дисертації або наукових публікаціях фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови у присудженні наукового ступеня доктора наук⁹⁰.

⁸⁹ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

⁹⁰ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

На засіданні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти 21 червня 2022 р. було затверджено Порядок розгляду скарг/повідомлень щодо фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, у якому зазначається, що цей Порядок визначає процедуру розгляду Комітетом із питань етики скарг/повідомлень щодо наявності у дисертаціях на здобуття ступеня доктора філософії (наукового ступеня доктора наук, кандидата наук) та/або наукових публікаціях, у яких висвітлено наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, порядок звернення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти до Міністерства освіти і науки України про необхідність позбавлення особи наукового ступеня доктора (кандидата) наук у разі виявлення в дисертації, наукових публікаціях, зарахованих за її темою, академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та процедуру скасування Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, у яких висвітлено наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації⁹¹.

Якщо у захищеній докторській дисертації або публікаціях, які представлялися до захисту, встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, науковий консультант позбавляється права участі у підготовці та/або атестації здобувачів ступеня доктора філософії та консультуванні та/або атестації здобувачів ступеня доктора наук строком на два роки, голова спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та опоненти, котрі надали позитивні висновки на неї, позбавляються права участі в атестації кадрів

⁹¹ Порядок розгляду скарг/повідомлень щодо фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, затв. на засіданні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, протокол № 10 від 21.06.2022. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%BA-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D1%83-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B3-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%BC-%D0%B7-%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C-%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>

вищої кваліфікації строком на два роки, а наукова установа чи заклад вищої освіти позбавляються права утворювати спеціалізовану вчену раду за відповідною науковою спеціальністю строком на один рік (ч. 6 ст. 28-1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»)⁹².

Особа, якій за рішенням МОН (МОНмолодьспорту, ВАК) видано диплом доктора (кандидата) наук, може бути позбавлена відповідного ступеня у разі виявлення порушень вимог нормативно-правових актів із питань атестації наукових кадрів, чинних на момент прийняття рішення МОН (МОНмолодьспортом, ВАК) про видачу відповідного диплома або затвердження рішення ради про присудження ступеня доктора філософії (п. 38 Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197)⁹³.

Одним із проявів академічної недоброчесності є академічний плагіат, який розглядається законодавцем як порушення академічної доброчесності. Безумовно, академічний плагіат є недопустимим і ганебним явищем, що не сприймається науковим середовищем.

М. А. Ожеван зазначає, що «латинське слово *plagiarius* початково стосувалося викрадення дітей, рабів, тобто мало стосунок до явища, яке нині прийнято позначати як кіднепінг. Згодом плагіаторами почали називати викрадачів (присвоювачів) чужих літературних текстів»⁹⁴.

У Рекомендаціях для експертів із розгляду внутрішньої політики і процедур забезпечення академічної доброчесності та зовнішньої оцінки їхньої якості, розроблених Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, зазначається, що норми щодо академічної доброчесності захищають академічне середовище від осіб та дій, що псують його репутацію. Тому під поняття академіч-

⁹² Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>

⁹³ Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 17.11.2021 № 1197. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1197-2021-%D0%BF#Text>

⁹⁴ Ожеван М. А. Академічна доброчесність як політико-правова та морально-етична проблема. *Стратегічна панорама*. 2018. № 2. С. 100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Strp_2018_2_13

ного плагіату потрапляє значно ширше коло дій учасників освітнього процесу та наукової діяльності, які порушують установлені академічним середовищем етичні норми. Вимоги щодо надання посилань не мають обмежень за строком публікації першоджерела інформації, а притягнення до академічної відповідальності не вимагає особистого звернення автора щодо порушення його прав. На відміну від плагіату академічний плагіат може стосуватися ідей, гіпотез, математичних моделей, алгоритмів тощо⁹⁵.

Останнім часом у засобах масової інформації висвітлюється багато скандальних ситуацій щодо плагіату (академічного плагіату) в наукових дослідженнях, що певним чином не сприяє підвищенню репутації науковців, збільшенню інноваційних проєктів тощо. Причому проблема порушень академічної доброчесності стосується не лише наукового середовища України, а є проблемою світової наукової спільноти.

Наприклад, у 2011 р. міністр оборони Німеччини Карл-Теодор цу Гуттенберг подав у відставку. Главу Міноборони ФРН звинуватили в плагіаті під час написання дисертації на здобуття докторського ступеня. У роботі міністра виявили понад 100 сторінок чужого тексту без відповідних посилань. Наукового ступеня Гуттенберга позбавив університет Байройта (Баварія), де він захищався. У 2012 р. президент Угорщини П. Шмідт залишив посаду після того, як було доведено, що він запозичив у свою наукову роботу дані з роботи іншого науковця без посилання. Його позбавили ступеня доктора наук через 20 років після захисту. У 2013 р. міністр освіти Німеччини А. Шаван змушена була піти у відставку через те, що її кандидатська дисертація була визнана вченою радою Дюссельдорфського університету плагіатом. Рада факультету ухвалила рішення про позбавлення А. Шаван ступеня кандидата філософських наук, оскільки в дисертації міністра знайдено дуже багато

⁹⁵ Рекомендації для експертів із розгляду внутрішньої політики і процедур забезпечення академічної доброчесності та зовнішньої оцінки їх якості, розроблені Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (Додаток 2 до протоколу № 9 (14) від 07.06.2022). URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/3.-%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%90%D0%BA%D0%94.pdf>

цитат без зазначення джерел, а також не вказано використані нею праці. Сталося це через 33 роки після захисту⁹⁶.

Установлення плагіату в наукових дослідженнях особи може свідчити про порушення особою вимог доброчесності і в інших сферах діяльності. Наприклад, Громадська рада доброчесності (далі – ГРД) зазначила, що на її інформаційний портал надійшло повідомлення, з якого стало відомо, що підставою для скасування рішення про присвоєння кандидату наукового ступеня став висновок Експертної ради Державного департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації МОН України (далі – Експертна рада), яка виявила у роботі значний обсяг текстуальних запозичень (плагіату), що було підтверджено голосуванням усіх членів Експертної ради. Тож ГРД у своєму висновку констатувала, що кандидат під час підготовки власної наукової роботи допустив значний обсяг плагіату, що встановлено рішенням компетентного органу. Із посиланням на положення ст. 1 Кодексу суддівської етики ГРД зазначила, що неправомірне присвоєння кандидатом плодів чужої інтелектуальної праці під час підготовки власної наукової роботи є грубим порушенням загальноприйнятих стандартів поведінки, що порочить звання судді та підриває авторитет правосуддя. З’ясованих обставин, на думку ГРД, цілком достатньо для висновку про невідповідність кандидата критеріям доброчесності і професійної етики⁹⁷.

Вищевикладене дає підстави стверджувати таке:

- по-перше, академічна доброчесність є багатовимірним явищем, яке охоплює етичні та правові норми, що виражають ціннісну орієнтацію суспільства щодо підтримки та підвищення рівня чесності, добросовісності та відповідальності суб’єктів освітньої, наукової і науково-технічної діяльності. Академічна доброчесність як певна соціальна цінність є показником зрілості суспільства на шляху прогресивного розвитку освіти, науки і техніки в Україні;
- по-друге, академічна доброчесність як правове явище має внутрішній і зовнішній складники. Внутрішній складник академічної

⁹⁶ Політика України щодо плагіату. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1674:politika-ukrajini-shchodo-plagiatu&catid=8

⁹⁷ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.03.2019, судова справа № 800/336/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81329472>

доброчесності включає у себе етичні принципи і правила щодо ставлення дослідника до свого дослідження з позиції своєї гідності як людини. Зовнішній складник академічної доброчесності включає у себе етичні принципи і правила щодо ставлення дослідника до свого дослідження з позиції честі людини, ділової репутації;

– по-третє, ціннісний складник академічної відповідальності вказує на те, що її забезпечення як діяльності суб'єктів права в межах їхньої компетенції повинно здійснюватися безперервно та охоплювати всі можливі засоби досягнення мети правового регулювання академічної доброчесності;

– по-четверте, етичні норми як складова частина загального впливу на суб'єктів освітньої, наукової і науково-технічної діяльності виступають першоджерелом формування їхньої поведінки. Етичні та моральні норми, насамперед, повинні знайти свій вплив на поведінку учасників освітнього процесу, адже саме на етапі навчання у молоді формуються ціннісні установки, які в подальшому виступають фундаментом їхньої професійної культури. Суб'єкти науково-педагогічної та наукової і науково-технічної діяльності як зобов'язані особи у своїй професійній діяльності повинні не лише дотримуватися вимог академічної доброчесності, а й протидіяти проявам академічної недоброчесності, адже саме вони виступають прикладом для молоді в процесі їхнього професійного зростання;

– по-п'яте, рівень свідомого дотримання вимог академічної доброчесності в процесі наукових досліджень істотно залежить від раніше сформованих у процесі навчання ціннісних установок особи, де чесність, добросовісність та відповідальність за свої дії є елементами професійної культури;

– по-шосте, правове забезпечення академічної доброчесності з усіма її морально-етичними і культурними властивостями має забезпечуватися як на законодавчому та галузевому рівнях, так і на рівні локальних актів окремих суб'єктів, які здійснюють освітню, наукову і науково-технічну діяльність. Властивості локальних актів у правовому забезпеченні академічної доброчесності дають широкі правові можливості конкретній соціальній групі закріпити ті правила поведінки в процесі навчання чи здій-

снення наукової діяльності, які відповідають особливостям діяльності у їхній сфері знань. Саме диференціація вимог дотримання академічної доброчесності з урахуванням профілю та специфіки діяльності кожної конкретної соціальної групи суб'єктів дає змогу укріплювати й підвищувати рівень академічної доброчесності – соціальної цінності освітянського та наукового простору.

Отже, академічна доброчесність є базовою умовою «чистоти» будь-якого наукового дослідження, дотримання вимог академічної доброчесності є як моральною, так і правовою вимогою, що ставляться до суб'єктів освітньої, наукової і науково-технічної діяльності під час проведення наукового дослідження.

1.4. Підготовка наукових кадрів за спеціальністю 081 «Право»

У питаннях присудження наукових ступенів Україна без зайвого, а можливо, і без потрібного широкого інформаційного обговорення переходить до нових порядків, одна з особливостей яких полягає у розділенні наукового ступеня доктора наук та ступеня доктора філософії щонайменше у питаннях визначення процедури захисту, суб'єктів та порядку присудження. Відповідно, затверджено нові нормативні акти: Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії⁹⁸ (далі – Порядок присудження ступеня доктора філософії) та Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук⁹⁹. Переваги та недоліки подібних новел потребують не лише наукового обговорення, а й аналізу практики реалізації нововведень для формування об'єктивних висновків та пропозицій для оптимізації. Але вже

⁹⁸ Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії : Постанова КМУ від 12.01.2022 № 44. *Офіційний вісник України*. 2022. № 11. С. 44. Ст. 586.

⁹⁹ Порядок присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук : Постанова КМУ від 17.11.2021 № 1197. *Офіційний вісник України*. 2021. № 92. С. 114. Ст. 5073.

зараз ми повинні звернути увагу на особливості переходу на нові правила присудження ступеня доктора філософії в умовах, важче за які важко уявити, – під час воєнного стану.

Але починати аналіз нормативного регулювання підготовки наукових кадрів за спеціальності 081 «Право» треба з актів Верховної Ради України, які було прийнято значно раніше за нові, згадані вище, порядки присудження й які безпосередньо встановили основні правила підготовки наукових кадрів із вимогою подальшої деталізації процедур на рівні актів Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України.

Так, наприклад, відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»¹⁰⁰, основними формами підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації є аспірантура, ад'юнктура та докторантура. Якщо йдеться про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, як спеціальний закон для регулювання відповідних процесів називається Закон України «Про вищу освіту»¹⁰¹ (ст. 27).

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», учені мають право на здобуття наукових ступенів доктора філософії і доктора наук та присвоєння вчених звань старшого дослідника, доцента і професора.

Наукові установи можуть здійснювати підготовку докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою згідно з отриманою ліцензією на відповідну освітню діяльність або за освітньо-науковою програмою, окремі елементи якої забезпечуються іншими науковими установами та/або закладами вищої освіти, та докторів наук за науковими програмами відповідно до Закону України «Про вищу освіту». Так само наукові установи Національної академії наук України та національних галузевих академій наук можуть здійснювати підготовку магістрів за освітньо-науковими програмами відповідно до Закону України «Про вищу освіту». Обов'язкова умова при цьому – освітньо-наукові програми підготовки науковими установами докторів філосо-

¹⁰⁰ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. С. 19. Ст. 40.

¹⁰¹ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 63. С. 7. Ст. 1728.

фії підлягають акредитації Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти.

Вимоги до ступеня доктора філософії та загальні засади його отримання також визначаються Законом України «Про вищу освіту». Так, відповідно до п. 6 ст. 5 останнього, доктор філософії – це освітній і водночас науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується разовою спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти або наукової установи за результатами успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у разовій спеціалізованій вченій раді.

Особа має право здобувати ступінь доктора філософії під час навчання в аспірантурі (ад'юнктурі). Особи, які професійно здійснюють наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати ступінь доктора філософії поза аспірантурою, зокрема під час перебування у творчій відпустці, за умови успішного виконання відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у разовій спеціалізованій вченій раді.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) становить чотири роки. Обсяг освітнього складника освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії становить 30–60 кредитів ЄКТС.

Окрема увага Законом України «Про вищу освіту» приділяється ступеню доктора мистецтв, який визначається як освітньо-творчий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Особа має право здобувати ступінь доктора мистецтва у творчій аспірантурі. Першим етапом здобуття ступеня доктора мистецтва може бути асистентура-стажування, яка є формою підготовки мистецьких виконавських кадрів вищої кваліфікації. Порядок здобуття освітньо-творчого ступеня доктора мистецтва та навчання в асистентурі-стажуванні затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері культури за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері освіти

і науки. Ступінь доктора мистецтва присуджується спеціалізованою радою з присудження ступеня доктора мистецтва закладу вищої освіти мистецького спрямування за результатом успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-творчої програми та публічного захисту творчого мистецького проєкту в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Нормативний строк підготовки доктора мистецтва у творчій аспірантурі становить три роки. Обсяг освітнього складника освітньо-творчої програми підготовки доктора мистецтва так само, як і у доктора філософії, становить 30–60 кредитів ЄКТС.

Також не зайвим буде нагадати, що третій (освітньо-науковий / освітньо-творчий) рівень передбачає набуття здобувачами вищої освіти здатності розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності. На цьому рівні особа повинна здобути теоретичні знання, уміння, навички та інші компетентності, достатні для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіти методологією наукової та педагогічної діяльності, а також провести власне наукове дослідження, результати якого матимуть наукову новизну, теоретичне та практичне значення. А освітньо-творчий рівень вищої освіти передбачає оволодіння методологією мистецької та мистецько-педагогічної діяльності, здійснення самостійного творчого мистецького проєкту, здобуття практичних навичок продукування нових ідей і розв'язання теоретичних та практичних проблем у творчій мистецькій сфері (ст. 5 Закону України «Про вищу освіту»).

Загальні засади *атестації здобувачів ступеня доктора філософії* так само визначаються нормами Закону України «Про вищу освіту». Так, зазначається, що атестація осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, здійснюється на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації разовою спеціалізованою вченою радою, утвореною закладом вищої освіти чи науковою установою, які мають акредитовану освітню програму третього рівня вищої освіти з відповідної спеціальності (спеціальностей для міждисциплінарних робіт).

Дисертації осіб, які здобувають ступінь доктора філософії, відгуки та рецензії на них повинні бути заздалегідь оприлюднені на офіційному вебсайті відповідного закладу вищої освіти чи наукової установи. Інформація про утворену разову спеціалізовану вчену раду, дату, час і місце проведення атестації так само оприлюднюється закладами вищої освіти, науковими установами на своїх офіційних вебсайтах та подається в електронному вигляді до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, яке оприлюднює таку інформацію на своєму офіційному вебсайті. Окрім того, заклади вищої освіти, наукові установи повинні забезпечити трансляцію атестації здобувачів ступеня доктора філософії в режимі реального часу на своїх офіційних вебсайтах.

Надзвичайно важливими є вимоги дотримання принципів та правил академічної доброчесності під час навчання і роботи над дисертаційним дослідженням. Законом України «Про вищу освіту» категорично зазначається, що до захисту допускається лише дисертація, виконана здобувачем ступеня доктора філософії самостійно. Виявлення в поданій до захисту дисертації фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови у присудженні ступеня доктора філософії. Виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження йому ступеня доктора філософії та видачу відповідного диплома.

У разі встановлення у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та/або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації рішення разової спеціалізованої вченої ради про присудження ступеня доктора філософії скасовується закладом вищої освіти чи науковою установою, у якому (якій) вона була утворена, або Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У разі виявлення порушень академічної доброчесності у дисертаційному дослідженні, за результатами якого було присуджено науковий ступінь, відповідальність настає не лише для дисер-

танта, а й для осіб, які мали обов'язком перевіряти роботу ще до захисту. Так, якщо у захищеній здобувачем ступеня доктора філософії дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, його науковий керівник позбавляється права участі у підготовці та атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, голова та члени разової спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та офіційні опоненти, котрі надали позитивні висновки на дисертацію, позбавляються права участі в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки, а заклад вищої освіти чи наукова установа позбавляються права утворювати разову спеціалізовану вчену раду за відповідною спеціальністю строком на один рік, окрім випадку скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладом вищої освіти чи науковою установою.

Також Законом України «Про вищу освіту» встановлюються чіткі вимоги до мети та завдань наукової, науково-технічної діяльності. Підготовка наукової роботи, її успішний захист та присвоєння авторові наукового ступеня не є винятковою метою та завершеним циклом у рамках конкретного наукового дослідження. Наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у закладах вищої освіти повинна стати невід'ємним складником освітньої діяльності і провадиться з метою інтеграції наукової, освітньої і виробничої діяльності в системі вищої освіти. Ба більше, провадження наукової і науково-технічної діяльності університетами, академіями, інститутами є обов'язковим.

Основною метою наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності має бути здобуття нових наукових знань шляхом проведення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентоспроможних технологій, видів техніки, матеріалів тощо для забезпечення інноваційного розвитку суспільства, підготовки фахівців інноваційного типу. А основними завданнями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності закладів вищої освіти є:

- 1) одержання конкурентоспроможних наукових і науково-прикладних результатів;

2) застосування нових наукових, науково-технічних знань під час підготовки фахівців із вищою освітою;

3) формування сучасного наукового кадрового потенціалу, здатного забезпечити розроблення та впровадження інноваційних наукових розробок (ст. 65 Закону України «Про вищу освіту»).

Що стосується наукового ступеня доктора наук, то основним нормативним актом, який визначає загальнообов'язкові вимоги стосовно підготовки здобувачів зазначеного наукового ступеню та етапів його присудження, виступає Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Так, відповідно до ст. 28-1, доктор наук – це науковий ступінь, що здобувається особою на основі ступеня доктора філософії (кандидата наук) за науковою спеціальністю та передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані у наукових виданнях.

Присудження наукового ступеня доктора наук можливе утвореною відповідно до законодавства спеціалізованою вченою радою на підставі публічного захисту дисертації (або наукової доповіді – у разі захисту наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії або сукупності статей у вітчизняних та/або міжнародних рецензованих фахових виданнях), вимоги до якої затверджуються Міністерством освіти і науки України. Установлюється обов'язок для наукових установ та закладів вищої освіти забезпечувати трансляцію захисту дисертацій здобувачів наукового ступеня доктора наук у режимі реального часу на своїх офіційних вебсайтах.

Також зазначається про вибір можливостей під час захисту наукових робіт на здобуття наукового ступеня доктора наук. До захисту допускаються або дисертації у вигляді підготовленого рукопису або наукові доповіді у разі захисту наукових досягнень, опублікованих у вигляді монографії або сукупності статей, виконані здобувачем наукового ступеня самостійно.

Констатується нульова толерантність до порушень академічної доброчесності під час підготовки наукових досліджень та

захисту їхніх результатів на здобуття наукового ступеня доктора наук. Якщо факт академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у результатах наукової роботи встановлюється до захисту дисертації або наукових публікаціях, це є підставою для відмови у присудженні наукового ступеня доктора наук. Якщо факт порушення академічної доброчесності у формі академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації встановлюється у вже захищеній докторській дисертації або публікаціях, які представлялися до захисту, науковий консультант позбавляється права участі у підготовці та/або атестації здобувачів ступеня доктора філософії та консультуванні та/або атестації здобувачів ступеня доктора наук строком на два роки, голова спеціалізованої вченої ради, у якій відбувся захист цієї дисертації, та опоненти, які надали позитивні висновки на неї, позбавляються права участі в атестації кадрів вищої кваліфікації строком на два роки, а наукова установа чи заклад вищої освіти позбавляються права утворювати спеціалізовану вчену раду за відповідною науковою спеціальністю строком на один рік.

Скасування рішення спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня кандидата наук або доктора наук у такому разі здійснюється Міністерством освіти і науки України після підтвердження факту академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, та може бути оскаржено відповідно до законодавства.

Окремо варто згадати ч. 2 ст. 28-1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», відповідно до якої документами про науковий ступінь є дипломи доктора філософії, кандидата наук, доктора наук. Норма такого змісту свідчить, що, незважаючи на відсутність сьогодні освітніх програм із підготовки кандидатів наук, усі особи, які вчилися в аспірантурі за правилами вже зміненого законодавства, усе ще мають можливість пройти через процедуру захисту й отримати науковий ступінь кандидата наук.

Варто нагадати, що більшість із вимог щодо підготовки наукових кадрів, переглянутих вище, було сформовано в 2014–2017 рр., останні зміни у перелічених вище законах запроваджувалися

у 2020–2021 рр. і мали відношення більшою мірою до питань дотримання принципів академічної доброчесності під час наукових досліджень та відповідальності у разі їх порушення та, частково, загальних вимог організації процесів захисту дисертаційних досліджень для отримання ступенів доктора філософії, доктора наук, збереження можливості проведення захисту й отримання наукового ступеню кандидата наук. Тому існуючи дискусії щодо проблем підготовки наукових кадрів закладами вищої освіти та науковими установами в межах аспірантури за «новими правилами» (необхідність забезпечення визначеного обсягу освітнього складника, кадрового складу та вимог до наукових керівників, дотримання вимог для формування разових рад та постійно діючих спеціалізованих рад) не завжди відповідають об'єктивним реаліям із причин достатнього часу для приведення власної діяльності до вже давно сформованих вимог законодавства.

Остаточо перехід на умовно нові правила підготовки наукових кадрів, у тому числі за спеціальності 081 «Право», було оформлено шляхом затвердження нових порядків присудження та позбавлення відповідних наукових ступенів.

Так, новий Порядок присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії є логічним продовженням експерименту стосовно запровадження та напрацювання практики діяльності разових рад та виходячи навіть із назви регулює значно ширше коло питань порівняно з експериментом, що виникають у процесі підготовки до проведення захисту наукової роботи на здобуття ступеня доктора філософії, обов'язкових передумов, самої процедури проведення захисту та правових наслідків захисту залежно від його результатів.

Головна мета – приведення правил та процедур присудження ступеня доктора філософії у відповідність до вимог Закону України «Про вищу освіту», який розглядає доктора філософії як ступень вищої освіти і водночас науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти, та наближення їх до європейських практик.

Зазначена мета і зумовлює перелік основних змін:

- створення разової ради можливе у закладі, де здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму, що зобов'язує заклади завчасно пройти процедуру акредитації наявних освітньо-наукових програм для забезпечення можливості аспірантам захищатися у закладі, у якому вони вчилися;

- як і раніше, вимоги щодо оформлення дисертації визначатиме МОН України, але максимальний та/або мінімальний обсяг основного тексту дисертації визначатиме заклад у межах відповідної освітньої-наукової програми відповідно до специфіки відповідної галузі знань та/або спеціальності;

- рішення про утворення разової ради приймає вчена рада закладу, про що вноситься інформація до інформаційної системи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти;

- МОН України має право проводити перевірку відповідності складу разової ради вимогам законодавства та зупиняти її роботу шляхом внесення відповідної інформації до інформаційної системи із зазначенням підстав для усунення виявлених порушень;

- кожен заклад вищої освіти (наукова установа) має право/обов'язок визначити процедуру проведення засідання разової ради для проведення публічного захисту дисертації;

- диплом доктора філософії та додаток до нього європейського зразка видаються закладом на підставі рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії;

- рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії може бути скасовано закладом, який утворив разову раду, або Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти у зв'язку з порушенням процедури захисту дисертації або у зв'язку з установленням фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Є й інші новели у нових правилах присудження ступеня доктора філософії, серед яких варто більше уваги приділити участі Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти у відповідних процесах.

По-перше, слід зазначити, що вперше Кабінетом Міністрів України виконано вимоги Закону України «Про вищу освіту» від

01.07.2014 про необхідність установлення процедур реалізації Національним агентством повноважень щодо встановлення у кваліфікаційних роботах здобувачів ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та/або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії.

По-друге, Порядком присудження ступеня доктора філософії не вирішено всіх процедурних питань реалізації Національним агентством перелічених вище повноважень, і зазначається, що ця інституція повинна розробити внутрішні порядки розгляду повідомлень щодо порушення процедури захисту дисертації та розгляду скарг/повідомлень щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, у яких висвітлено наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, унаслідок чого і було затверджено Порядок розгляду скарг/повідомлень щодо фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації від 21.06.2022.¹⁰²

По-третє, Постановою КМУ від 21.03.2022 № 341 встановлено, що період дії воєнного стану, а також наступні три місяці після його припинення або скасування не враховуються під час обчислення строків, визначених Порядком присудження ступеня доктора філософії. Змушене, але цілком обґрунтоване рішення, котре потребує подальшого роз'яснення від Національного агентства, яких саме строків у межах процедур присудження та позбавлення ступеня доктора філософії це стосується, адже поширення зазначеного рішення абсолютно на всі строки може знівелювати більшість процедур у межах присудження відповідного ступеня.

¹⁰² Порядок розгляду скарг/повідомлень щодо фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, затв. на засіданні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти 21.06.2022. URL: https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%BA-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D1%83-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B3_%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8C-%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE-%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D1%96%D0%B0%D1%82%D1%83-%D1%84%D0%B0%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97.pdf

У контексті викладеного слід зазначити, що в інформаційній системі Національного агентства станом на травень 2022 р. було внесено понад 60 повідомлень про створення разових рад, а станом на кінець жовтня 2022 р. – майже 500 повідомлень. Це є додатковим підтвердженням того, що, незважаючи на надскладні обставини, викликані воєнним станом, українська наука є достойним складником суверенної, незалежної держави Україна.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

.....

2.1. Методологія наукових досліджень у конституційному праві України

Перед тим як розглядати методологію наукових досліджень у конституційному праві України, необхідно зазначити адекватне сучасним реаліям його розуміння, із приводу чого є сенс наголошувати, що конституційне право України слід розглядати як галузь права, галузь законодавства, юридичну науку та навчальну дисципліну, що має свої предмет і метод, характеризується особливими правовими нормами, принципами, інститутами, відносинами, специфічними закономірностями правового регулювання та охорони. При цьому ми маємо визнати, що:

а) конституційне право України як галузь права – це система конституційних норм та принципів, що регулюють та охороняють найбільш важливі та загальні суспільні відносини, мають найвищу юридичну силу, забезпечуються найбільш дієвими заходами суспільного та державного впливу;

б) конституційне право як галузь законодавства – це система нормативно-правових актів, у яких закріплюються (у вигляді статей, їхніх частин, пунктів, підпунктів) конституційні норми та принципи, що регулюють та охороняють найбільш важливі та загальні суспільні відносини, мають найвищу юридичну силу, забезпечуються найбільш дієвими заходами суспільного та державного впливу;

в) конституційне право як юридична наука – це система науково обґрунтованих та підтверджених практикою теорій, концепцій, доктрин про конституційно-правову практику, конституційно-правові відносини;

г) конституційне право як навчальна дисципліна – це система знань, умінь та навиків стосовно конституційно-правових норм, принципів, інститутів, відносин, конституційно-правового регулювання та охорони загалом, які є обов'язковими до вивчення та засвоєння для здобуття фаху юриста або ж іншого суспільно значущого фаху.

Отже, можна констатувати, що конституційне право України є провідною галуззю і національного права, і вітчизняного законодавства, і, як і будь-яка інша галузь права та законодавства, воно має розглядатися і визначатися юридичною наукою та навчальною дисципліною. У зв'язку із зазначеним особливо хотілося б наголосити на тому, що у цій частині колективної монографії опрацьовуватиметься методологія дослідження конституційного права України, інших конституційно-правових явищ як юридичної науки, тобто методологія наукових досліджень у конституційному праві, яку треба відрізнити від методів конституційно-правового регулювання та охорони, про що буде зазначено згодом.

Передусім треба визнати, що для отримання об'єктивних знань про конституційне право України та його окремі явища визначальним є оптимальний вибір та застосування ефективної теорії пізнання. Системоутворюючим елементом зазначеної теорії є методологія. Але перед тим як розпочати опрацювання методології дослідження конституційного права України та його окремих реалій, хотілося б зазначити, що, переслідуючи мету системного викладення матеріалу, доцільно спочатку проаналізувати загальне розуміння поняття «методологія», її зміст, сутність, соціальне призначення, а також здійснити найбільш загальну характеристику засад, підходів, принципів та методів, які використовують у процесі здійснення будь-якого наукового дослідження.

Проблема методології надзвичайно складна, неоднозначна та недостатньо вивчена, а тому сучасні наукові джерела по-різному визначають та інтерпретують це явище. Однак, узагальнюючи різноманітні точки зору, можна дійти висновку, що у вітчизняній доктрині методологію здебільшого розглядають як вчення про методи наукового дослідження, а самі методи – як сукупність певних пізнавальних засад, прийомів, засобів, за допомогою яких здійснюється це дослідження. А тому сукупність вибраних мето-

дів, підходів, прийомів утворює відповідно упорядковану систему, що визначає у заданій послідовності їх використання з теоретичними та емпіричними матеріалами¹⁰³.

Зокрема, на підтвердження зазначеного стверджується, що «Методологія – це вчення про правила мислення при створенні науки, проведенні наукових досліджень. Під методологією науки переважно розуміють вчення про науковий метод пізнання або систему наукових принципів, на основі яких ґрунтується дослідження і здійснюється вибір засобів, прийомів і методів пізнання. Існує й інший, більш вузький погляд на методологію науки, коли вона розглядається як теоретична основа деяких спеціальних, часткових прийомів і засобів наукового пізнання, наприклад, методологія управління, методологія ціноутворення тощо, але в цьому разі доцільніше говорити про методіку пізнання і дій»¹⁰⁴.

Аналіз зазначеного дає підстави стверджувати, що методологія у найбільш широкому розумінні – це вчення про наукові засади, підходи, принципи та методи, а також вчення про те, як потрібно мислити при написанні наукового дослідження, а у вузькому – це теоретична основа, яка використовується або може бути використаною у процесі наукового пізнання. На підтвердження цього є сенс наголосити на тому, що загалом «Методологія науки (від метод і грец. λόγος – вчення) – термін, що, залежно від контексту, може сприйматися в різних значеннях: або як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці, або як вчення про методи пізнання й перетворення дійсності»¹⁰⁵. Або зазначають «Термін «методологія» в буквальному розумінні означає вчення про методи пізнання (від грец. *μολογία*) – вчення

¹⁰³ Халюк С. О. Методологічні аспекти дослідження конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 47. Т. 1. С. 40–43.

¹⁰⁴ Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5-го курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)». Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2011. 76 с.

¹⁰⁵ Вікіпедія – вільна енциклопедія. Методологія науки. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Методологія_науки (дата звернення: 14.06.2018).

про методи, методики і засоби пізнання. Методологія – це схема, план розв'язку поставленого науково-дослідного завдання»¹⁰⁶.

Осмислення зазначених визначень переконує також у тому, що методологія – це не лише вчення про методи дослідження певної науки, а й про те, як реалізовувати ідеї, мету, завдання, теоретично обґрунтовані висновки, пропозиції, рекомендації, загальнопоширені знання у соціальне життя, адже дійсність включає у себе матеріальне та ідеальне, раціональне та ірраціональне, позитивне та негативне, прогресивне та регресивне, які відображаються в результатах людської діяльності – у кінцевих визначеннях, класифікаціях, узагальненнях, інститутах, матеріалах та продуктах світу техніки, політики, економіки, духовності, суспільства, держави, права тощо.

Треба погодитися також із тим, що методологія – це, насамперед, вчення про науковий метод пізнання. Ураховуючи це, доцільно проаналізувати поняття методів наукових досліджень. А тому зазначимо, що «метод (від грец. *methodos* – спосіб, метод, шлях) у найбільш загальному випадку означає спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність. Науковий метод – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку»¹⁰⁷. Отже, відповідно до цього визначення, можна стверджувати, що метод – це спосіб досягнення певної мети або певний інструмент, засіб, спосіб, за допомогою якого можна пізнати дійсність, її взаємозв'язок і розвиток, або «метод (шлях дослідження або пізнання, теорія, вчення) – спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта. Із розвитком науки відбувається розвиток і диференціація методів, що призводить до виникнення вчення про методи – методології»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.

¹⁰⁷ Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5-го курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей 8.050106, 8.03050901 «Облік і аудит», 8.050201 «Менеджмент організацій», 8.03060101 «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)». Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2011. 76 с.

¹⁰⁸ Корбутяк В. І. Методологія системного підходу та наукових досліджень : навчальний посібник. Рівне : НУВГП, 2010. 176 с.

Узагальнюючи вищенаведене, можна стверджувати, що методологія – це вчення про науково-пізнавальні засади, підходи, принципи, методи, а також про те, як потрібно мислити під час написання наукового дослідження, на основі яких воно ґрунтується і відбувається його перетворення у дійсність шляхом упровадження ідей, мети, завдань, теоретично обґрунтованих висновків, пропозицій, рекомендацій, загальнопоширених знань у соціальне життя. А метод – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку. Із розвитком науки відбувається розвиток і диференціація методів, що призводить до виникнення вчення про методи – методології. «Методологія, розробляючи стратегію пізнавальної та практичної діяльності, виконує такі основні функції: вона спрямовує наукові дослідження оптимальним шляхом із метою набуття нового істинного знання; регулює використання методів, прийомів, засобів у процесі пізнання та практики; узагальнює результати наукового пізнання в різних формах знання; формує загальні принципи та методи наукового дослідження»¹⁰⁹.

Зазначене дає підстави сформулювати висновок, що для забезпечення повноцінного вивчення конституційного права України та його окремих інституцій необхідним є комплексний підхід, який означає застосування всього напрацьованого арсеналу засад, підходів, принципів та методів. Саме такий комплексний підхід зумовлює положення, за якого доцільно вивчати конституційне право України та його окремі інституції шляхом пізнання його минулого, існуючого стану та перспектив розвитку. Реалізація зазначеного комплексного підходу забезпечить можливість охопити предмет або об'єкти конституційного права України у його цілісності, єдності та особливостях, внести корективи у традиційне для сучасної вітчизняної юридичної науки його визначення та розуміння.

При цьому обов'язково треба врахувати, що методологія дослідження конституційного права України та його окремих інститу-

¹⁰⁹ Дія права: інтегративний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична наука, 2010. 360 с.

тів має вибиратися з урахуванням таких чинників: 1) комплексного характеру дослідження, про що вже йшлося у попередньому абзаці; 2) необхідності характеристики конституційного права України та його окремих інститутів із погляду як юридичних, так і неюридичних, але переважно гуманітарних, наук; 3) специфічності предмета дослідження, яка пояснюється, насамперед, його глобальністю, найбільшою масштабністю, проникненням у найрізніші суспільні відносини; 4) потреби забезпечення максимальної об'єктивності та обґрунтованості результатів наукового пошуку, можливості їх різнобічного використання.

Погоджуючись із зазначеним, є всі підстави стверджувати, що «...методологія науки конституційного права – це впорядкована система взаємоузгоджених світоглядних принципів і методів, які дають змогу всебічно та комплексно дослідити юридичні властивості й якості конституційно-правових явищ, процесів і режимів, пізнати їх сутність і зміст, призначення в національній правовій системі в контексті розвитку вітчизняного конституціоналізму. При цьому, розглядаючи методологію конституційно-правових досліджень як систему, слід виділяти два її рівні методологічні принципи і, власне, безпосередньо методи конституційно-правових досліджень»¹¹⁰.

Поглиблюючи викладення методології дослідження конституційного права України та його окремих інститутів, необхідно передусім згадати найбільш значущі для нього світоглядно-філософські засади та підходи. При цьому треба погодитися з думкою, що світоглядно-філософські засади та підходи являють собою найбільш концептуальні поняття, ідеї, концепції, доктрини, теорії та власне філософські (методологічні) підходи, що визначають спрямованість, межі, напрями, зміст, сутність усіх наукових досліджень у певній сфері науки, за відповідний період часу, у конкретно визначеному суспільстві та державі. На підтвердження зазначеного доцільно навести думку М. С. Кельмана, який пропонує «...визначати підхід як комплексний алгоритм осмислення

¹¹⁰ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка ; 4-е вид., перероб. і доопр. Київ : Ліра-К, 2012. 576 с.

дійсності, що виникає в результаті поєднання «фундаментальних ідей» і певних методів, тобто як специфічну єдність світоглядного, теоретичного і методичного знання, у якій головним є визначений суб'єктом пізнання порядок поєднання теорії та методу»¹¹¹. І у світлі зазначеного М. С. Кельман додає: «У структурі підходу виокремлюються три рівні: а) інструментальний, який охоплює певні стандартні процедури та методи отримання наукового знання; б) теоретико-концептуальний, на якому у формі категоріально-понятійних конструкцій формулюються базові онтологічні постулати про об'єкти правових досліджень, правила їх опису чи пояснення; в) світоглядний, який містить філософські та загальні світоглядні засади дослідження»¹¹². Беззаперечно, що світоглядно-філософські засади та підходи зумовлюють існування таких, що їм відповідають, потенційно можливих або таких, що безпосередньо реалізуються, філософських (методологічних) підходів, принципів та методів.

Таким чином, є всі підстави розрізняти у середовищі світоглядно-філософських засад та підходів світоглядні засади та філософські (методологічні) підходи. Світоглядними засадами, на яких має ґрунтуватися дослідження конституційного права України та його окремих реалій, варто визнати такі категоріально-понятійні конструкції, теорії, доктрини, засади, форми: конституціоналізму, суверенності і незалежності, демократичної, соціальної, правової держави, унітарності держави, цілісності і недоторканності території, природного права, визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, лібералізму та гуманізму, проголошення народу носієм суверенітету й єдиним джерелом влади, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, визнання і гарантування місцевого самоврядування, верховенства права, найвищої юри-

¹¹¹Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку* : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2013. 35 с.

¹¹²Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку* : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2013. 35 с.

дичної сили та прямої дії норм Конституції України, визнання чинних міжнародних договорів частиною національного законодавства, закріплення землі основним національним багатством, гарантування політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, законності, наявності державних символів і т. д. Світоглядні засади конституційного права України викладено, передусім, у розділі I Конституції України.

Наступним складником методології дослідження конституційного права України треба визнати філософські (методологічні) підходи, які ґрунтуються на досягненнях онтології, гносеології, аксіології, антропології, філософії та філософії права, історії, соціології, політології, психології, кібернетики, теорії систем та теорії управління тощо. Їх у сучасній науці напрацьовано досить багато, із приводу чого М. С. Кельман абсолютно вірно зазначає: «Якщо в період формування «класичної» юридичної науки Нового часу (XVII–XVIII ст.) застосовувалися лише два підходи (окрім догматичного) – порівняльно-історичний та аксіологічний, то в сучасному правознавстві, окрім них, – ще історичний, порівняльний, діяльнісний, соціологічний, інформаційний, системний, антропологічний, семіотичний, кібернетичний, синергетичний, комунікативний, організаційний, інституційний і деякі інші»¹¹³.

Для повноцінного їх розуміння та використання є сенс їх охарактеризувати, безперечно, не всі, але обов'язково ті, які найбільш часто та наочно реалізуються або можуть бути фактично втіленими у конституційному праві України як юридичній науці. Це, передусім, комплексний підхід, про який частково вже йшлося і сутність якого в логічному об'єднанні та доцільному використанні сукупності взаємозалежних та взаємопов'язаних між собою різноманітних методів, серед яких один або кілька є основними, а всі інші підпорядковуються їм та мають допоміжне значення¹¹⁴.

¹¹³ Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку : автореф. дис. ... докт юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2013. 35 с.

¹¹⁴ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навчальний посібник ; 3-є вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.

Його доцільно використовувати для опрацювання власної концепції, змісту, структури, логіки викладення конституційного наукового дослідження, формулювання та викладення структурних частин наукового пошуку.

Саме за допомогою цього фундаментального підходу накопичуються знання про загальний стан предмету конституційного права України, його окремих інститутів, способи та найбільш ефективний процес регулювання та охорони суспільних відносин. Саме комплексний підхід у сучасній юридичній науці є основоположним і зумовлює вибір та використання усіх інших підходів, принципів та методів.

Є всі підстави виокремити культурологічний підхід, який дає змогу дослідити конституційне право України, його окремі інститути як культурне надбання, особливий культурно-правовий феномен¹¹⁵. У межах культурологічного підходу особливо інтенсивно мають опрацьовуватися конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, особливо культурні, їх гарантії, проблеми статусу та розвитку національної культури та культури корінних народів і національних меншин, охорони культурної спадщини, розвитку і функціонування української мови, мов національних меншин, науки, освіти, виховання тощо.

Антропологічний підхід, сутністю якого є тлумачення природи та властивостей права залежно від буття людини, її сутності та діяльності¹¹⁶, зумовлюватиме його реалізацію у процесі дослідження конституційно-правових відносин та їхніх особливостей, їхніх суб'єктів та об'єктів, підстав виникнення, зміни і припинення, конституційних правопорушень, виборів, референдумів, інших форм безпосереднього народовладдя, функціонування органів держави та місцевого самоврядування, особливо з погляду виокремлення їхніх функцій, повноважень, процесу їх реалізації, тому що це такі конституційно-правові явища, які й є буттям людини, саме у їх процесі реалізується діяльність людей та їхніх організацій.

¹¹⁵ Гайдулін О. О. Європейські парадигми праворозуміння : підручник. Київ : НУОУ ім. І. Черняхівського, 2019. С. 307–327.

¹¹⁶ Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.

Застосування феноменологічного підходу під час дослідження конституційно-правових об'єктів, який розглядає право в контексті правової реальності, у яку суб'єкт змушений вступати у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя¹¹⁷, матиме місце, передусім, у процесі наукового дослідження громадянства, правового статусу іноземців, осіб без громадянства, біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, особливо елементного структурування цих статусів, конституційно-правової відповідальності, виборчого та референдного процесу.

Надзвичайно актуальним для конституційного права України виявився аксіологічний (ціннісний) підхід. Останній ґрунтується на аксіології права, а отже, «аксіологія права (від грец. *aksia* – цінність і *logos* – слово, вчення) – система теоретичних понять, висновків, концепцій щодо цінності права. Цінність права – це його позитивна значущість (роль) у задоволенні потреб учасників суспільного життя. Вона формується стосовно кожної людини (особиста цінність), соціальних спільнот та об'єднань (групова цінність) і, зрештою, суспільства у цілому (загальносоціальна цінність)»¹¹⁸. А право «...є цінним, оскільки здатне внаслідок своїх змістовних і формальних властивостей задовольняти потреби, бути інструментом реалізації і погодження інтересів тощо»¹¹⁹. Саме тому осмислення, повноцінне розуміння та вміння реалізувати конституційно-правові норми та принципи є цінним, адже: по-перше, задовольняє інтереси суб'єктів конституційного права; по-друге, воно є визначальним для формування «дочірніх» по відношенню до конституційно-правових норм та принципів інших галузевих правових норм і принципів, і, по-третє, саме конституційно-правові норми та принципи є основою для інших галузевих правових норм та принципів.

¹¹⁷ Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2009. № 2. С. 54–60.

¹¹⁸ Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1. С. 74.

¹¹⁹ Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

Отже, можна стверджувати, що конституційне право України, його окремі інститути мають осмислюватися з урахуванням того, що це визначальна, основоположна, первинна галузь права та законодавства, на підставі якої утворюються та визначаються усі інші галузі права та законодавства, забезпечується можливість існування та функціонування усіх інших правових явищ та інститутів, здійснення найбільш важливих загальнонародних та місцевих функцій. Утім, аксіологічний (ціннісний) підхід особливо наочно проявлятиметься під час розгляду поняття, гуманістичних, політичних, економічних, соціальних та духовних засад, якісних та формальних ознак конституційного ладу України.

Актуальним стосовно дослідження конституційного права України став цивілізаційний підхід, який передбачає урахування і використання досягнень різних цивілізацій, права багатьох правових сімей, держав, що характеризуються належністю до різних типів та форм, у неоднакові часові межі¹²⁰. Цивілізаційний підхід буде особливо корисним під час з'ясування генези конституційного права України, пізнання конституційно-правового розвитку, конституційного права зарубіжних країн, конституційної реформи в Україні та інших країнах, концепцій місцевого самоврядування.

Системний підхід – «...напрямок методології досліджень, який полягає у дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи»¹²¹. А отже, цей підхід передбачає розгляд конституційно-правових явищ як складних, багатоелементних, структурованих, різнорівневих, взаємопов'язаних та взаємодіючих з іншими інститутів, підсистем, що складаються з частин (елементів), зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру та забезпечують його цілісність¹²². Системний підхід зумовлює запровадження у конституційний науковий пошук системно-структурного та системно-функціонального методів. На підставі саме цього підходу та

¹²⁰ Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). Київ : Логос, 2011. 220 с.

¹²¹ Шабанова Ю. О. Системний підхід у вищій школі : підручник. Дніпро : НГУ, 2014. 120 с.

¹²² Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навчальний посібник. Київ : Знання, 2005. 655 с.

зазначених методів, наприклад, пропонуватимуться та обґрунтовуватимуться положення, згідно з якими елементами конституційно-правового статусу будь-якого суб'єкта (громадянина, політичної партії, органу держави та місцевого самоврядування і т. д.) можна вважати правосуб'єктність, принципи, повноваження, тобто права та обов'язки, гарантії, відповідальність. До того ж саме цей підхід та методи значною мірою визначатимуть систему функцій держави, місцевого самоврядування, окремих органів держави та місцевого самоврядування, конституції, системи місцевого самоврядування тощо¹²³. Саме за допомогою системного підходу, системно-структурного та системно-функціонального методів найбільш реально досліджувати систему конституційного права, систему конституційного законодавства, правову систему України.

Наступним методологічним підходом опрацювання конституційно-правових явищ варто визнати діяльнісний, який передбачає з'ясування та роз'яснення конституційно-правових інститутів у нерозривній єдності з діяльністю людини, визнання того факту, що всі соціальні явища пов'язані з людською діяльністю¹²⁴. Ураховуючи це, діяльнісний підхід особливо інтенсивно реалізовуватиметься під час опрацювання конституційно-правових відносин, принципів організації та діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, порядку обрання або призначення та діяльності Верховної Ради України, Президента України, органів виконавчої та судової влади, контрольно-наглядових, правоохоронних та правозахисних органів із погляду забезпечення її ефективності, наявності політичних, економічних, культурних, юридичних та інших механізмів її фактичної реальності та дієвості.

Попередньо зазначалося, що для забезпечення повноцінного вивчення конституційного права України, окремих конституційно-правових інститутів необхідним є комплексний підхід, який означає застосування не лише світоглядних засад та філо-

¹²³ Халюк С. О. Конституційно-правовий статус Вищої ради правосуддя: методологічні підходи до його дослідження. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 51–56.

¹²⁴ Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.

софських підходів, а й методологічних принципів та безпосередньо самих методів¹²⁵.

До методологічних принципів¹²⁶, які сприятимуть осмисленню конституційного права України та його окремих реалій, варто віднести:

1) принцип науковості – означає необхідність отримання об'єктивного наукового знання про предмет, що досліджується, а тому він використовуватиметься у процесі дослідження будь-якого конституційно-правового явища й особливо осмислення поняття та структури елементів, що становлять конституційно-правовий статус держави, людини і громадянина, іноземців, біженців, загалом фізичних та юридичних осіб, територіального устрою, місцевого самоврядування;

2) принцип історизму – передбачає розгляд конституційно-правових явищ, інститутів, процесів із погляду минулого, сучасного та майбутнього у їх розвитку та історичному взаємозв'язку з аналогічними в інших соціальних інституціях¹²⁷. Ураховуючи це, принцип історизму, передусім, реалізовуватиметься у процесі пізнання зародження та розвитку конституціоналізму в Україні та світі, історії конституційного розвитку України, історії української державності, історико-теоретичних засад місцевого самоврядування тощо;

3) принцип усебічності – вимагає з'ясування максимально можливої кількості ознак, рис, характеристик, властивостей, особливостей конституційно-правового явища, що досліджується, виокремлення та якісного обґрунтування його поняття, ознак, сутності, структури, елементів, взаємозв'язків та взаємодії з іншими соціальними та правовими реаліями. Саме тому цей принцип буде в основі пізнання усіх конституційно-правових інститутів, особливо

¹²⁵ Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навчальний посібник. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2016. 260 с.

¹²⁶ Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2020. 36 с.

¹²⁷ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.

конституційних засад правосуддя, статусів Конституційного Суду України, Вищої ради правосуддя, Рахункової палати, Ради національної безпеки та оборони України, прокуратури;

4) принцип об'єктивності – у процесі пізнання правових явищ зобов'язує відображати істинний стан конституційного права України та його інститутів, принципів, норм у науковому дослідженні, відтворювати його таким, яким він є реально та фактично¹²⁸. Цей принцип особливо інтенсивно реалізовуватиметься у процесі пізнання якісних та формальних ознак Української держави, властивостей Конституції України, порядку обрання або призначення та повноважень Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, органів судової влади;

5) принцип конкретності – у конституційно-правовому дослідженні зумовлюватиме всебічний та детальний аналіз конституційно-правових норм та принципів, конституційної відповідальності, суб'єктів та об'єктів конституційно-правових відносин, виокремлення головних, суттєвих ознак, зв'язків і тенденцій їхнього розвитку, існування та функціонування;

6) принцип плюралізму – забезпечить свободу пізнавального пошуку, загалом та, насамперед, можливість вільно вибирати методологію дослідження, самостійно визначатися зі світоглядними засадами, філософськими підходами, принципами та методами осмислення та викладення конституційно-правових наукових пошуків. Він стане підґрунтям для вільного відстоювання авторської точки зору, дискусії, критики, внесення альтернативних пропозицій та рекомендацій.

Наступним складником методології осмислення конституційного права України та його інститутів є методи вивчення предмета дослідження. Але перед тим як розпочати їх характеристику, хотілося б нагадати, що метод – це спосіб пізнання явищ дійсності, їх взаємозв'язку і розвитку. Метод на відміну від предмета дослідження, який відповідає на запитання, що досліджує та чи інша

¹²⁸ Мінченко О. В. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. 384 с.

наука, демонструє, як саме, за допомогою яких способів, засобів і прийомів це відбувається¹²⁹.

Не вдаючись у досить давній і до цього часу однозначно не вирішений спір із приводу системи методів юридичної науки загалом та в конституційному праві України зокрема, ми вважаємо, що для повноцінного опрацювання конституційно-правового матеріалу найбільш оптимальною є їх структурована система, що включає такі підсистеми.

1. Загальнонаукові методи, до яких, насамперед, треба віднести філософські, а саме: діалектичний, метафізичний, герменевтичний і т. д. Так, діалектичний метод, або, що є більш правильним, діалектична методологія, яка базується на законах діалектики (законі переходу кількісних змін у якісні, закону єдності і боротьби протилежностей, закону заперечення заперечення)¹³⁰, зумовлюватиме всебічне вивчення конституційно-правових явищ. До того ж вона передбачає урахування їх динаміки та постійного оновлення, взаємодії з іншими соціальними системами: політикою, економікою, культурою. Саме у зв'язку з останнім можна говорити про взаємозв'язок конституційного права з політичною, економічною, соціальною та духовною системами, виокремлювати конституційні особисті, політичні, економічні, соціальні та духовні права, свободи та обов'язки людини і громадянина, аналогічні їм гарантії, політичні, економічні, соціальні та духовні засади конституційного ладу, тобто такі, які існують у найбільш значущих сферах життєдіяльності суспільства, держави, окремої особи.

Дослідження конституційно-правових реалій має здійснюватися також з урахуванням таких категорій діалектики, як сутність та явище, форма і зміст, можливість і дійсність¹³¹. Наприклад, під час висвітлення системи галузі конституційного права вона має опрацьовуватися з погляду її сутності та змісту, а під час опрацювання джерел галузі конституційного права вони мають розгля-

¹²⁹ Циппеліус Р., Корнута Р. Юридична методологія : монографія. Київ : Реферат, 2004. 176 с.

¹³⁰ Ющик А. И. Диалектика права. Киев : Право Украины ; Ін Юре, 2013. Кн. 1. Ч. II. 768 с.

¹³¹ Івакин О. А. Діалектична філософія : монографія. Одеса : Юридична література, 2003. 352 с.

датися як явище та форма. Виокремлення фактичної конституції стало можливим із погляду дійсності, тому що це фактичний та реальний стан суспільних відносин, а інтерпретація юридичної конституції перебуває у сфері можливості конституцієдавця відобразити цей стан суспільних відносин.

Використання метафізичного методу, який ґрунтується на статичному, незмінному та незалежному від інших явищ осмисленні предметів, можливо забезпечити під час обґрунтування існування конституційно-правових статусів фізичних та юридичних осіб, структури конституційно-правової норми, поняття та ознак органу державної влади та місцевого самоврядування і т. д. Адже конституційно-правовий статус фізичної та юридичної особи, структура конституційно-правової норми, поняття та ознаки органу державної влади та місцевого самоврядування є стійкими, відносно стабільними, внутрішньо узгодженими та системними. Відносна стабільність дає підстави стверджувати певну статичність конституційно-правового статусу фізичної та юридичної особи, структури конституційно-правової норми, поняття та ознак органу державної влади та місцевого самоврядування.

Герменевтичний метод, із приводу якого, насамперед, хотілося б зазначити, що «західна юридична герменевтика є застосуванням у сфері права феноменолого-екзистенційної герменевтики. Герменевтика (від грец. *hermeneutikos* – тлумачення) – мистецтво розуміння, осмислення. (Гермес у грецькій міфології був посередником між богами і людьми)»¹³². Тобто сутністю цього методу є інтерпретація (тлумачення) текстів, а отже, він може бути використаний для опрацювання питань про стан та регламентацію конституційно-правових відносин у нормативно-правових актах Верховної Ради України, Президента України, органів виконавчої та судової влади, Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини тощо. Він дасть змогу з'ясувати зміст і сутність нормативно-правових актів чи положень, що викладені в наукових текстах, розкрити зміст норм права та відповідних нау-

¹³² Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

кових положень виходячи з особливостей нормативно-правової та наукової мови. При цьому за його допомогою можуть опрацьовуватися як чинні, так і не чинні нормативно-правові акти, наукові тексти минулого та сучасності.

Історичний метод, який вимагає дослідження державно-правових явищ у тій послідовності, у якій вони виникали, розвивалися та змінювалися¹³³, як і методологічний принцип історизму, має бути спрямованим на осмислення зародження та розвитку конституціоналізму в Україні та світі, історії конституційного розвитку України, історії конституційних реформ та перетворень, історії української державності, історико-теоретичних засад місцевого самоврядування тощо.

Функціональний метод, що полягає у виявленні функцій окремих елементів певного соціального утворення, інституції, системи, статусу¹³⁴, доцільно реалізовувати у процесі пізнання функцій конституційного права України, Конституції України, органів державної влади та місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства, пам'ятаючи, що будь-яке соціальне, у тому числі конституційно-правове, утворення існує для реалізації певних функцій.

Синергетичний метод як вчення про складні, різномірні соціальні системи, що самоорганізуються, саморегулюються, саморозвиваються, відносно слабо детермінуються, допускають випадковість, нестабільність та непередбачуваність¹³⁵, дасть змогу зрозуміти та продемонструвати остаточну невирішеність, складність та об'єктивність абсолютної більшості конституційно-правових інститутів, наприклад таких, як конституціоналізм, конституційний лад, конституційно-правові відносини, конституційна відповідальність, демократія, народовладдя, парламентаризм і т. д.

¹³³ Лоцихін О. М. Економічна функція сучасної держави. Теоретико-правові аспекти : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 368 с.

¹³⁴ Лоцихін О. М. Теоретико-правові характеристики економічної функції сучасної держави : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2010. 453 с.

¹³⁵ Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2008. 20 с.

До загальнонаукових методів, які інтенсивно та плідно використовуються та реалізовуватимуться у конституційно-правових дослідженнях, належать також логічні, до яких, насамперед, треба віднести аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, абстрагування, узагальнення, порівняння тощо. Аналіз, під яким розуміють виокремлення із цілого явища, що досліджується, складових частин і вивчення їх сутності окремо¹³⁶, може мати місце, наприклад, у процесі знаходження спільних, найбільш часто вживаних ознак конституційного права, Конституції, Верховної Ради України та їх характеристики, а синтез, який є шляхом створення загального розуміння явища¹³⁷, упроваджуватиметься у процесі формування цілісного та загального визначення про ці конституційно-правові реалії.

За допомогою методу індукції, який є способом пізнання від одиничного до загального доцільно готувати визначення, вступ, висновки, узагальнення наукового дослідження, а з використанням методу дедукції, котра являє собою осмислення предмета від загального до конкретного, – формулювати розуміння окремих ознак, рис, властивостей, особливостей того конституційно-правового явища, що досліджується.

Метод абстрагування – «...один із засобів пізнання та теоретичного подання реальності у знанні. Абстрагування полягає у виділенні й розгляді деяких (а то й однієї) особливостей і прикмет предмета з тим, щоб, не зупиняючись на другорядному, зосередитися на тому, що найважливіше, з огляду на рух до поставленої мети. У широкому розумінні абстрагування є відволіканням від одиничного, випадкового, несуттєвого і виділенням загального, необхідного, суттєвого з тим, щоб спростити шлях до науково об'єктивного знання»¹³⁸. Виходячи з наведеного, можна впевнено стверджувати, що метод абстрагування використовуватиметься під час пізнання України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової та конституційної держави, принципу

¹³⁶ Словник-довідник з курсу «Філософія» / уклад. А. Г. Чичков, О. М. Башкеєва, О. М. Патеріло. Дніпропетровськ : ДВНЗУДХТУ, 2014. 20 с.

¹³⁷ Гіптерс З. В. Культурологічний словник-довідник. Київ : Професіонал, 2006. 328 с.

¹³⁸ Абстрагування. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

верховенства права, лібералізму, гуманізму, розподілу влад, системи місцевого самоврядування.

Метод узагальнення – це засіб пізнання, що реалізується шляхом зведення конкретних ознак, властивостей, рис, характеристик, висновків, класифікацій в єдине ціле для дослідження закономірностей цього цілого. Отже, цей метод особливо інтенсивно має використовуватися у процесі формування визначень, висновків, пропозицій та рекомендацій, наприклад стосовно: прийняття, внесення змін та доповнень, відміни Конституції, окремих конституційних положень; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; обов'язку дотримуватися Конституції України; правотворчої, правореалізаційної, правоохоронної та правозахисної діяльності органів держави та місцевого самоврядування.

Метод порівняння, сутністю якого є знаходження загального, подібного, відмінного, протилежного, окремого та особливого у державно-правових явищах¹³⁹, є сенс реалізовувати у процесі підготовки будь-якого наукового дослідження, але особливо – у процесі співставлення порядку обрання або призначення, статусів, повноважень, організації роботи, нормативно-правових актів, підстав припинення повноважень вітчизняних державних органів та органів місцевого самоврядування з аналогічними в інших країнах. Особливо інтенсивно цей метод має знаходити свою реалізацію у конституційному порівняльному праві та конституційному праві зарубіжних країн.

2. Із системи спеціальних методів, які можуть бути реалізованими у конституційно-правовому науковому дослідженні, варто виділити:

– соціологічний метод, який реалізується шляхом спостереження, вивчення документів, анкетування, інтерв'ювання, соціометричного методу, соціального експерименту, у конституційному праві передбачає необхідність дослідження та використання судової практики, практики діяльності Конституційного Суду України,

¹³⁹ Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2017. 680 с.

Вищої ради правосуддя, Європейського суду з прав людини, центральних та місцевих органів виконавчої влади тощо;

– метод моделювання, за допомогою якого відбувається опосередковане пізнання об'єкта дослідження шляхом створення його аналога¹⁴⁰, адже конструювання структури конституційно-правового статусу будь-якої фізичної чи юридичної особи здійснюється за правилами побудови ідеальної моделі, на підставі наявних структурних аналогів конституційно-правових статусів. Аналогічне можна стверджувати стосовно структури конституційно-правової норми, яка завжди є ідеальною моделлю;

– метод ідеалізації, який вимагає свідомо-вольового створення об'єктів, яких не існує у дійсності, але є їхні реальні ознаки у соціальному житті, має реалізовуватися у процесі опрацювання теорії конституціоналізму парламентаризму, соціальної, демократичної, правової держави, лібералізму та гуманізму, демократії, народовладдя інших ідеалізованих об'єктів;

– метод прогнозування, головною ознакою якого є акумуляція знань про поточний стан конституційно-правового явища та обґрунтування перспективних напрямів його подальшого розвитку, особливо ефективно може бути використаним у процесі формування висновків, визначень, узагальнень, пропозицій та рекомендацій;

– статистичний та його логічне продовження – конституційно-статистичний метод, в основі якого – збір та аналіз статистичних даних, що дає можливість порівнювати кількісні показники, прогнозувати відповідні реформи, а звідси, відпрацювати практичні рекомендації стосовно їх удосконалення. Він, насамперед, має сприяти науковим дослідженням у сфері виборчого та референдного права, парламентаризму, місцевого самоврядування, конституційної реформи.

3. Із системи власно-правових методів, які найбільш доцільно реалізувати у конституційно-правовому науковому дослідженні, варто виділити:

¹⁴⁰ Бахрушин В. Є. Математичні основи моделювання систем : навчальний посібник. Запоріжжя : Класичний приватний ун-т, 2009. 224 с. ; Єрина А. М. Статистичне моделювання та прогнозування : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2001. 170 с. ; Колодій О. А. Методологія наукового опрацювання модельних правових актів. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-теорет. конф., м. Київ, 17 листопада 2012 р. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 101-103.

– історико-правовий метод¹⁴¹, який разом із принципом історизму та історичним методом сприятиме осмисленню історії конституційного розвитку, історії конституціоналізму та конституції, історії становлення місцевого самоврядування, виникнення та розвитку конституційної реформи в Україні. Цей метод дасть змогу виявити та використати позитивний досвід минулого для його вдосконалення на сучасному етапі їх розвитку. Є сенс наголосити на винятковій важливості використання цього методу саме сьогодні, оскільки донедавна про певні конституційно-правові реалії не йшлося зовсім;

– порівняльно-правовий та похідний від нього метод конституційної компаративістики спільно з методом порівняння¹⁴², доцільно реалізувати в процесі осмислення конституційно-правових явищ, що існують та функціонують у багатьох країнах, закономірностей їх правової регламентації, співставлення текстів різних нормативно-правових актів, особливо конституційного рівня, на предмет закріплення статусів фізичних та юридичних осіб, типів та видів правового регулювання та охорони;

– формально-юридичний метод, який є логічним продовженням формально-логічного, у разі його реалізації дасть змогу виокремити характеристики та ознаки конституційно-правового явища, що пізнається, спосіб його регламентації у нормативно-правовому акті або актах, виявити його сутність, зміст, функції, з'ясувати соціальне призначення багатьох процесів та елементів, що пізнавалися, визначити їхні спільні та відмінні ознаки, відпрацювати їх розуміння, сформулювати визначення тощо виходячи із законів формальної логіки;

– метод правового експерименту, сутність якого полягає у практичному строковому моделюванні певної державно-правової

¹⁴¹Шигаль Д. А. Основні елементи теорії історико-правового порівняльного методу. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю Нац. акад. прав. наук України та обговоренню п'ятитомної монографії «Правова доктрина України», м. Харків, 20–21 листопада 2013 р. Харків : Право, 2013. С. 179–183.

¹⁴²Тихомиров О. Д. Компаративізм як підґрунтя філософії права у постмодерністському контексті. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1/2012. С. 94–100 ; *Порівняльне правознавство* : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.

або конституційно-правової інституції, ситуації або результату дії нормативно-правового акта. До речі, цей метод був реалізований не чинним сьогодні Законом України «Про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське Київської області» від 05.04.2001 № 2352-III¹⁴³. Він може бути застосованим під час експериментування та пізнання ефективності функціонування публічної влади на певній території, дослідження дії окремих нормативно-правових актів, запровадження нових виборчих систем, з'ясування сутності законодавчого, конституційного, контрольно-наглядового або ж будь-якого іншого правового процесу.

Ураховуючи все попередньо викладене, можна цілком упевнено стверджувати, що для пізнання конституційного права України та його окремих інститутів доцільно використати комплексний підхід, який передбачає поєднання низки: 1) світоглядних засад: конституціоналізму, суверенності і незалежності, демократичної, соціальної, правової держави, унітарності держави, цілісності і недоторканності території, природного права, визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, лібералізму та гуманізму, проголошення народу носієм суверенітету й єдиним джерелом влади, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, визнання і гарантування місцевого самоврядування, верховенства права, найвищої юридичної сили та прямої дії норм Конституції України, визнання чинних міжнародних договорів частиною національного законодавства, закріплення землі основним національним багатством, гарантування політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, законності, наявності державних символів і т. д.; 2) філософських (методологічних) підходів: комплексного, культурологічного, антропологічного, феноменологічного, аксіологічного (ціннісного), цивілізаційного, системного, діяльнісного; 3) методологічних принципів:

¹⁴³ Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків : Право, 2008. 416 с.

науковості, історизму, усебічності, об'єктивності, конкретності, плюралізму; 4) методів: а) загальнонаукових: діалектичного, метафізичного, герменевтичного, історичного, функціонального, синергетичного, логічних: аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстрагування, узагальнення, порівняння тощо; б) спеціальних: соціологічного, моделювання, ідеалізації, прогнозування, статистичного та конституційно-статистичного; в) власно-правових: історико-правового, порівняльно-правового та конституційної компаративістики, формально-юридичного та формально-логічного, правового експерименту¹⁴⁴.

Зазначений перелік світоглядних засад, філософських (методологічних) підходів, методологічних принципів, загальнонаукових, спеціальних, власно-правових методів, що реалізуються у наукових дослідженнях у конституційному праві України, не є вичерпним, оскільки методологічна основа конституційного права України є динамічною системою, що постійно поповнюється новими методологічними елементами. Цьому сприяють плюралізм у наукових дослідженнях, відсутність цензури, свобода наукової творчості, можливість вільно використовувати закордонні доктринальні, юридичні, у тому числі конституційно-правові, джерела.

На початку цієї частини колективної монографії зазначалося, що опрацьовуватиметься методологія дослідження конституційного права України як юридичної науки, тобто методологія наукових досліджень у конституційному праві України, яку треба відрізнити від методів конституційно-правового регулювання та охорони. У зв'язку з останнім хотілося б наголосити, що «...метод конституційного права, або метод конституційно-правового регулювання, – це система способів, прийомів цілеспрямованого юридичного впливу норм конституційного права на суспільні відносини, що є предметом конституційно правового регулювання»¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Колодій О. А. Методологія дослідження конституційно-правового статусу Українського народу. Сучасна універсальна правова освіта і наука : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 23 лютого 2018 р. Тернопіль : Вектор, 2018. Т. 1. 394 с.

¹⁴⁵ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1 / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Юридична думка, 2006. 554 с.

Або «...метод конституційного права України – це система форм, прийомів і способів здійснення цільового впливу конституційного права на правову поведінку або діяльність учасників суспільних відносин, які є предметом цієї галузі права. Із метою позначення дієвості методу конституційного права його ще називають методом конституційно-правового регулювання»¹⁴⁶.

Методам конституційно-правового регулювання та охорони властиві такі ознаки: 1) регулюють та охороняють найважливіші суспільні відносини; 2) мають здебільшого імперативний характер; 3) є основою для функціонування інших галузевих методів правового регулювання та охорони; 4) являють собою сукупність різноманітних способів, засобів та прийомів впливу на конституційно-правові відносини; 5) відрізняються системним характером; 6) є установчими та універсальними.

До їх системи відносять методи: 1) імперативний (субординації) та диспозитивний (координації); 2) зобов'язання, дозволу та заборони; 3) конституційного установлення прав, свобод, обов'язків та законних інтересів учасників конституційно-правових відносин; 4) конституційного унормування статусів суб'єктів конституційного права; 5) загального та локального регулювання.

¹⁴⁶ Скрипнюк О. В. Конституційне право України : підручник. Київ : Ін Юре, 2010. 672 с.

2.2. Методологія сучасних цивілістичних досліджень

*Для пошуку істини речей потрібен метод ...
як достовірне і легке правило, дотримуючись якого
людина ніколи не прийме нічого оманливого за істинне,
але, не витрачаючи даремно розумових зусиль,
прийде до істинного пізнання всього того,
що вона буде здатною пізнати ...¹⁴⁷*

Рене Декарт

Розпочинаючи аналіз методологічних особливостей здійснення наукових досліджень із проблем цивільного права, насамперед зазначимо, що специфіка цих досліджень відображається у зв'язку науки цивільного права з іншими галузевими науками. Ба більше, як особисті немайнові, так і майнові відносини, а також механізм їх правового врегулювання вивчаються не лише галузевими юридичними (земельне, фінансове, екологічне право тощо), а й іншими суспільними (філософія, економічна теорія, соціологія, політологія, логіка тощо) науками. Зв'язок цивільного права з наведеними галузевими та суспільними науками відображається у взаємному використанні їхніх здобутків та врахуванню останніми розробок науки цивільного права. Такий обмін науковими здобутками сприяє єдності наукового знання, що забезпечується, насамперед, методологією наукового пізнання як інтегрального явища, об'єднуючого в собі низку компонентів: світогляд, основоположні засади, теоретичні концепції, філософські закони, загальнонаукові і приватнонаукові методи. Водночас методологія як система не зводиться до утворюючих її компонентів, вона має і свої власні інтегративні закономірності розвитку як наука про методи, способи пізнання закономірностей права та його використання в практичній діяльності¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Декарт Р. Сочинения в 2 т. [перевод с лат. и франц.] / Сост. ред. вступ. сл. В. В. Соколов. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. С. 85–86.

¹⁴⁸ Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 90.

Виходячи із цього, ми в межах цього підрозділу, зважаючи на ключові завдання науки цивільного права, що полягають у встановленні істинності знання про правовий статус учасників цивільних відносин, їх особисті немайнові та майнові права, а особливо про механізм їх регулювання, продемонструємо еволюцію у методологічних підходах до дослідження цивілістичної проблематики на межі зміни епох, коли виникають нові завдання перед дослідженням правового складника сучасного соціуму, який усе більше набуває ознак інформаційного суспільства. Дійсно, кожна історична епоха характеризується певним інструментарієм пізнання світу шляхом наукового осмислення його складових елементів (економічного розвитку, існуючих геополітичних викликів, взаємодії людини, держави, громадянського суспільства тощо), що відображає відповідний рівень розвитку пізнавальних можливостей тогочасного дослідника та суспільства у цілому. Відповідно, й наукове осмислення світового порядку у різні епохи розвитку людства напряду залежало від оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень. Формування ж сучасної наукової методології цивільного права відбувається шляхом: а) використання апробованих радянською цивілістикою принципів та методів; б) упровадження іноземного досвіду застосування наукової методології; в) використання під час дослідження проблем науки цивільного права методів, апробованих іншими суспільними науками (економікою, соціологією, політологією, статистикою тощо).

Разом із тим критичним для сучасної епохи становлення інформаційного суспільства стала проблема переосмислення самих підходів до розуміння особливостей пізнавальної діяльності у сфері правової науки загалом та цивільного права зокрема з урахуванням сучасних методологічних досягнень. При цьому слід враховувати й специфіку правознавства як соціальної науки, яка не може бути «об'єктивною» на кшталт природничих наук, натомість істинність висновків правової науки спирається, насамперед, на конвенціональне визнання їх соціальної значимості в науковому та практичному середовищі¹⁴⁹. Відповідно, юриспруденція зага-

¹⁴⁹ Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 167.

лом та цивільне право зокрема не можуть обмежуватися простим відображенням дійсності, а, навпаки, повинні розвиватися як у напрямі розширення істинності знань про предмет, так і переосмислення самої себе через перевірку наявного методологічного інструментарію, його оновлення, у тому числі й зважаючи на явища об'єктивної дійсності (війна, отримання статусу кандидата в члени ЄС тощо), з метою переходу на якісно новий рівень урегулювання особистих немайнових та майнових відносин.

Вплив війни на цивільні відносини та механізм їх правового регулювання призводить до потреби пошуку дієвого інструментарію дослідження таких категорій, як «суб'єктивне цивільне право», «цивільне правопорушення», «цивільно-правова відповідальність», «делікт» тощо. Сьогодні питання безпеки є найбільш актуальними в Україні, і ця тема широко представлена в усіх галузях юриспруденції. Серед різних видів безпек, які держава зобов'язується гарантувати суспільству, а саме: воєнної, громадської, економічної, інформаційної, екологічної, кібербезпеки, демографічної, як би парадоксально це не виглядало, найменша увага приділяється людській (*безпеці особистих немайнових та майнових прав людини* – курсив наш) безпеці¹⁵⁰. Відповідно, й наявні напрацювання юридичної науки щодо питань безпеки людини потребують серйозного перегляду, зважаючи на донедавна «мирну» спрямованість дослідження проблем цивільного права.

Із цього приводу варто наголосити на зміщенні акцентів у дослідженнях проблем цивільного права зі сфери співвідношення публічного та приватного інтересу, юридичних механізмів вирішення спорів тощо в дослідження конфліктної природи права. Як приклад можна навести проведені дослідження щодо обґрунтування доцільності доповнення поняття «суб'єктивне право» поняттям «суб'єктивний обов'язок», що дасть змогу значно нівелювали випадки зловживання правами людини з боку держави Україна, держави-агресора, інших учасників відносин. Описані вище потреби сприяють оновленню цивілістичною наукою свого

¹⁵⁰ Борисова О. О. Поняття «безпека людини» в правовому полі України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 3. С. 54.

концептуального арсеналу, що, як наголошують А. Я. Баскаков та Н. В. Туленков, є важливим показником науковості пізнання¹⁵¹.

Не менш важливими чинниками розвитку методології як науки про пізнання є глобалізаційні процеси, посилення взаємодії й взаємозалежності між різними державами та їхніми правовими системами, відповідно, на національний правовий розвиток усе більшою мірою впливають зовнішні чинники (детермінанти). За таких умов національний розвиток (правовий, економічний, політичний, інформаційний, культурний), по-перше, все більшою мірою визначається зовнішніми детермінантами. По-друге, трансформуються види й механізм процесів детермінації в правовому розвитку. По-третє, формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації стрімко поширює «інформаційна причинність». Аналіз інформаційних зв'язків у правових системах, між різними правовими системами, між правовою системою, з одного боку, та політичною, економічною, соціальною – з іншого, між компонентами правової системи дає змогу пояснити зміст, особливості та спрямованість їхнього розвитку, причини суперечностей і конфліктів¹⁵².

Зважаючи на вищенаведене, можемо констатувати, що саме методологія є тим набором інструментів, які дадуть змогу вирішити низку нових проблемних питань, що виникають у процесі зміни історичних епох розвитку людства. З іншого боку, доповнення наявного методологічного інструментарію новими методами сприятиме формуванню цілісної теоретичної основи знань про предмет цивільного права. Недарма із цього приводу наголошується, що невід'ємною рисою науки як найбільш строгої форми пізнання є постійна методологічна рефлексія. Вивчення об'єктів, виявлення їхньої специфіки, властивостей і зв'язків завжди певною мірою супроводжуються усвідомленням та критичним переосмисленням методів і засобів, за допомогою яких досліджують

¹⁵¹ Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учебное пособие ; 2-е изд., испр. Киев : МАУП, 2004. С. 16.

¹⁵² Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 141.

ці об'єкти¹⁵³. Загальновідомо, що здійснення наукової діяльності без використання відповідного набору методів є неможливим, адже навіть якщо дослідник наголошує, що він не послуговувався жодним із методів, це свідчить про дотримання останнім певного типу негативістської методології.

Як приклад можна навести наукові дослідження радянської доби, коли в юриспруденції загалом та в цивілістиці зокрема нав'язувалась єдина методологія діалектичного матеріалізму. Разом із тим, незважаючи на такого роду обмеження свободи творчості, наукові доробки тогочасних цивілістів (С. С. Алексєєв, Д. В. Боброва, Є. В. Васьковський, С. Й. Вільнянський, Ю. С. Гамбаров, М. В. Гордон, П. Д. Індиченко, Т. П. Коваленко, С. Н. Ландкоф, В. В. Луць, В. П. Маслов, Г. К. Матвєєв, Ю. Г. Матвєєв, О. А. Підопригора, О. А. Пушкін, Я. М. Шевченко тощо) характеризуються своєю ґрунтовністю та актуальністю й сьогодні, оскільки дійсно визначні цивілісти того часу правильно сприймали функціональне призначення кожного елемента методології пізнання правових явищ. Аналіз робіт наведених учених-цивілістів того часу свідчить про розуміння ними неправильності вищезазначеного підходу, коли нав'язування методології діалектичного матеріалізму призвело до спотворення сприйняття правової дійсності. Натомість цивілістична наука ґрунтується на адекватній її предмету методології як сукупності методів, які застосовуються вченими для дослідження правового явища і форми подачі матеріалу.

Разом із тим нівелювання дослідником значення та важливості використовуваних ним же методів не свідчить про невикористання їх останнім. Кожний сучасний дослідник має певний набір світоглядних принципів, ідеалів і цінностей, які використовуються у науковому пізнанні, проте чимало з них спираються на назване світоглядне підґрунття напівсвідомо, а інколи і невідомо. Можливим є і більш осмислений варіант напівсвідомого використання філософського рівня методології. Варто зауважити, що у разі несвідомого використання набір методів дослідження може бути

¹⁵³ Шевчук Р. М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 33.

будь-яким, а у разі осмисленого варіанту напівсвідомого використання методологічних інструментарій буде досить послідовно узгоджуватися і навіть відбиратися крізь призму норм, принципів та ідеалів дослідника в межах конкретної наукової парадигми¹⁵⁴.

На нашу думку, ґрунтовне наукове дослідження можливе за умови використання всього набору різноманітних методів наукового пізнання – від загальнонаукових до спеціально-юридичних. Важливе місце в методології, як наголошував П. О. Недбайло, посідають методи, які називають двигуном науки, умовою її успішного розвитку, об'єднуючим чинником, завдяки якому наука стає системою знань, що здатна розвиватися і збагачуватися новими принципами, ідеями, видами¹⁵⁵. До останніх пропонується відносити історичний, діалектичний, логічний, системний, структурно-функціональний, метод аналогії, компаративістський, соціологічний, герменевтичний, метод прогнозування. При цьому кожен із цих методів має використовуватися комплексно, у поєднанні з іншими методами¹⁵⁶.

Зважаючи на це, наукове дослідження цивілістичних проблем доцільно розпочинати із загальних питань, безпосередньо пов'язаних із предметом та об'єктом дослідження. Насамперед зазначимо, що цивілістичне дослідження зазвичай проводиться за усталеною структурою: 1) постановка проблеми та опис раніше зроблених спроб її вирішення; 2) визначення мети та завдань дослідження (у межах чого й відображається покроковий шлях вирішення наукової проблеми); 3) висунення та обґрунтування наукових гіпотез, які дають змогу зрозуміти проблемне питання; 4) опис використовуваних методів до предмета дослідження в аспекті перевірки гіпотез; 5) формування аналітичних висновків та перевірка їх достовірності; 6) співвідношення зроблених у

¹⁵⁴ Шевчук Р. М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1(11). С. 40.

¹⁵⁵ Недбайло П. Е. Методологические проблемы советской юридической науки. *Методологические проблемы советской юридической науки* : материалы научной конф., г. Киев, 22 октября 1964 г. / редкол.: Б. М. Бабий, В. К. Лисиченко, В. В. Мрига. Киев : Наукова думка, 1965. С. 8.

¹⁵⁶ Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 516.

роботі висновків із поставленою метою та завданнями (позитивний результат такого співвідношення свідчатиме про розв'язання наукової проблеми).

Як впливає з окресленої структури наукового дослідження, саме використання конкретних методів дає змогу перевіряти висунуті гіпотези та відсікати все зайве з метою встановлення або ж перевірки істинності знання про предмет дослідження. Із цього приводу доцільно навести твердження Н. С. Кузнецової, що методологія цивільного права – це його фундамент, те, на чому формується і тримається все приватне право¹⁵⁷, адже наукова діяльність пов'язана із застосуванням наукових методів, які забезпечують правильність розумової діяльності шляхом критичного аналізу раніше зроблених висновків та пропозицій, причому як чужих, так і власних. Головне ж призначення методу полягає в отриманні та обробці відповідної інформації. Не випадково наукова діяльність розглядається як складний вид інтелектуальної діяльності, яка потребує специфічних професійних якостей ученого, основним з яких, безперечно, є розум. Водночас один лише розум здатний до збагнення істини, проте він повинен удаватися до допомоги уяви, почуття і пам'яті, щоб випадково не залишити чогось без уваги¹⁵⁸. Із цього приводу заслуговує уваги теза Є. Тоффлера, що до жорсткої дисципліни науки слід додавати полум'яну уяву мистецтва¹⁵⁹. Дійсно, уява певним чином дає змогу фантазувати на тему «а що буде, якщо...». Такий симбіоз дисципліни науки та уяви дає змогу генерувати ідеї (хай і не завжди вивірені).

Як приклад, можна навести досвід підготовки коментаря законодавства про віртуальні активи. Так, Закон України «Про віртуальні активи» визначає сферу його застосування, правовий режим віртуальних активів, специфіку створення віртуальних активів, їх уведення та виведення з цивільного обігу тощо. Разом із тим специфіка використання віртуальних активів несе чимало загроз як

¹⁵⁷ Кузнецова Н. С. Предмет і система сучасного цивільного права України. *Право України*. 2017. № 5. С. 27.

¹⁵⁸ Основи наукових досліджень: методологія, організація, оформлення результатів : навчальний посібник ; 2-е вид. Київ : Хай-Тек Прес, 2012. С. 79.

¹⁵⁹ Тоффлер Е. Третья волна / пер. с англ. Ф. Стокова. Москва : АСТ, 2002. С. 147.

для держави, так і для інвесторів через нерозроблений механізм розрахунків криптовалютою (відсутність терміналів і різноманітних сервісів), відсутність безпекових гарантій стабільного їх функціонування тощо. Зважаючи на це, наукове коментування не буде ефективним без використання методу моделювання, коли дослідник, зустрівши щось невідоме (у нашому випадку – біткоїн, інша криптовалюта), співвідносить це невідоме з відомими йому об'єктами (гроші, валютні цінності тощо) і отримує знання про невідомий об'єкт не шляхом його безпосереднього вивчення, а шляхом вивчення схожого об'єкта та моделювання ситуацій вилучення корисних властивостей із нього, захисту права власності на невідомий об'єкт, реєстрації прав на нього тощо. Тобто основою моделювання є процес встановлення відносин подібності між об'єктом, що вивчається, та його аналогом – моделлю. Описана процедура співвідношення відомого і невідомого може здійснюватися на різних етапах пізнання та зумовлює виконання широкого кола гносеологічних функцій методу моделювання.

Ба більше, незважаючи на те що моделювання розглядається як самостійний метод наукових досліджень, його використання часто відбувається у поєднанні з іншими методами наукового пізнання. Із цього приводу варто зазначити, що аналізований метод моделювання відносять до групи теоретико-прогностичних методів дослідження, яку становлять, окрім моделювання, метод екстраполяції та метод експертної оцінки. Варто наголосити, що зазначена група методів широко використовується у цивільних дослідженнях. Наприклад, за допомогою цих методів Г. В. Буяджи сформулювала авторське бачення перспектив інкорпорації трасту у цивільне право України, а також запропонувала механізм удосконалення цивільного законодавства України у частині регулювання довірчої власності та управління майном¹⁶⁰.

Отже, як нами наголошувалося вище, наукове дослідження проблем цивільного права зазвичай розпочинається зі з'ясування еволюції правового регулювання цивільних відносин, етапів форму-

¹⁶⁰ Буяджи Г. В. Довірча власність і трастоподібні конструкції: імплементація міжнародних стандартів у цивільне право України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. С. 5.

вання правового статусу суб'єкта цих відносин, правового режиму об'єкта цивільних відносин у законодавстві України. З'ясування відповідних етапів формування та розвитку цивільно-правового явища як об'єкта дослідження є можливим шляхом застосування історико-правового методу. Під час висвітлення еволюції правового регулювання, наприклад корпоративних відносин з урахуванням досвіду їх формування та розвитку, історико-правовий метод дає змогу виокремити причини виникнення та нормативного закріплення цих відносин, визначити стадії становлення механізму їх урегулювання та захисту на різних етапах еволюції корпоративного законодавства.

Використання діалектичного методу під час проведення цивілістичних досліджень дає змогу розглянути предмет вивчення з урахуванням його багатогранності та з'ясувати сутність понять, що використовуються під час вивчення конкретного правового явища. Недарма категорії діалектики, навіть узяті окремо від процедурної основи діалектичного методу, називають «аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду, що слугують теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника»¹⁶¹. Як приклад використання діалектичного методу дослідження можна навести з'ясування під час аналізу цивільної правосуб'єктності фізичних осіб таких понять, як «фізична особа», «правосуб'єктність», «правоздатність», «дієздатність», «штучний інтелект» тощо. Окрім того, використання діалектичного методу дає змогу окреслити об'єктивні передумови для вироблення ефективного механізму правового регулювання цивільних відносин. Недарма в юридичній літературі наголошується на істотності методологічного та теоретико-прикладного значення вивчення соціального механізму дії права¹⁶².

Використання логічних методів дослідження цивільно-правових явищ дає змогу осмислити факти, формування понять і визна-

¹⁶¹ Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 219.

¹⁶² *Методологія в праві* : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 414.

чень, усвідомлення проблем, висунення гіпотез та їх перевірки. Широко використовуваними методами із цієї групи логічних методів є: метод аналіз та синтезу, формально-логічний метод, метод узагальнення, метод аналогії, метод індукції та дедукції. Широкого поширення зазначені методи отримали в процесі пізнання цивільно-правових явищ, адже за їх допомогою розкриваються особливості регулятивного впливу механізму цивільно-правового регулювання на суспільні відносини, аналізується специфіка взаємодії таких його елементів, як норма права, юридичний факт, праввідносини тощо.

Одним із часто використовуваних загальнонаукових методів дослідження проблем цивільного права є системно-структурний метод, що полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними. За допомогою системно-структурного методу аналізується проблематика застосування принципів цивільного права, визначення видів права власності та інших речових прав, складу цивільного правопорушення тощо. Системно-структурний метод передбачає проведення наукових досліджень з урахуванням різних боків розглядуваного явища, зв'язку цього явища з іншими обставинами, його розвитку. Цивілістичне дослідження, яке повинне враховувати всі боки відповідного явища і ґрунтуватися на достатній масі фактів, не може будуватися переважно на апріорних висновках. Системність цивілістичних досліджень передбачає урахування існуючих поглядів, ідей із метою створення нових знань про досліджуване явище. Тому цивілістичні праці не повинні лише повторювати вже відоме і не вносити нічого нового¹⁶³.

Ба більше, наукові дослідження повинні проводитися у тому числі й шляхом аналізу апробації зроблених висновків на практиці, що забезпечується шляхом використання праксеологічного методу дослідження. Прикладом зазначеного є відображена у постанові Великої Палати Верховного Суду правова позиція, за якою норма ст. 334 ЦК України превалює над спеціальною нормою

¹⁶³ Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. I. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. С. 254.

Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» виходячи із закріпленого у ст. 4 ЦК України пріоритету норм цього кодексу над нормами інших законів виходячи з того, що спеціальні норми закону можуть містити уточнюючі положення, проте не можуть прямо суперечити положенням ЦК України¹⁶⁴. Наведений приклад ще раз підтверджує висловлену в юридичній літературі сентенцію, що наука значно більшою мірою, ніж інші форми пізнання, орієнтована на те, щоб бути втіленою в практиці, адже основною функцією наукового дослідження є, перш за все, обслуговування потреб практики¹⁶⁵.

До найчастіше використовуваних спеціальних методів наукового дослідження проблем цивільного права відносять герменевтичний, догматичний та компаративістський (порівняльно-правовий) методи¹⁶⁶.

Герменевтичний метод зорієнтований на розроблення засобів розуміння і тлумачення правових норм, доктринальних напрацювань попередників про конкретне правове явище, його природу. Творче розуміння відповідних правових явищ передбачає внесення суб'єктом у раціональні моделі досліджуваного предмета своїх власних, винятково індивідуальних рис і акцентів¹⁶⁷. Недарма із цього приводу підкреслюється важлива роль цього методу цивільно-правового дослідження, оскільки від правильності застосування прийомів герменевтики, у межах яких відбувається початкове осмислення текстів, отриманих на першому етапі донаукового дослідження (спостереження, збору емпіричного матеріалу тощо), залежать висновки, одержані у процесі подальшого втілення програми герменевтичного аналізу, з урахуванням наукових результатів, отриманих на інших рівнях наукового

¹⁶⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.06.2021 у справі № 334/3161/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/98483113> (дата звернення: 12.09.2022).

¹⁶⁵ Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учебное пособие ; 2-е изд. испр. Київ : МАУП, 2004. С. 7.

¹⁶⁶ Методология в праве : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 385.

¹⁶⁷ Меленко О. В. Проблеми оновлення методології цивільно-правової науки. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2012. Вип. 636. С. 33.

дослідження (соціологічному й аксіологічному)¹⁶⁸. Використання цього методу дослідження є вкрай важливим під час вирішення проблеми адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу, зважаючи на наявність як внутрішніх законодавчих суперечностей та колізій, так і неузгодженостей низки правових норм та інститутів із положеннями законодавства ЄС. Саме тому в юридичній літературі пропонуються конкретні механізми адаптації галузевого законодавства, в основі яких закладено саме герменевтичний метод вирішення цієї проблеми (пізнання – розуміння – здатність до тлумачення)¹⁶⁹.

Догматичний метод пізнання полягає у тлумаченні структури і змісту цивільно-правових норм із метою встановлення їхніх «букви» і «духу», взаємозв'язку між ними¹⁷⁰. Основою цього методу є юридичний позитивізм, який «чистим правом» вважає лише створену державою певну систему правових норм. Зазначений метод наукового пізнання дає змогу виявити наявні у цивільному законі вади законодавчої техніки формально-логічного, лінгвістичного, стилістичного, редакційно-технічного тощо характеру для того, аби мінімізувати такі вади цивільного права в тексті відповідного закону. Покликання догматичного методу проявляється передусім у можливості виявити й усунути законодавчі вади¹⁷¹.

Компаративістський (порівняльно-правовий) метод полягає у зіставленні двох чи більше таких, що можуть бути порівняні, об'єктів (феноменів, явищ, ідей, положень та інститутів законодавства, судових рішень, результатів наукових досліджень тощо) та виділення в них загального, спільного, схожого, відмінного та

¹⁶⁸ Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2(21). С. 9–10.

¹⁶⁹ Гетьман І. В. Тенденції в методологічній компоненті сучасної юридичної науки. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 119. С. 20 ; Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2020. С. 65.

¹⁷⁰ Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. I. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. С. 256.

¹⁷¹ Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2020. С. 66, 67.

унікального¹⁷². У процесі дослідження проблематики із цивільного права порівняльно-правовий метод полягає у зіставленні схожих інститутів цивільного права різних держав, вивченні їхньої генези, порівнянні умов їх застосування. Разом із тим унікальність цього методу дослідження цивільно-правової проблематики полягає у можливості виявлення правових інститутів чи окремих норм, не притаманних вітчизняній правовій системі. Як приклад можна навести застосування інституту трасту в англо-американській системі права та його введення до вітчизняного законодавства через використання таких трастоподібних конструкцій, як довірча власність, довірче управління тощо. У цьому разі якраз і вбачається приклад використання порівняльно-правового методу з метою аналізу позитивного іноземного досвіду та можливостей його запозичення (як загалом, так і у певній модифікації). Саме ж застосування цього методу здійснюється у декілька етапів (макро- та мікропорівняння, внутрішнє та зовнішнє порівняння, доктринальне порівняння, нормативне порівняння, функціональне порівняння тощо)¹⁷³ та спрямоване на пізнання національного правопорядку в контексті інших правопорядків¹⁷⁴.

Окрему групу методів дослідження проблем цивільного права формують спеціальні методи наукового пізнання, до яких варто віднести математичний, соціологічний, статистичний, лінгвістичний тощо. Варто зазначити, що в сучасних наукових дослідженнях проблем цивільного права доволі часто прослідковується їх міждисциплінарне спрямування, що дає змогу досліднику під різними кутами зору розглянути конкретне правове явище, яке доволі часто неможливо дослідити без залучення інструментарію таких гуманітарних наук, як економіка, соціологія, психологія, політологія тощо. Ба більше, доволі часто цивілістичні конструкції вико-

¹⁷² Хавронюк М. Компаративний метод у сучасному кримінально-правовому дослідженні: мета застосування. *Право.иа*. 2017. № 1. С. 7.

¹⁷³ Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2015. С. 14.

¹⁷⁴ Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2017. С. 7.

ристовуються вищенаведеними гуманітарними науками. Доречно із цього приводу підтримати висловлену в юридичній літературі тезу, що заперечення необхідності розглядати право у зв'язку з економікою, політикою, мораллю, традиціями, культурою тощо, «виведення права з самого права», що властиво нормативізму, веде до одностороннього ідеалізму і повної невизначеності явищ¹⁷⁵.

На міжгалузевому характері сучасних наукових досліджень як їх особливості все частіше наголошують сучасні дослідники¹⁷⁶. Наприклад, М. М. Великанова, досліджуючи категорію ризиків у цивільному праві, активно послуговувалася такими методами економічної науки, як метод альтернативного аналізу (використовувався у контексті вибору найефективнішого варіанту поведінки та необхідності відмови внаслідок такого вибору від певних можливостей), метод граничного аналізу (дав змогу вченій визначити найоптимальніші напрями мінімізації негативних наслідків ризиків), метод аналізу еластичності (використовувався дослідницею під час виокремлення внутрішніх і зовнішніх чинників ризику, їх взаємозалежності)¹⁷⁷. Використання Л. А. Музикою в дисертаційному дослідженні «Цивільно-правова політика України»¹⁷⁸ соціологічного методу дало змогу визначити соціальну зумовленість цивільно-правової політики держави довоєнного часу, що сьогодні дасть можливість установити зміну поглядів на цивільно-правову політику України до і після повномасштабного вторгнення росії. Окремо ж в аспекті методологічної проблематики Л. А. Музикою висунута наукова гіпотеза щодо можливості використання всесвітнього феномена верховенства права як наукового методу дослідження у правознавстві¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Методологія в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін. ; за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. С. 84.

¹⁷⁶ Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2020. С. 72.

¹⁷⁷ Великанова М. М. Ризики в цивільному праві України: теоретичні та практичні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2020. С. 28.

¹⁷⁸ Музика Л. А. Цивільно-правова політика України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2021. 40 с.

¹⁷⁹ Музика Л. А. Цивільно-правова політика України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2021. С. 4.

Із цього приводу варто наголосити, що, дійсно, у сфері дослідження проблем корпоративного управління все більшого поширення набувають такі методи наукового пізнання, як: SWOT-аналіз, STEP-аналіз, SPACE-аналіз, GAP-аналіз, PEST-аналіз, метод аналізу LOTS, PIMS-аналіз, вивчення профілю об'єкта, модель GE/McKinsey, система 111-555¹⁸⁰. Наприклад, метод SWOT-аналізу активно використовується не лише в економічних, а й у правових дослідженнях¹⁸¹. У цивілістичних дослідженнях зазначений метод буде корисним під час розроблення концепцій розвитку цивільного законодавства, у яких визначатиметься напрям вектору правого регулювання та практики його застосування¹⁸². Так, у Концепції оновлення Цивільного кодексу України¹⁸³ методом SWOT-аналізу виокремлено чинники та передумови системного оновлення ЦК України, здійснено підрахунок внесених змін до ЦК України після 2004 р. та Закону України «Про міжнародне приватне право» після 2005 р., зроблено спробу прорахувати ефект уніфікаційних актів, *acquis* та зарубіжного законодавства у сфері приватного права.

Використання соціологічного методу під час дослідження проблем цивільного права отримало своє поширення на стадії збору та опрацювання правової інформації про досліджуване явище, визначення ефективності механізму правового регулювання цивільних відносин тощо. Зазначений метод використовується під час узагальнення судової практики, проведення опитувань думок правозастосовців та моніторингу судової практики, підготовки експертних висновків.

¹⁸⁰ Баламут Г. С. Методи стратегічного аналізу діяльності підприємств. *Молодий вчений*. 2015. № 4(19). Ч. 1. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/4/09.pdf> (дата звернення: 15.09.2022).

¹⁸¹ Карчевський М. В., Кудінов А. С. Ефективність кримінально-правового регулювання в Україні: інформаційно-аналітичні матеріали за результатами опитування експертів. Северодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. 44 с.; Шевченко О. М. Використання методики SWOT-аналізу для розробки стратегії державного управління міграційними процесами. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 2. С. 211–219.

¹⁸² Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України: монографія. Київ: Паливода А. В., 2020. С. 77.

¹⁸³ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.

Отже, підсумовуючи проведене дослідження методологічних аспектів здійснення цивілістичних досліджень, варто наголосити, що одвічне прагнення людини пізнати суть права та зрозуміти його реалізаційні можливості постійно підштовхує дослідників до пошуку дієвого методологічного набору засобів такого пізнання, а з іншого боку – до вироблення цілісної теоретичної основи знань про цей науковий інструментарій та особливості користування ним. Зважаючи на багатство всього методологічного арсеналу цивілістики як науки, варто зазначити, що викладений у цьому підрозділі матеріал лише частково охоплює всю сферу методології цивільного права, адже цей набір постійно поповнюється, зважаючи на відповідну історичну епоху, новими принципами, прийомами, способами наукової діяльності. Відповідно, в Україні, яка зараз виборює своє право на євроінтеграційний (і аж ніяк не неоімперський!) розвиток, такими загальними методологічними орієнтирами є загальнолюдські цінності, розвиток громадянського суспільства, утвердження принципів гуманізму, поваги, свободи, справедливості, верховенства права тощо.

2.3. Методологічні проблеми наукових досліджень у галузі трудового права

Методологія наукових досліджень у галузі трудового права, як і в будь-якій іншій галузі права України, має своєрідність та особливості. Проблематика досліджень у сфері несамостійної суспільно корисної праці зумовлена її походженням і властивостями праці як об'єкта правового регулювання. Праця як джерело соціально-економічного розвитку суспільства вимагає уваги не лише як нематеріальний об'єкт правового регулювання, а й як один зі способів соціалізації людини в суспільстві та основний спосіб забезпечення життєдіяльності людини, громадянина, сім'ї, територіальної громади, регіону, держави та світу.

Із часу проголошення Україною самостійності і незалежності вітчизняна правова наука концентрує увагу на вдосконаленні демократичних, правових і соціальних підвалин розвитку держави та її

законодавства, але й дотепер модернізація України та її правової системи не завершена. «Правова система не може існувати поза соціумом й існує лише в суспільстві»¹⁸⁴. Отже, подальший розвиток України як демократичної, правової, соціальної держави та розвиток вітчизняної правової системи нерозривно пов'язані з громадянським суспільством і соціальним середовищем, де реалізуються права й обов'язки учасників правовідносин, трудові відносини у цьому разі не є винятком. Водночас щодо трудового законодавства, то, окрім загального вектору на його реформування, концептуального бачення цього процесу не сформовано. Саме відсутність консолідованого підходу між державою, роботодавцями та працівникам щодо реформування трудового законодавства актуалізує наукові дослідження в галузі трудового права.

О. В. Зайчук та О. Л. Копиленко наголошують, що «особливу роль у визначенні шляхів модернізації нашої країни відіграє юридична наука, головне призначення якої полягає у дослідженні державно-правових проблем і розробленні пропозицій щодо вдосконалення законодавчого процесу, покращення якості законів та ефективності права у цілому»¹⁸⁵. Погоджуючись із цією тезою, варто зазначити, що юридична наука, зокрема наука трудового права, у підсумку має орієнтуватися на якість законодавства та його ефективність у реалізації, а наукові дослідження не повинні мати фрагментарного характеру. Незважаючи на те що в одному дослідженні неможливо охопити весь спектр правових проблем тієї чи іншої сфери правового життя, кожне наукове дослідження має давати відповіді на питання теоретичного, методологічного чи/та практичного характеру. І така постановка завдання для сучасної науки є доволі складною, адже дотепер у правовій науці відсутній єдиний підхід до розуміння методології у праві чи методології наукових досліджень.

¹⁸⁴ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 / редкол.: О. В. Петришин (гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. С. 497.

¹⁸⁵ Зайчук О. В., Копиленко О. Л. Актуальні теоретичні проблеми юридичної науки. Правова доктрина України : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1. С. 779.

С. І. Максимов та М. В. Цвік обґрунтовують, що «на найбільш загальному рівні методологія права розуміється як керівна ідея, система світоглядних принципів, які проявляються себе на всьому шляху дослідження права, а також обґрунтування такої ідеї. Її завданням є гносеологічний аналіз різних типів праворозуміння. Предметом дослідження тут виявляються не окремі методи, а цілісні методологічні підходи, які дають змогу пізнати багатогранну правову реальність в її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя»¹⁸⁶. Погоджуючись із наведеним підходом до розуміння методології права, зазначимо, що для трудового права цей підхід може бути застосований повною мірою. Тому методологія наукового дослідження проблем у галузі трудового права повинна охоплювати:

- керівну ідею, яка в загальному вигляді розкриває мету правового регулювання, а мета, своєю чергою, є визначальною для результату, який має бути досягнутий у дослідженні;
- світоглядні принципи як базову умову розвитку відносин і вдосконалення законодавства та практики його застосування. Тут важливо не ототожнювати керівні ідеї (принципи) трудового права зі світоглядними принципами, хоча це не виключає їх часткового співпадіння. Наприклад, гуманізм і справедливість. Світоглядні принципи в методології наукового дослідження можуть розкриватися через парадигму, концепцію чи генеральну ідею, що виступає ключовою ціннісною орієнтацією у вирішенні правової проблеми. Ціннісна орієнтація наукового дослідження, по суті, є певним зрізом праворозуміння, який є домінуючим у тих правових ідеях, що обстоюються в науковій праці. «Методологічне значення світогляду полягає у тому, що він охоплює всі форми відображення сучасного розвитку людства, зокрема правового: наукове, міфологічне, релігійне, практичне, повсякденне та ін., і проявляється, своєрідно модифікуючись, на різних рівнях пізнання, зокрема в науці: філософських і наукознавчих підставах, наукових парадигмах; теоріях, поняттях, методах, методологіч-

¹⁸⁶ Максимов С. И., Цвик М. В. Методологические подходы к исследованию правовой реальности. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков : Право, 2011. Т. 1. С. 39.

них підходах тощо»¹⁸⁷. Фактично світоглядні принципи, що закладаються у фундамент наукового дослідження проблем у галузі трудового права, визначально впливають на подальшу ціннісну орієнтацію пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення трудового законодавств та практики його застосування;

– методи дослідження як інструментарій наукового опрацювання правової проблеми, які є лише засобом дослідження правового явища, його осмислення та виділення властивостей тощо. Водночас методи дослідження в науковій праці виконують роль не лише інструменту пізнання, а й засобу, що дає змогу іншим дослідниками за його допомогою перевірити достовірність результату. «Юриспруденція від «низу» до «верху» побудована на формальній логіці. Ця ж логіка є основою методології юриспруденції, а методи виступають засобом вивчення явищ, які потребують удосконалення чи оновлення для вирішення теоретичних та/або практичних проблем дослідження. Без формальної логіки юриспруденція стає карточним будиночком, який розвалиться за найменшого подиху критики. Чи це добре, чи погано? Напевно, ця етична діада тут недоречна. Так є! Юриспруденція споконвіку базується на формальній логіці і нею ж користується в юридичному пізнанні. І іншого просто немає»¹⁸⁸. У цьому контексті формальна логіка є стрижнем єдності правового масиву, адже розбалансованість змісту права, законодавства та юридичної практики унеможливає існування правопорядку і правовідносин як результату правового впливу. Право як концепція та законодавство як втілення цієї концепції мають бути придатними до реалізації на практиці – у суспільному житті. Розбалансування цієї тріади призводить до неефективності права у цілому і, відповідно, свідчить про невиконання правовою науковою основних завдань.

Загалом, говорячи про методологічні підходи до вирішення проблем у галузі трудового права, необхідно пам'ятати, що сама

¹⁸⁷ Тихомиров О. Д. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Правова доктрина України* : у 5 т. / О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1. С. 232.

¹⁸⁸ Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 13.

праця людини має соціальну природу, а право на працю як природне має в сучасному суспільстві двоєдину соціально-правову природу. Якщо ж виходити з того, що саме право як система норм є результатом соціального розвитку суспільства, то правові норми відображають сучасні цінності цього суспільства на конкретному етапі соціально-економічного розвитку. Соціальний розвиток, своєю чергою, нерозривно пов'язаний з економікою, розвиток якої без залучення працездатного населення до суспільно корисної праці неможливий. Отже, право на працю і сама несамостійна суспільно корисна праця є рушійною силою соціально-економічного розвитку, який істотно впливає на ціннісну орієнтацію суспільства, яке формує соціальний запит на вдосконалення суспільних відносин у сфері праці, реформування трудового законодавства й укріплення керівної ідеї взаємодії держави, роботодавців і працівників у сфері праці.

М. В. Костицький пише: «Юридична наука, з одного боку, повинна виконувати прогностичну функцію – передбачати власний саморозвиток, потребу в правовому і законодавчому врегулюванні суспільних відносин у певний історичний період. Вона же повинна розробляти концепції правового і законодавчого врегулювання певних напрямів суспільного життя ... виходячи із сучасних вимог наукознавства, юриспруденція як науково-практичний комплекс, особливо її теоретична частина та її галузі, можуть претендувати на статус наукового знання, окремих галузей науки тоді, коли у своїй структурі мають такі підсистеми: філософську, теоретичну, методологічну, історичну, компаративістичну»¹⁸⁹.

Тобто на сучасному рівні розвитку правової науки вже недостатньо концентрації наукового дослідження на одній чи декількох підсистемах наукового знання. Правове дослідження має охоплювати всі складники науково-практичного комплексу юриспруденції. Такий підхід до наукових досліджень у сфері трудового права вимагає розширеного аналізу проблем, починаючи з відповіді на питання, що таке трудове право і право на працю та в чому

¹⁸⁹ Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 4, 5.

їхня цінність. Філософська підсистема наукового пізнання у сфері правового регулювання праці має розкривати цінність самого трудового права та трудового законодавства в їх співвідношенні. Важливими є вихідні позиції наукового дослідження щодо об'єкта пізнання та діяльній ролі суб'єктів трудового права.

Філософська підсистема юриспруденції як базова ідея щодо ключових цінностей у трудовому праві має нерозривно пов'язуватися з методологічною підсистемою, яка, на думку М. В. Костицького, «пов'язана з пізнанням: пізнанням права в системі соціальних норм, пізнанням законодавства, пізнанням соціальних явищ, пов'язаних із правом і законодавством, пізнанням юридичної практики, пізнанням і оцінкою (кваліфікацією) конкретних явищ дійсності, які потребують юридичної оцінки і є предметом розгляду в судах, правозастосовних і правоохоронних органах»¹⁹⁰. Тобто вже на рівні методологічної підсистеми юриспруденції виявляється загальна проблематика еволюції та пріоритетів у: а) співвідношенні права і законодавства; б) системі джерел права. Правотворчість, правореалізація, правозастосування та юридична практика також актуалізуються в контексті методології дослідження. У трудовому праві постає проблема визначення джерел права в контексті правового впливу рішень Європейського суду з прав людини та рішень Конституційного Суду України, адже в процесі правозастосування ці акти визначально впливають на підготовку та прийняття рішень у конкретних юридичних справах (індивідуальних правових рішеннях, приписах).

О. В. Петришин пише: «Необхідність адаптації вітчизняною правовою системою принципу верховенства права передбачає використання регулятивного потенціалу й інших джерел права, насамперед таких, як звичай, договір та судовий прецедент, до чого спонукають принципіві положення прийнятих нещодавно нових галузевих кодексів, діяльність вітчизняних та міжнародних судових інстанцій із захисту прав людини та основних свобод»¹⁹¹.

¹⁹⁰ Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 17–18.

¹⁹¹ Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 74.

Тобто реалізація принципу верховенства права потребує оновлення правових підходів до джерел трудового права та діяльнісної участі у створенні правових норм безпосередніх учасників відносин у сфері праці. Особливо яскраво такий контекст проблеми щодо джерел права й реалізації принципу верховенства права розкривається у методі трудового права, який охоплює: «1. Поєднання централізованого та локального регулювання суспільних відносин у сфері праці. 2. Поєднання рівноправ'я сторін трудових відносин із підпорядкуванням у процесі праці. 3. Договірний характер праці та визначення її умов. 4. Участь працівників через своїх представників, професійні спілки, трудові колективи у правовому регулюванні та контролі за дотриманням трудового законодавства. 5. Специфічні способи захисту трудових прав та забезпечення трудових обов'язків»¹⁹². Наведене демонструє глибинність правових проблем у галузі трудового права, де соціальний запит на реформування трудового законодавства повинен бути реалізований через оновлення правового підходу до норм трудового права і трудового законодавства як результату волевиявлення всіх суб'єктів: держави, роботодавців і працівників та їх об'єднань.

Методологія дослідження проблем правового регулювання праці не повинна залишати поза увагою історичну підсистему юриспруденції, яка розкриває не лише історію виникнення та розвитку держави і права, а й національні особливості регулювання тих чи інших суспільних відносин. Так, для українського суспільства правовий режим праці формувався історично, зокрема на основі звичаєво-правового регулювання трудових відносин. Дотепер правовий режим праці залежить не лише від факту визнання права на працю, а й від географічних, кліматичних та обрядних особливостей нашої держави. Наприклад, Л. В. Кузнецова пише, що «в Україні впродовж XVIII–XIX століть, як і раніше, вважали єдиним джерелом матеріального збагачення землеробську працю, адже українська земля була і залишається найбагатшою

¹⁹² Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 11 : Трудове право / ред. кол. С. М. Прилипка (гол.), М. І. Іншин (заст. гол.), О. М. Ярошенко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України; ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. С. 310–313.

та найродючішою. Тому саме довкола цієї праці з'являються та поступово кристалізуються правові поняття і моральні цінності людини-трудівника. Велике значення для характеристики умов землеробської праці має визначення тривалості робочого часу, який включає у себе тривалість робочого дня, перерву для харчування, відпочинку, православні свята тощо»¹⁹³. Отже, якщо говорити про дослідження робочого часу та часу відпочинку, то тут увага дослідника може бути зосереджена на звичаєво-правовому регулюванні, де соціальне середовище відіграє не останню роль у визначенні міри праці. Щодо кліматичних і географічних умов в Україні, то сезонні роботи, робота у гірській місцевості зумовлюють наявність певної диференціації правового регулювання праці, зокрема щодо робочого часу та часу відпочинку.

Також варто зазначити, що сучасний доробок правової науки в галузі трудового права містить ґрунтовні наукові дослідження періодизації розвитку як окремих правових явищ у сфері праці, так і правових інститутів трудового права, а отже, прогностична функція науки трудового права повинна реалізовуватися з урахуванням національного розвитку трудового права та правовідносин між основними його суб'єктами. У цьому аспекті важливим є не сліпе слідування національним традиціям, а визначення і кристалізація тих історично визначальних традицій (звичаїв), які здатні забезпечити прогресивний розвиток трудових відносин у контексті сучасних цінностей у суспільстві. Під цінностями у цьому разі необхідно розуміти не «волю пануючого класу», а реальні цінності демократичної, правової і, головне, соціальної держави!

Уважаємо, що історична підсистема юриспруденції розкриває перед науковцями не лише можливості аналізу правових явищ у процесі їх формування, становлення і розвитку, а й можливості виявити «корінь» правових проблем, що ґрунтується на історичних та/чи ідеологічних помилках. І тут додамо, що в такому ракурсі оціночне судження щодо помилок має обґрунтовуватися конкретними фактами.

¹⁹³ Кузнецова Л. В. Особливості виникнення та розвитку основних інститутів трудового права України (XVIII – початок XIX століття) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. (081 – право). Київ, 2017. С. 128.

Усвідомлення рівня правової глобалізації, зокрема в контексті євроінтеграції України, неминуче вимагає від сучасної науки трудового права подальшого розвитку порівняльно-правових досліджень як змістовного наповнення компаративістичної підсистеми юриспруденції. Сьогодні актуальність компаративістичних досліджень обґрунтовується історичною подією в Україні – 23 червня 2022 р., коли лідери 27 країн – членів Європейського Союзу (далі – ЄС) ухвалили рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. У зв'язку із цим правова наука має забезпечити максимально швидку діяльність держави щодо імплементації нормативних актів ЄС відповідно до Плану заходів із виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, що затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106. У названому Плані заходів є самостійний розділ «Соціальна політика та трудові відносини», де визначено конкретні акти ЄС, які мають бути імплементовані у вітчизняне законодавство. Уважаємо, що практична площина імплементації актів ЄС не може бути реалізована без серйозної аналітичної роботи із залучення наукової спільноти.

Водночас варто звернути увагу на те, що порівняльно-правові дослідження не є лише аналітичною роботою з «притирання» законодавства до єдиного правового погляду на суспільні відносини та їх реалізацію. Так, М. В. Костицький наголошує, що «потреба у з'ясуванні сутності понять права (правності), відмінності їх від закону (законності) зумовлена кількома причинами: 1. На теренах Європейського Союзу відбувається інтеграція двох правових систем: англо-американської, що ґрунтується на юснатуралізмі, та германо-романської, в основі якої – позитивізм і нормативізм. Узявши курс на євроінтеграцію, Україна мусить ці тенденції досліджувати і враховувати. 2. У зв'язку з визнанням та застосуванням в Україні прецедентної практики Європейського суду з прав людини та інших європейських судів національна правозастосовна практика спирається не лише на вітчизняні закони та нормативні акти, а й на прецеденти вказаних судів. 3. Конституційний

Суд України ухвалює рішення, які є прецедентом для національної практики правозастосування, завдяки чому формує одне з джерел права поряд із традиціями, звичаями, прецедентами міжнародних судів, науковими доктринами, законами, нормативними актами й актами місцевого самоврядування. 4. Рівень довіри до суб'єктів законотворення та нормотворення в українських громадян нині потребує підвищення, зокрема завдяки визнанню пріоритетності в практиці правозастосування принципів верховенства права: рівності, свободи, справедливості»¹⁹⁴.

Отже, у вітчизняній правовій науці, зокрема у галузі трудового права, компаративістика виступає одним зі способів пошуку шляхів удосконалення вітчизняного законодавства, але сліпе слідування та перенесення іноземних правових моделей у законодавство може бути згубним, адже такі новації можуть не вписуватися у систему діючих правових механізмів. Щодо прецедентної практики Європейського суду з прав людини та рішень Конституційного Суду України, то, на наше переконання, трудове право у своїй системі джерел права може охоплювати такі акти з мінімальними суперечностями. Це пояснюється множинністю нормативних актів, які регулюють працю та охоплюють: а) нормативно-правові акти, видані органами державної влади та органами місцевого самоврядування; б) акти соціального партнерства; в) локальні акти роботодавця.

Актуальність розвитку методології порівняння в юридичних науках зумовлена ускладненням і динамізмом як об'єкта пізнання – правової реальності, так і самого процесу наукового осмислення та його засобів¹⁹⁵. Тобто, і зміна законодавства, і зміна характеру правовідносин, і конкретний набір правового інструментарію зумовлюють зміну процесів пізнання правової реальності. В Україні реформа трудового законодавства, що триває з 1991 р., призвела до застою в нормальному розвитку соціально-

¹⁹⁴ Костицький М. В. Генезис діалектичного взаємозв'язку права (правності) та закону (законності). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 11.

¹⁹⁵ Тихомиров О. Д. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Правова доктрина України* : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. Т. 1. С. 227.

партнерських відносин, результатом чого сьогодні є нерозвиненість відносин між працівником, роботодавцем та профспілками щодо договірного порядку встановлення умов праці. Тому ми вважаємо, що саме в порівняльно-правових дослідженнях, імовірно, варто черпати досвід побудови соціального діалогу між державою, роботодавцями та працівниками та розвитку договірного регулювання праці.

Отже, компаративістична підсистема юриспруденції в галузі трудового права не може зводитися лише до обґрунтування шляхів і способів імплементації актів ЄС до трудового законодавства України. Упровадження нових для України норм має відбуватися в такий спосіб, щоб не зруйнувати національну систему трудового права через включення до неї чужорідних, неприйнятних інститутів, принципів, практик тощо. Важливо усвідомлювати, що соціальний складник несамостійної суспільно корисної праці має свої національні особливості, тому впровадження окремих принципів, наприклад свободи праці та свободи трудового договору, не повинно призвести до свавілля сторін трудового договору. Соціально-економічний розвиток України зумовлений низкою чинників, які не завжди дають змогу «вирватися з полону бажань» застосувати для регулювання відносин у сфері праці старі, але добре відомі адміністративні методи. Водночас необхідно продовжувати пошук шляхів упровадження в реальне правове життя соціального партнерства як невід'ємного складника розвитку трудового права. Порівняльно-правові дослідження мають обґрунтувати, якими шляхами та якими правовими засобами необхідно впроваджувати, стимулювати і розвивати партнерські відносини у сфері праці.

Методологічні проблеми досліджень у галузі трудового права подекуди зумовлені лінійністю сприйняття правового масиву, який досліджується. Тобто є нормативний акт, є проблеми в його застосуванні, тому їх потрібно вирішити внесенням змін до законодавства, але ж, як правило, сьогодні проблема не в наявності або відсутності тієї чи іншої норми, а у відсутності знань про механізм реалізації норми в сучасних умовах розвитку держави. Вирішення цієї проблеми можливе через здійснення дослідження з визначенням домінанти конкретного типу праворозуміння і

ключової ідеї, яка відстоюється. Це, своєю чергою, наштовхує нас на необхідність окреслення авторської позиції стосовно однієї із центральних проблем методології у праві – оцінювання правової реальності. Тобто коли ми переходимо до дослідження правових проблем у галузі трудового права, необхідно визначити вихідні пункти в дослідженні, які хоча і мають вирішувати конкретне завдання, повинні спиратися на міцний методологічний фундамент, що дає змогу «побачити» проблему в загальній картині правової реальності та визначити її місце в загальному ланцюзі протиріч та недоліків чинного трудового законодавства.

Поняття «правова реальність» є філософським еквівалентом юридичного поняття «правова система». Відмінність полягає у тому, що поняття «правова система» як категорія юридичної науки сформувалося на основі застосування загальнонаукового системно-функціонального підходу до сфери права. Відносно людини правова система виступає як щось зовнішнє. Правова реальність як категорія філософії права сформувалася на основі методу філософської рефлексії, і людина тут є центральною фігурою, оскільки правова реальність – це світ права, у якому вона живе, а буття у праві є одним зі способів цього буття¹⁹⁶.

Тобто кристалізація ідеї, що обстоюється в науковому дослідженні, має відбуватися через визначення того, як саме необхідно сприймати трудове право для вирішення правової проблеми, що досліджується. Тут може бути два напрями: 1) трудове право є зовнішнім, незалежним від суб'єкта, закріпленим правилом поведінки; 2) трудове право – це спосіб, інструмент реалізації здібностей людини до праці та спосіб життєдіяльності в сучасному суспільстві, де вольові дії суб'єкта можуть впливати на правила поведінки. На наше переконання, унікальність трудового права як регулятора відносин у сфері праці полягає у тому, що у його правовій природі закладено двоєдиний підхід до правового регулювання праці, який дає змогу вирішувати правові проблеми в будь-якому напрямі або у їх поєднанні.

¹⁹⁶ Максимов С. И., Цвик М. В. Методологические подходы к исследованию правовой реальности. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков : Право, 2011. Т. 1. С. 41.

Так, централізоване регулювання задає мінімальні державні стандарти у сфері праці як правила поведінки, що не залежать від учасників відносин у сфері праці. Локальне регулювання містить правові можливості індивідуалізації трудових відносин між працівниками (трудоим колективом, професійною групою працівників) і роботодавцем (роботодавцями). Договірне регулювання дає змогу індивідуалізувати трудові відносини відповідно до індивідуальних потреб працівника і роботодавця. Тобто саме трудове право вказує на те, що воно не може нормально існувати й розвиватися як лише зовнішня, незалежна від суб'єктів система правил поведінки, санкціонованих державою. У трудовому праві міра свободи і рівності працівника і роботодавця закладається у правомочностях цих суб'єктів та їхніх представників брати безпосередню участь у встановленні умов праці на договірній основі, зокрема в межах реалізації соціально-партнерських відносин.

Наведене переконає нас у тому, що соціальні та правові основи бачення правової реальності у трудовому праві не можуть зводитися лише до конкретного типу праворозуміння, адже людина та її здібності до праці і сама праця як нематеріальний об'єкт, що не може бути відділений від працівника, вимагають широкого погляду на трудове право, де система норм реалізується не під впливом правового примусу з боку держави, а під впливом правової свідомості та правової культури учасників трудових відносин, які, використовуючи трудове право як інструмент, можуть впливати на розвиток відносин у сфері праці. У такому разі не можна правову реальність відділити від буття працівника і роботодавця та їх свідомого активного впливу на зміст відносин у сфері праці.

На підтвердження цієї думки наведемо твердження О. В. Петришина, який наголошує, що «ігнорування різноманіття факторів соціального розвитку породжує штучне звуження сфери правового регулювання виключно до функціонування державного механізму, який у сучасному суспільстві вже не може виступати єдиним (монопольним) провідником нормативної правової енергії у суспільні відносини. Останні не залишають простору для автономного регулювання ініціативної діяльності громадян та їх об'єднань, функціонування громадянського суспільства і сис-

теми місцевого самоврядування. Замість цього відрив права від активних носіїв – індивідів, наділених власними інтересами і свідомістю, компенсується покладанням на владу неадекватних її призначенню в демократичній державі надзвичайних завдань, надмірною концентрацією силового впливу в руках органів державної влади, авторитарними і бюрократичними методами вирішення будь-яких питань життєдіяльності суспільства»¹⁹⁷.

Такий підхід приводить нас до найгострішої проблеми сьогодні – авторів змісту трудових прав та обов'язків працівників і роботодавців під час підготовці проекту Трудового кодексу України. Сьогодні кодифікований акт про працю готується органами державної влади без активної участі безпосередніх суб'єктів трудового права. І тут принциповим стає питання про те, хто має визначати зміст норм кодифікованого акта про працю, прав працівників і роботодавців, а також інших суб'єктів. Не менш важливим є питання рівня мінімальних державних гарантій для працівників та реалізації цих гарантій. І це все відбувається на тлі нерозвиненості соціально-партнерських відносин між роботодавцями і працівниками. Тому сьогодні потрібна консолідація зусиль суб'єктів трудового права у напрямі підготовки нового, прогресивного кодифікованого акта про працю і визначення ключових світоглядних позицій на нову концепцію відносин між державою, роботодавцями і працівниками, що має схарактеризувати шлях подальшого розвитку трудових і тісно пов'язаних із ними відносин.

У методологічному аспекті наукових досліджень у галузі трудового права варто зупинитися на тому, що «праворозуміння – це усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, правової політики та юридичної практики всіма соціальними суб'єктами щодо визначення місця і ролі права в суспільному соціальному житті, сутності у регулюванні та охороні суспільних відносин, власного відношення до його існування, реалізації та реформування, перспектив запровадження тієї чи іншої моделі та її адаптування до умов

¹⁹⁷ Петришин А. В. Социально-юридическая природа права. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков : Право, 2011. Т. 1. С. 101.

національного розвитку»¹⁹⁸. Тобто усвідомлення правової дійсності потребує адекватної оцінки цієї дійсності. Оцінка правової дійсності залежить від правової теорії, яка застосовується для оцінювання, далі правова дійсність переходить у політичну площину, адже саме державні органи приймають відповідні нормативно-правові акти, де закріплюються правила поведінки для учасників правовідносин. Далі ми маємо оцінити юридичну практику як результат реалізації того законодавства, яке діє в державі, а також здатність законодавства ефективно врегульовувати суспільні відносини й охороняти і захищати права та законні інтереси учасників правовідносин. Що це нам дає? Справа в тому, що саме правова теорія, правова політика, юридична практика виступають ключовими (вихідними) пунктами, які формують підхід до правових реалій та шляхів вирішення правових проблем за допомогою конкретних правових інструментів.

Найпоширенішими типами праворозуміння як процесу осмислення природи права сьогодні виступають природно-правовий, юридичний позитивізм і соціологічний, а отже, усвідомлення правової дійсності на їх основі істотно відрізняє кінцеві результати у виборі шляхів та засобів вирішення правових проблем. Водночас кожен із названих типів праворозуміння має свої переваги і недоліки, які необхідно усвідомлювати під час вирішення проблем у галузі трудового права, адже трудове право має двоєдину природу – соціальну та правову.

«Лише за умов чіткого усвідомлення соціальної зумовленості правової реальності право може стати дієвим засобом обмеження свавілля державної влади, розглядатися у контексті забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина, правової культури суспільства, формування поваги до права, почуття права тощо»¹⁹⁹. Погоджуючись із цією тезою, зазначимо, що для трудового права соціальна значущість його норм відіграє центральну роль у створенні належних, необхідних та справедливих умов праці для працівника. Це пояснюється тим, що основну частину свого життя людини

¹⁹⁸ Колодій А., Колодій О. Праворозуміння: теорія, політика, практика. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 17.

¹⁹⁹ Петришин О. В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Том IV–V. С. 81.

проживає у праці, у трудовому колективі, де кристалізуються її особисті якості та відбувається самореалізація особистості. Людина в процесі трудової діяльності будує своє життя як особистість, як член сім'ї, як громадянин. Тому практична значущість правової реальності у сфері правового регулювання трудових відносин полягає у тому, що вона відображає рівень охорони і захисту працівника як центрального суб'єкта, здібності до праці якого створюють економічні підвалини розвитку держави. У методологічному аспекті вагомість соціального складника праці вказує на те, що у трудовому праві не завжди є правильним застосування пріоритетності загальних правових моделей приватного права. Це пояснюється економічною нерівністю працівника і роботодавця, де перший потребує додаткової охорони і захисту трудових прав із боку держави.

Для подальшого розвитку трудового права, усвідомлюючи правову реальність сьогодення, варто зосередити увагу науковців на обґрунтуванні та доведенні нової парадигми у трудовому праві, де система цінностей і способів досягнення ключових цілей правового регулювання праці має не лише відповідати соціальному запиту, а й створювати умови для подальшого розвитку відносин між суб'єктами трудового права на засадах партнерства. Сьогодні у світі альтернативи соціальному партнерству в колективному захисті прав та інтересів працівників не існує, але, на жаль, в Україні ця правова форма суспільних відносин не розвинена. Це зумовлено відсутністю сталого громадянського суспільства. Отже, моделюючи перспективу розвитку відносин у сфері праці, у право необхідно закласти такі правові можливості, які здатні забезпечити охорону і захист трудових прав та законних інтересів працівників і при цьому не зруйнувати економічної ініціативи роботодавця.

«Оскільки праворозуміння передбачає усвідомлення не тільки фактичної правової дійсності, а й правових моделей майбутнього, тобто забезпечення більш справедливого суспільства, то воно є основою реформування правової системи України»²⁰⁰. Фактично

²⁰⁰ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2016. С. 592.

світоглядні позиції науковця та його суб'єктивне усвідомлення правової реальності є вирішальними у виборі шляхів і засобів попередження, мінімізації та подолання правових проблем і розвитку правових інститутів або явищ. Ціннісна концепція або парадигма, що лежить в основі методології наукового дослідження, виступає для науковця провідником чи моделлю, за якою він вибудовує правові шляхи вирішення досліджуваної проблеми. Правильне визначення домінанти типу праворозуміння, що закладено в наукову концепцію, також дає можливість з'ясувати суперечності наукових підходів до вирішення проблем.

«Безпосередньо від парадигми залежать методологічні підходи і предметні теорії, які здебільшого є результатом їх використання, причому цей вплив справляється за рахунок не тільки ідеалів, норм, правил дослідження, що містяться в парадигмі, а й їх предметного положення. Оскільки методологічний підхід містить різноманітні наукові знання і методи, певним чином пов'язані між собою, їх можна поділити на предметні (змістовні), до яких належать ліберальний, демократичний, гуманістичний, природно-правовий, інформаційний та ін., і власне методологічні: компаративний, діяльнісний, аксіологічний, психологічний, структурний, функціональний, системний, синергетичний, соціологічний, соціодинамічний та ін., розроблення і використання яких актуалізувалися останнім часом в юридичній науці України»²⁰¹. У науковому дослідженні методологічний підхід дає змогу утримувати весь матеріал у цілісному стані, а подекуди й забезпечує дослідника від руйнування власного наукового здобутку через протиріччя обґрунтованих наукових результатів.

У контексті актуалізації оновлення методологічних підходів у дослідженні правових явищ підтримуємо твердження про те, що «в юриспруденції потрібна революційна ревізія методології, як у теорії, так і в практиці. Не тільки практики, але й теоретики оперують у своїх розмірковуваннях «омертвілою» інформацією, коли життя, функціонування соціуму, держави, права зводиться

²⁰¹ Тихомиров О. Д. Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. *Правова доктрина України* : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1. С. 235–236.

до спрощених логічних схем, за якими реального життя не видно. Практична юриспруденція вироджується в догматику і схоластику, а для юристів-практиків головним завданням є «втиснути» розмаїття соціального життя в готові схеми, стандарти. А тоді вже оперувати ними. Чи потрібна суспільству, громадянам така юриспруденція? Відповідь очевидна... А передумовою трансформації юриспруденції є ломка старих методологічних стереотипів у теорії, осягнення і освоєння сучасних тенденцій філософії, філософії науки, новітньої методології»²⁰².

Зокрема, для трудового права стереотипність вирішення правових проблем за радянською моделлю правового регулювання праці є певною практичною проблемою у науці. Так, модель правового регулювання праці, що дісталася Україні у спадок у 1991 р., базувалася на провідній ролі держави в забезпеченні правових умов реалізації права на працю, де закріплено високі стандарти у сфері праці. Однак ця модель «тримається» на державному примусі, а договірні відносини є формальністю. Інша модель, побудована на лібералізації трудового законодавства України, що просувається сьогодні через органи державної влади, не може забезпечити необхідних, подекуди мінімальних стандартів умов праці працівників. І такий вектор розвитку відносин у сфері праці може призвести до погіршення правового становища працівника.

Обидві моделі є неприйнятними для України в сучасних умовах соціально-економічного розвитку, а відсутність стійкої практики реального договірного регулювання несамостійної суспільно корисної праці гальмує розвиток моделей партнерства. Проте саме договірне (колективно-договірне та індивідуально-договірне) регулювання є основою розвитку партнерських відносин між суб'єктами.

Несамостійна праця як одна з ознак праці за трудовим договором указує на те, що праця організовується, координується, контролюється і загалом забезпечується роботодавцем, а працівник лише виконує умови трудового договору, не претендуючи на власне бачення порядку організації процесу праці. За таких умов імовір-

²⁰² Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 34.

ність екстраполяції поведінки працівника на визначення його умов праці призводить до того, що працівник переносить на порядок узгодження умов праці, у загальному вигляді, модель несамостійності. Припускаємо, що проблема коріниться у відсутності реальних навичок відстоювання своїх законних інтересів у сфері праці договірними засобами. Це певною мірою стосується і колективного захисту трудових прав та законних інтересів під час укладення колективних договорів і угод. Вирішити таку проблему необхідно комплексно, де юриспруденції відводиться місце інструментарію охорони і захисту трудових прав та законних інтересів, тож трудове право має змінитися. Концептуальні зміни філософії трудового права та його ключової ідеології можуть відбутися лише на основі переосмислення методології наукових досліджень.

Науковці зазначають, що «в системі юриспруденції її методологія зосереджується, перш за все, у загальнотеоретичній юриспруденції. Саме тут шліфується мова права, формуються основоположні правові поняття, більше того, формується категоріальний апарат юриспруденції»²⁰³. Варто констатувати, що у царині трудового справа все частіше спостерігається загрозлива тенденція до: а) розмивання правової термінології; б) правової невизначеності понять. Усе частіше трудове законодавство оперує різними поняттями в однорідних відносинах. Нормотворча практика закріплення у перших статтях законодавчого акта визначення термінів і понять призвела до того, що в різних нормативних актах для врегулювання якісно однорідних відносин використовують різні поняття або єдине поняття з різним значенням. У статтях кодифікованого акта про працю все частіше використовуються різні поняття для визначення суб'єкта прав та обов'язків. Наприклад, у Кодексі законів про працю України паралельно використовуються поняття «роботодавець», «власник або уповноважений ним орган», «керівники підприємства, установи, організації», «посадові особи». Це, своєю чергою, вказує на ще одну серйозну проблему трудового законодавства – низький рівень юридичної техніки.

²⁰³ Оборотов Ю. М. Загальнотеоретична юриспруденція як сучасна теорія держави і права. *Правова доктрина України* : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1. С. 209.

С. В. Вишновецька обґрунтовує, що «юридична техніка є важливим структурним складником методології науки трудового права, оскільки такі її елементи, як юридичні категорії, конструкції, презумпції і фікції, виступають системоутворюючими факторами галузі трудового права. Вони визначають логіку побудови нормативного матеріалу галузі права, сприяють визначеності правового регулювання. Тому недооцінка методологічного значення юридичної техніки призводить до значних труднощів у правотворенні і правозастосуванні, зводячи нанівець ефективність дії нормативно-правового акта. А визначення шляхів підвищення ефективності правореалізації є першочерговим завданням юридичної науки»²⁰⁴. Наведене підтверджує, що проблеми понятійного апарату науки трудового права і юридичної техніки нормативно-правових актів у сфері праці коріняться у методології наукових досліджень і правотворенні.

Отже, незважаючи на значний науковий доробок у формуванні категоріального апарату трудового права та обґрунтуванні шляхів вирішення правових проблем у сфері праці, у правовому полі присутня правова невизначеність стосовно тих чи інших правових категорій, термінів, понять, конструкцій, що має свій негативний вплив на реалізацію громадянами права на працю. Концептуальна невизначеність понятійного апарату у трудовому законодавстві України призводить до того, що результати наукових досліджень окремих правових проблем не утворюють єдиної цілісної картини правової реальності.

Проблема категоріального апарату трудового права не вичерпується розходженням у термінах і поняттях, вона завдає руйнівного впливу концепції права на працю. Наприклад, трудове законодавство регулює несаможиттєву суспільно корисну працю чи найману працю? Несаможиттєва праця – це така праця, що організована роботодавцем і виконується задля задоволення його господарчого інтересу (економічного, соціального тощо) чи для взаємного задоволення інтересів? Якою мірою має задовольнятися

²⁰⁴ Вишновецька С. В. Юридична техніка як складова методології науки трудового права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 150.

інтерес працівника? Гарантії, закріплені у трудовому законодавстві при покладанні на працівника матеріальної відповідальності, є гарантіями захисту від свавілля роботодавця чи гарантіями збереження засобів до існування (життя) під час відшкодування працівником роботодавцю завданої шкоди? Чи можливо водночас одне і друге? Однак на практиці у приватному секторі економіки такі гарантії, на жаль, реально не діють. Тому проблема не в тому, що це є порушенням чинного законодавства і трудових прав працівника, бо у трудовому праві сам факт порушення роботодавцем норм не породжує для нього автоматично негативних наслідків. Отже, проблема гарантій за покладання на працівника матеріальної відповідальності полягає у тому, чи є ці гарантії державним стандартом і які механізми реалізації цього стандарту, окрім судового. І тут ціннісна орієнтація норм трудового права виходить на перший план, адже саме конкретна керівна ідея, закладена в механізмі правового регулювання, здатна дати відповіді на поставлені питання та забезпечити цим гарантіям реальні механізми реалізації. Наприклад, правова ідея невідворотності відповідальності, для реалізації якої у трудовому законодавстві має бути закладений відповідний механізм.

«Становлення правової, демократичної, соціальної держави зумовлює нагальну потребу осмислення значущості права як невід'ємного складника життєдіяльності суспільства та правової соціалізації особистості, універсального способу впорядкування суспільних відносин та вирішення актуальних соціальних проблем. Тільки за таких умов право може стати атрибутом і критерієм ефективності діяльності держави, буде сприяти становленню повноцінних інститутів громадянського суспільства, належному забезпеченню та захисту прав і свобод людини та громадянина»²⁰⁵.

Здібності до праці мають соціальні та економічні властивості. У контексті цього необхідно зосередити увагу на двох ключових моментах, які є визначальними у трудовому праві: перший – юридична рівність працівника та роботодавця не нівелює їх еконо-

²⁰⁵ Петришин А. В. Социально-юридическая природа права. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков : Право, 2011. Т. 1. С. 93.

мічної нерівності, де економічно слабшою стороною є працівник; другий – трудове право хоча і належить до приватного права, окрім його інститути, як-от охорона праці та нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, пов'язані з реалізацією публічних інтересів.

Отже, гарантовані державною права, що впливають із конституційних прав людини і громадянина (ст. ст. 43, 44, 45 Конституції України), мають ознаки публічного інтересу, що відповідає інтересам суспільства, які потребують додаткового правового захисту чи правової охорони. Проблема економічної нерівності працівника і роботодавця породжує центральну соціальну проблема буття українців – економічно слабше становлення працівника відносно роботодавця нівелює і свободу трудового договору, і всі інші прояви автономії волі та правової ініціативи, і саме це гальмує розвиток договірної регулювання праці. А отже, ця своєрідність відносин у трудовому праві повинна бути врахована у вітчизняному трудовому законодавстві. Традиційно вважається, що трудове право є правом соціальних і водночас правом захисту трудових прав працівника, і це ключова фундаментальна керівна ідея побудови трудового законодавства. Однак спроби лібералізації трудового законодавства призвели до точкових змін у Кодексі законів про працю України та інших нормативно-правових актах, що зруйнувало цілісність закладеної в законодавстві правової ідеї, тому сьогодні ефективність правових механізмів щодо захисту трудових прав та інтересів працівника викликає сумніви. Отже, практична площина охорони і захисту прав працівника потребує перебудови всього трудового законодавства, але ця перебудова має здійснюватися на цілісній методологічній основі сучасного осмислення трудового права як права соціального та змісту фундаментального соціально-економічного права людини – права на працю. Реформа трудового законодавства України на основі досягнень сучасної правової науки повинна відбуватися шляхом прийняття Трудового кодексу України.

Під час роботи над текстом проекту Трудового кодексу України варто пам'ятати, що право на працю називається природним правом, бо воно впливає із самої природи людини, яка може забезпе-

чити своє існування власною працею. Право на працю охоплює не лише право на отримання роботи чи право самостійно вибирати професію, спеціальність тощо, а й право на належні умови праці, право на заробітну плату, право на відпочинок. Природність права на працю зумовлена фізіологічною та соціальною природою людини. Фізіологічна та соціальна природа людини не залежить від її волі, бо людина не може існувати (жити) за межами соціуму. Наприклад, як би не хотілося залучити людину до праці без перерви на відпочинок та без матеріального забезпечення її життєдіяльності, це зробити неможливо щонайменше тому, що фізіологічні властивості людського організму вимагають сну, їжі, одягу, житла тощо. Це вказує на те, що право на працю є природним правом, яке стоїть вище нормативних положень, водночас нормативні положення окреслюють можливості реалізації соціального складника права на працю, де, крім соціалізації людини у суспільстві загалом, створюються умови для нормальної життєдіяльності людини, її фізичного, професійного, культурного, духовного розвитку тощо. При цьому залежно від ціннісної орієнтації суспільства нормативні положення визначають справедливі умови праці, що закріплюються, зокрема, у міжнародних стандартах, які, своєю чергою, виступають мінімальними стандартами у сфері праці в демократичній, правовій державі.

Отже, право на працю як природне право все ж таки може і повинно реалізовуватися та розвиватися під впливом правових норм, тому саме соціальний складник права на працю має визначати ціннісну орієнтацію норм трудового права. Це не означає, що фізіологічний складник праці не є принциповим, навпаки, в адекватному суспільстві не повинно виникати дискусії щодо необхідності створення правового режиму праці на межі людських фізичних можливостей.

Трудове право виокремлюється у самостійну галузь права не тому, що наука визначила його предмет і метод правового регулювання, а тому, що предмет трудового права є унікальним та відмінним від будь-яких інших подібних предметів правового регулювання. Трудові відносини характеризуються специфікою процесу несамостійної суспільно корисної праці як об'єкта правового регу-

лювання. Метод трудового права є унікальним комплексом способів правового регулювання, тому що застосувати методи з інших галузей права до трудових і тісно пов'язаних із ними відносин не можна, бо тоді буде порушено баланс використаних засобів та досягнутих цілей правового регулювання праці на підставі трудового договору.

Наведене вище свідчить про те, що реформування трудового законодавства України має відбуватися на основі досягнень науки трудового права, яка, своєю чергою, має вирішити актуальне практичне завдання – визначення й обґрунтування ціннісної орієнтації норм трудового права. Для виконання такого завдання необхідно оновити методологічні підходи до осмислення змісту і соціального призначення трудового права та тієї правової реальності, яка сьогодні гальмує розвиток партнерських відносин між основними суб'єктами трудового права.

Дослідивши основні методологічні підходи до осмислення права, С. І. Максимов та М. В. Цвік обґрунтували їхні відмінності у висвітленні різних боків права: техніко-юридичного, соціального, духовно-морального, антропологічно-комунікативного. Науковці стверджують, що протиріччя між цими теоретичними позиціями філософсько-правової спрямованості висвітлюють внутрішнє протиріччя природи самого права. Кожна з теорій може бути застосована для вирішення певного кола завдань відповідно до принципу доповненості, із чого випливає висновок про недопустимість абсолютизації будь-якого із цих підходів та необхідність урахування їхніх можливостей і межі²⁰⁶. Цей висновок кореспондується з тезою про те, що «останнім часом підвищеної популярності набув синергетичний підхід до праворозуміння на відміну від класичних уявлень про однолінійність процесів розвитку матерії, властивих механістичному світогляду недавнього минулого, відповідно до якого всі системи, зокрема й правові, діють на основі об'єктивної необхідності науково пізнаних законів. Синергетичний підхід керується тим, що всі природні

²⁰⁶ Максимов С. И., Цвик М. В. Методологические подходы к исследованию правовой реальности. *Правовая система Украины: история, состояние и перспективы* : в 5 т. / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. Харьков : Право, 2011. Т. 1. С. 70–71.

та суспільні системи, включаючи й правові, розвиваються нелінійно, тобто з високою ймовірністю випадковості, тому їх неможливо інтерпретувати винятково через таку наукову парадигму, як закономірність. Саме випадковість є генератором нового в таких системах, вона призводить до того, що в них панує переважно саморозвиток, самоорганізація, які, власне, здатні забезпечити їх упорядкованість»²⁰⁷.

На наше переконання, наведене повною мірою можна застосувати до правових проблем у галузі трудового права. Зокрема, соціально-правова природа й економічні властивості людських здібностей до праці у демократичному, вільному, правовому суспільстві не можуть бути нормативно врегульовані через один вид праворозуміння для побудови сучасної концепції трудового законодавства України. Водночас сучасна парадигма трудового права повинна стимулювати розвиток партнерських відносин між державою, роботодавцями та працівниками, які й є основними суб'єктами нормотворення, на відміну від ідеології, де держава є домінуючим суб'єктом, який визначає правила поведінки у сфері праці. Зважаючи на природний характер права на працю, упорядкування суспільних відносин у сфері праці повинно спиратися на свободу волі й самоорганізацію різних професійних груп працівників і розвиток інституцій громадянського суспільства.

Уважаємо, що соціальна природа та цінність трудового права розкриваються через визнання пріоритету природних трудових і фундаментальних соціальних прав працівників, що забезпечуються галузевими засобами, формами, способами та шляхами реалізації, у результаті чого соціальне призначення трудового права втілюється у трудових і тісно пов'язаних із ними відносинах²⁰⁸. Соціальне призначення трудового права полягає у ціннісній орієнтації його норм на закріплення, гарантування, реалізацію, охорону і захист пріоритету природних трудових та фундаментальних соціальних прав працівників відносно прав інших суб'єктів

²⁰⁷ Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 39.

²⁰⁸ Костюченко О. Є. Соціальне призначення трудового права: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Северодонецьк, 2018. С. 8.

трудового права. Соціальне призначення трудового права не повинно змінюватися залежно від стану економіки країни, бо воно базується на визнанні людини соціальною цінністю, а соціально-трудова права працівника – необхідною умовою демократичного розвитку суспільства²⁰⁹.

Тобто соціальна природа та цінність трудового права і полягають у тому, щоб економічні чинники не зводили нанівець зміст соціально-економічних прав працівника. Урахування правового та соціального складника природи права на працю за рахунок правового регулювання має відбитися на економічній забезпеченості права людини заробляти собі на життя власною працею. Тобто економічний чинник має бути покладений в основу визначення змісту трудових та фундаментальних соціальних прав працівника. Цей чинник має забезпечувати справедливі умови праці. Економічні труднощі роботодавця за жодних умов не можуть бути покладені в обґрунтування звуження трудових прав та законних інтересів працівників чи в обґрунтування відмови роботодавця виконувати його трудові обов'язки.

Вагомість соціального чинника у правовому регулюванні трудових і тісно пов'язаних із ними відносин спонукає нас звернутися до соціології права, яка, на думку К. Кульчара, є відображенням реакції юридичної теорії на виникаючі в соціальній практиці проблеми, оскільки юридичний позитивізм виявився негнучким і малоприсадабленим для динамічного вирішення цілого комплексу нових завдань²¹⁰. Тобто соціальний вимір трудового права повинен бути спрямований на вирішення проблем, які мають задовольняти інтереси учасників трудових відносин. Інтереси у цьому контексті можуть мати як соціальне, так і економічне спрямування. Доступ до соціальних благ для споживача не завжди пов'язаний з економічним складником, але саме соціальне благо завжди існує за рахунок економічного складника. Тобто під час вирішення соціальних проблем у сфері праці варто пам'ятати, що соціологічний

²⁰⁹ Костюченко О. Є. Соціальне призначення трудового права: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Северодонецьк, 2018. С. 9.

²¹⁰ Кульчар К. Основы социологии права / с предисл. и под общ. ред. В. П. Казимирчука ; пер. В. Гусева. Москва : Прогресс, 1981. С. 23.

тип праворозуміння права є протилежністю юридичному позитивізму. І саме ці властивості позитивізму та соціологічного виміру права необхідно застосувати для регулювання відносин у сфері праці, тобто для кожного типу праворозуміння необхідно виділити свою сферу впливу для домінування. Розмежування сфер впливу варто проводити відповідно до правової природи інтересу – приватного чи публічного.

Соціологічний вимір права має і свої недоліки, зокрема К. Кульчар наголошує на тому, що в соціології права під час визначення самого поняття права простежуються дві суперечливі тенденції. З одного боку, право розкривається як засіб свідомого, цілеспрямованого характеру, який під час його формування та використання має політичний елемент, з іншого боку, саме цей елемент відходить на другий план у понятті права як сукупності правил поведінки, що склалися з «природних людських зв'язків», діяльності великих економічних організацій або просто з існуючих у суспільстві правил поведінки. Перша концепція у певній формі прив'язує право до держави, друга – виводить поняття права за межі практики державних організацій. При цьому у праві намагаються знайти те, що без посилення на державу відділяло б його від інших правил поведінки²¹¹.

Ці суперечності права, на наше переконання, необхідно покласти в основу визначення сфер правового регулювання праці, де право, прямо прив'язане до держави, має регулювати базові умови несамотійної суспільно корисної праці. Ці базові умови за своєю природою мають публічний інтерес, адже державні стандарти у сфері праці повинні відповідати не лише міжнародним стандартам, а й національним інтересам держави, які не повинні погіршувати правове становище працівника порівняно з міжнародними стандартами. Щодо трудового права, яке має вийти за межі державних організацій, то це рівень соціально-партнерських відносин, які повинні розвиватися на засадах верховенства права та договірних началах, щоб сформувати міцну правову базу для

²¹¹ Кульчар К. Основы социологии права / с предисл. и под общ. ред. В. П. Казимирика ; пер. В. Гусева. Москва : Прогресс, 1981. С. 127.

впровадження договірною характеру встановлення умов праці. При цьому використання договору як правового засобу регулювання праці за жодних умов не повинно базуватися на моделі договору приєднання, де роботодавець як економічно сильніша сторона матиме право диктувати працівникові умови праці на власний розсуд.

На наше переконання, та частина правового регулювання несамостійної суспільно корисної праці, яка належить до рівня централізованого регулювання, повинна будуватися на юридичному позитивізмі, де норми трудового права мають закріплювати ті правила поведінки, які не можуть змінюватися сторонами трудового договору чи іншими учасниками відносин у сфері праці. Тобто ці норми є обов'язковими для виконання та санкціонуються державою. Щодо рівня договірною регулювання праці, то таке регулювання має базуватися на соціологічному вимірі права, що дає можливість у договірному порядку вирішувати соціальні проблеми із застосуванням права як засобу (інструменту) задоволення інтересів учасників відносин у сфері праці. Водночас у соціологічний вимір трудового права повинні бути покладені найвищі соціальні цінності, такі як людина, її життя, здоров'я, честь і гідність (ст. 3 Конституції України). Договірний характер встановлення умов праці повинен закріплювати партнерські домовленості між працівником і роботодавцем, де економічний інтерес роботодавця не може (не повинен) домінувати над трудовими та фундаментальними соціальними правами працівників. Економічні інтереси роботодавця закінчуються там, де починається порушення трудових і соціальних прав та свобод працівника.

Синергетичний ефект розумного поєднання юридичного позитивізму та соціологічного виміру права максимально наближений до самої суті і природи права на працю, яке як природне право людини в сучасних цивілізаційних умовах розвитку суспільства повинно бути нормативно закріплено та захищено. Також варто не забувати, що праця має як економічні, так і соціальні властивості, що мають створювати справедливі умови для життєдіяльності й розвитку працівників та їхніх сімей, які виступають первинним соціальним осередком у державі.

Наведений вище підхід до ключових світоглядних позицій на розвиток трудового права України демонструє необхідність актуалізації методологічного складника в наукових дослідженнях, щоб не змішувати, а взаємодоповнювати централізовані та локальні норми трудового права під час будування правових шляхів вирішення конкретного наукового завдання у галузі трудового права.

Важливість осмислення методологічних підходів до вирішення конкретних практичних проблем у царині праці і процесу праці дає можливість побудувати єдину цілісну парадигму розвитку трудового законодавства, що охоплює цілісні концепції розвитку інститутів трудового права. Для формування таких концепцій мають використовуватися результати наукових досліджень, які побудовані на єдиній (сумісній) методологічній базі. В іншому разі поєднання результатів наукових досліджень не дасть змоги сформулювати концепції розвитку норм трудового законодавства, що регулюють якісно однорідні відносини, адже вони суперечитимуть самі собі. Водночас сама відмінність методології дослідження правових проблем у сфері праці не може бути підставою для відхилення результатів дослідження на підставі застосованої методології, адже для різних інститутів трудового права потрібні різні підходи.

Ціннісний акцент на природі публічних та приватних інтересів у сфері праці має закріплюватися у правовому інструментарії, який застосовується для забезпечення трудових прав працівників і роботодавців та фундаментальних соціальних прав працівників. Сучасна парадигма трудового права вимагає визначення та конкретизації керівних правових ідей, що повинні бути закладені у трудове право для вирішення ключових проблем взаємодії працівників і роботодавців на засадах партнерства. Сучасна парадигма трудового права вимагає серйозної роботи науковців у створенні базових методологічно однорідних концепцій розвитку інститутів трудового права задля подальшого їх закріплення в нормативних положеннях Трудового кодексу України.

2.4. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід)

Дослідження особливостей методології проведення наукових пошуків у доктринах земельного, аграрного, екологічного права детерміновані об'єктивними і суб'єктивними чинниками природного, економічного, соціального, державно-правового та іншого характеру, серед яких: а) глобальні виклики, які сформульовані у Підсумковому документі ООН як Цілі сталого розвитку (ЦСР), що знайшли своє нормативне вираження в Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку на період до 2030 року» від 30.09.2019²¹², у якому НАПрН України рекомендовано враховувати закріплені у цьому документі цілі під час визначення наукових досліджень; б) сучасний стан розвитку національної правової системи України, органічними складниками якої є земельне, аграрне, екологічне право як самостійні і водночас взаємно поєднані галузі права і наукові доктрини, кожна з яких має свої предмети, методи і функціональне призначення у механізмі правового регулювання земельних, аграрних, природоресурсних, екологічних правовідносин із метою досягнення громадянської злагоди на землі України²¹³; в) триваючі наукові дискусії щодо юридичної природи земельного, аграрного, екологічного права та їхнього місця і призначення серед інших галузей правової системи²¹⁴; г) сучасні тенденції у спробах нівелювати у нових стандартах та освітніх програмах юридичних вишів із підготовки бакалаврів і магістрів за спеціальністю 081 «Право» таких навчальних дисциплін, як земельне право, аграрне право, природоресурсне, екологічне право серед інших галузей публічного і приватного права²¹⁵;

²¹² Офіційний вісник Президента України. 2019. № 21. Ст. 890.

²¹³ Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. Т. 4 / за ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2018. 480 с.

²¹⁴ *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 4 / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2013. 848 с.

²¹⁵ Носік В. В. Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників з удосконалення викладання правових дисциплін у юридичних вузах України: методологія, правова теорія, освітня практика. *Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін* : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнєцова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса : Гельветика, 2021. С. 188–204.

г) зміни, які відбуваються у стандартах із проведення наукових досліджень із підготовки докторів філософії за спеціальністю 081 «Право» і докторів юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 та зміни у організації атестації наукових кадрів²¹⁶; д) зростаючі запити від суспільства і держави до правової науки щодо підготовки наукових висновків із питань і проблем здійснення прав на землю, використання й охорони землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, довкілля, екологічної безпеки; е) формування при органах державної влади науково-консультативних рад для проведення правової експертизи та підготовки наукових висновків і рекомендації із правових питань²¹⁷, включаючи й земельне, аграрне, екологічне право; є) прояви системної кризи земельного, аграрного, екологічного законодавства та потреби у зміні парадигми земельного, аграрного, екологічного права²¹⁸; ж) зростання ролі судової практики у регулюванні земельних, аграрних, екологічних правовідносин; з) взяті Україною зобов'язання щодо адаптації законодавства до вимог ЄС тощо.

Названі вище чинники зумовлюють мету цього дослідження,

²¹⁶ Nosik V., Khomenko M., Krasyska L. Paradigm of reforming higher legal education in Ukraine in the context of training practising students. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 2. С. 140–149.

²¹⁷ Про Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України : Розпорядження № 502 Голови ВРУ від 30.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/502/21-%D1%80%D0%B3>.

²¹⁸ Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні : колективна монографія / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса : Гельветика, 2018. 722 с. ; Андрейцев В. Наукова доктрина формування сучасної системи земельного законодавства і права за об'єктами земельних правовідносин: методологічні аспекти. *Право України*. 2020. № 5. С. 15–28 ; Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с. ; Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавство України : монографія. Харків : Оберіг, 2019. 336 с. ; Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с. ; Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с. ; Носік В. В. Земельне право і законодавство України: системна криза чи зміна парадигми в умовах реалізації Цілей сталого розвитку в Україні до 2030 року? *Право України*. 2020. № 5. С. 76–90 ; Правова доктрина України : у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. Харків : Право, 2013. Т. 4. 848 с. ; Шеховцов В. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку фауністичного законодавства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 44 с.

яка вбачається у тому, аби розкрити особливості методології проведення наукових досліджень у доктринах земельного, аграрного, екологічного права крізь призму гносеологічного підходу до пізнання сутності цих галузей права у сфері використання та охорони землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, екології і на цій основі сформулювати теоретичні висновки і положення щодо гносеологічних засад земельного, аграрного, екологічного права України. Відповідно до мети окреслено й завдання щодо розуміння методології правових досліджень, системно-структурного зв'язку у проведенні наукових пошуків, визначення основних гносеологічних засад проведення наукових досліджень у доктринах земельного, аграрного, екологічного права тощо.

Упродовж 30-ти років розбудови української державності і формування громадянського суспільства в Україні в сучасних доктринах земельного, аграрного, екологічного права проводяться дослідження різних аспектів методології правового регулювання земельних, аграрних, екологічних відносин крізь призму наукових концепцій позитивного і природного права, що є важливим для наукового пізнання суспільних процесів і явищ у сфері використання й охорони землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, екологічної безпеки тощо²¹⁹.

Водночас у доктринах земельного, аграрного, екологічного права недостатньо уваги приділяється методології проведення наукових пошуків, спрямованих на наукове пізнання сутності та функціонального призначення цих галузей права у розбудові української державності, що негативно впливає на прогресивний розвиток українського суспільства, оскільки зроблені у теорії права науково обґрунтовані висновки і рекомендації залишаються не витребуваними у законотворчості, а отже, система земельного, аграрного, екологічного законодавства зберігає у собі велику питому вагу консерватизму, базується на стереотипах і догмах минулого, характеризується наявністю великої кіль-

²¹⁹ Правова доктрина України : у 5 т. / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. Харків : Право, 2013. Т. 4. 848 с.

кості юридичних дефектів, не відповідає на виклики правового, економічного, соціального характеру, у результаті чого названі галузі права не мають належної ефективності у забезпеченні свободи, рівності і справедливості у забезпеченні доступу до використання землі, продовольчої безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічної безпеки відповідно до ЦСР на період до 2030 р. Тому дослідження методологічних основ проведення наукових пошуків у цих галузях правової доктрини має не лише фундаментальне пізнавальне і теоретичне, а й прикладне значення, оскільки наукові результати цих наукових доктрин мають безпосередньо впливати на інші елементи функціонування правової системи, як то здійснення прав і свобод людини і громадянина, розроблення і реалізація правової ідеології і державної політики, законотворення, застосування законодавства, формування і утвердження правосвідомості, державне і самоврядне регулювання, забезпечення законності та правопорядку у сфері використання й охорони землі з її природними ресурсами як об'єкта права власності і основного національного багатства Українського народу²²⁰.

У названих вище наукових правових доктринах учені розкривають сутність методологічних засад крізь призму загальних і спеціальних методів наукового пізнання суспільних і державно-правових явищ, що лише на третину дає змогу розкрити методологію земельного права. Так, наприклад, Т. В. Курман уважає, що методологію можна розглядати як вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці, до складу якого входять принципи, методи, форми, підходи й засоби, які застосовуються дослідником²²¹. Водночас В. Д. Сидор розглядає методологію дослідження земельного законодавства як застосу-

²²⁰ Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та аграрного права. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. Т. 4 / за ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2008. 480 с. ; Носік В. В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 4 / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. Харків : Право, 2013. С. 623–643.

²²¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія. Харків : Юрайт, 2018. С. 17, 18.

вання сукупності певних теоретичних принципів, логічних засобів і спеціальних способів вивчення процесу його розвитку²²².

Не заперечуючи принципово такого розуміння методології наукових пошуків, варто зазначити, що проведений аналіз опублікованих монографій, здійснювана експертиза дисертацій, рецензування інших наукових публікацій показують, що науковці земельно-правової та інших правових доктрин здебільшого проводять свої дослідження без опанування і використання вчення про закономірності розвитку буття із загальної філософії у контексті вирішення наявних у суспільстві державно-правових, соціально-економічних, екологічних та інших проблем, пов'язаних із використанням землі як об'єкта права власності та основного національного багатства Українського народу²²³. За таких обставин, справедливо зазначив В. Л. Мунтян, у юридичній науці і законотворчому процесі існує певна невизначеність методологічних і теоретичних положень щодо конституційних засад права власності на землю в Україні, а також має місце певна наукова обмеженість традиційних дослідницьких підходів до аналізу правових явищ, що негативно впливає на стан законодавчого забезпечення земельної реформи та формування якісно нових земельних правовідносин²²⁴.

Тому вбачається, що поняття «методологія» як сукупність методів дослідження суспільних процесів і явищ має розглядатися у контексті пізнання сутності права як соціальної цінності у суспільстві і державі у його статичному і динамічному виразі та має використовуватися для проведення наукових пошуків із питань і проблем земельного, аграрного, екологічного права на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. Виходячи з такого розуміння методології у правовій науці, в українських доктринах

²²² Сидор В. Д. Методологічні засади та історичні передумови формування сучасного земельного законодавства і права України : монографія. Чернівці : Технодрук, 2013. С. 18.

²²³ Носік В. В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 4 / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. Харків : Право, 2013. 630 с.

²²⁴ Мунтян В. Л. Деякі актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в Україні. *Дайджест*. 2001. № 7–8. С. 77–81.

земельного, аграрного права методологія проведення наукових пошуків має базуватися на загальних філософських і теоретичних підходах до наукового пізнання, осмислення та оцінки правових явищ у суспільстві і державі з огляду на юридичну природу сучасного земельного та аграрного права у правовій системі України²²⁵. Адже реалізувати конституційні вимоги щодо забезпечення громадянської злагоди на землі України можна лише за умови формування у суспільній свідомості і правосвідомості, а також у наукових правових доктринах узгодженого розуміння функціонального призначення землі з її природними ресурсами у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони як просторового операційного базису для місць розселення і життєдіяльності людей, територіальної основи влади Українського народу, державного суверенітету і незалежності країни, як головного засобу виробництва у сільському і лісовому господарстві, як природної основи для функціонування природних ресурсів та живих організмів в екологічних системах суші і моря, як територіальної і ресурсної бази для залучення інвестицій, реалізації Цілей сталого розвитку суспільства.

Саме у цьому вбачається методологічна основа проведення наукових пошуків за тими викликами, які постали сьогодні перед людством на глобальному, національному, регіональному і місцевому рівнях щодо доступу до використання землі, її надр, водних, лісових та інших природних ресурсів, аби запобігти голоду, не допустити бідності, зниження та знищення родючості ґрунтів, збереження біологічного різноманіття в екологічних системах суші і моря.

Водночас проведення наукових досліджень із проблем правового регулювання земельних, аграрних суспільних відносин має свої особливості, зумовлені предметами та функціональним призначенням цих галузей права у формальному вираженні і нормативному забезпеченні реалізації природних та позитивних прав кожному на доступ до використання землі, її природних ресурсів, достатнє харчування,

²²⁵ Носік В. В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8(81–82). С. 50–58.

безпечно для життя і здоров'я довкілля, якісне життєве середовище на засадах рівності, свободи, справедливості з метою задоволення потреб на основі балансу приватних і суспільних потреб, утвердження громадянської злагоди на землі України.

Тож наукові доктрини земельного, аграрного, екологічного права мають концентрувати свої дослідження на з'ясуванні соціальної цінності та юридичної сутності цих галузей правової системи у забезпеченні свободи, рівності і справедливості, а також на вивченні істотних ознак (властивостей) цих правових галузей у регулюючому впливі на учасників суспільних відносин у сфері використання й охорони землі на засадах пропорційності, правової визначеності, розумної достатності, «належного урядування», забезпечення балансу суспільних і приватних інтересів, юрисдикційного захисту гарантованих Конституцією України прав на землю, природні ресурси, достатнє харчування, безпечно для життя і здоров'я довкілля тощо.

При цьому методологія пізнання юридичної природи цих галузей права допускає використання різних наукових підходів до дослідження сутності кожної з названих галузей права, серед яких можна назвати гносеологічний, аксіологічний, синергетичний²²⁶, соціологічний²²⁷, історичний, логічний, компаративний, емпіричний, екосистемний²²⁸ та ін., кожний з яких можна застосовувати як окремо, так і в поєднанні з огляду на вибраний предмет, мету, завдання наукового пошуку. У рамках кожного із цих підходів дослідники можуть застосовувати як загальні філософські, так і правові (загальні та галузеві) засоби, прийоми, способи до наукового пізнання, теоретичного осмислення суспільних про-

²²⁶ Сидор В. Д. Теоретичні проблеми розвитку земельного законодавства України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 ; Ін-д держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2012. 499 с.

²²⁷ Сидор В. Д. Ефективність соціологічного підходу в науці земельного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 375–380.

²²⁸ Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації Цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 вересня 2019 р. / відп. ред. Н. Р. Кобецька. Івано-Франківськ, 2019. С. 23–26.

цесів і явищ у сфері використання та охорони землі, сільському господарстві, природокористуванні, екології, а також для формування та нормативного вираження одержаних нових наукових результатів як достовірних, обґрунтованих знань про об'єктивні закономірності і процеси у розвитку, функціонуванні земельного, аграрного, екологічного права у їх системно-структурних, еволюційних, логічно послідовних зв'язках його основних елементів.

Серед усіх названих підходів до проведення наукових пошуків у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері використання й охорони землі, її природних ресурсів, виробництва продукції сільського, лісового і рибного господарства, продовольчої безпеки найбільший інтерес викликають загальні гносеологічні засади пізнання права²²⁹ та їх екстраполяція на особливості дослідження правових проблем у доктринах земельного, аграрного, екологічного права. Пояснюється це гносеологічною природою сутності права, оскільки «правова трансформація пізнання забезпечує своєрідне «переливання» підтвердженого практикою історичного досвіду суспільства у відповідні форми правових норм та інститутів, забезпечує їх адекватність і соціальну релевантність»; водночас «гносеологічна трансформація права перетворює його на специфічний метод пізнання й структуризації соціальної дійсності, виявлення його автентичності та регулятивних потенціалів»; «тож право з пасивного об'єкта пізнавального процесу стає активним гносеологічним суб'єктом загальної системи соціального пізнання».²³⁰

У системно-структурному виразі гносеологічній підхід у проведенні наукових досліджень сфері земельного, аграрного, екологічного права можна розглядати як декілька взаємопов'язаних модулів, а саме: навчально-освітній, освітньо-науковий, доктринальний, нормотворчий, прикладний (юридична практика), у рамках яких відбувається послідовний поетапний процес набуття фахових знань про право, наукове пізнання права, форму-

²²⁹ Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 32–44.

²³⁰ Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 39.

вання професійної правосвідомості, проведення наукових пошуків, формулювання наукових результатів (ідей, концепцій, рекомендацій, проектів законів тощо), їх нормативне закріплення і втілення у життя у процесі реалізації права.

Органічна єдність цих модулів є беззаперечною, оскільки низький рівень професійних знань за спеціальністю 081 «Право» знижує освітньо-науковий рівень пізнання права, який, своєю чергою, негативно впливає на результати доктринальних досліджень, якість законодавства, ефективність у реалізації права. З огляду на цю закономірність, у представників доктрини земельного, аграрного, екологічного права викликають серйозні занепокоєння сучасні тенденції з реформування вищої юридичної освіти, підготовки та атестації наукових кадрів, які проявляються під час розроблення, схвалення та впровадження у навчально-освітній процес, освітню і наукову підготовку у юридичних вишах бакалаврів і магістрів за спеціальністю «Право» та «Доктор філософії», а також докторів юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; природоресурсне право; екологічне право».

Аналіз сучасного стану викладання названих навчальних дисциплін у юридичних вишах України показує, що з причин суб'єктивного характеру відбувається поступове зменшення кількості годин на викладання цих навчальних дисциплін, вивільнення висококваліфікованих працівників із навчального процесу, унаслідок чого у науково-педагогічних працівників, які продовжують свою науково-освітню діяльність, знижується рівень мотиваційної активності до підвищення якості освіти за цими дисциплінами. Із причин системного характеру та через існуючу інституційно-правову невизначеність із запровадженням в юридичних вишах підсумкової атестації випускників у формі єдиного кваліфікаційного іспиту постають практичні проблеми щодо внесення до предмету такого іспиту питань чи завдань, які б охоплювали одержані студентами знання і компетентності із земельного та аграрного права. Якщо цього не відбудеться, то в перспективі можуть бути проблеми з викладанням обов'язкових навчальних дисциплін із земельного та аграрного права, не кажучи вже про вибіркові навчальні дисципліни за цими предметами, а також

проблеми з набором до аспірантури та підготовки висококваліфікованих працівників юридичних вишів. Адже офіційні стандарти з підготовки правників за освітніми рівнями «Бакалавр» і «Магістр» за спеціальністю 081 «Право» обмежують можливості кафедри оперативно запроваджувати нові нормативні і спеціальні курси як реакцію на суспільні виклики у сфері земельних та аграрних відносин, викладати земельне право та аграрне право як обов'язкові навчальні дисципліни, забезпечувати правонаступність у підготовці кадрового резерву науково-педагогічних працівників для роботи на кафедрі, що може негативно проявитися у перспективі у підготовці правників із земельного та аграрного права, які зараз і в майбутньому так необхідні на ринку юридичних послуг в Україні як аграрно-індустріальній державі серед країн ЄС та інших держав світу²³¹. Теж саме можна сказати і про екологічне право, природоресурсне право. За таких обставин істотно знижується рівень позитивної мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників до вдосконалення викладання названих навчальних дисциплін, що негативно впливатиме на якість знань здобувачів вищої юридичної освіти за освітніми рівнями «Бакалавр», «Магістр», науково-освітнім рівнем «Доктор філософії у галузі права»²³².

Названі тенденції у реформуванні юридичної освіти й атестації науково-педагогічних кадрів у сфері права негативно вплинуть на розвиток доктрин земельного, аграрного, екологічного права, які впродовж 30-ти років розбудови української державності сформувалися й ефективно функціонують як самостійні державно-правові і суспільні явища у національній правовій системі України та

²³¹ Носік В. В. Земельне й аграрне право в умовах здійснення правової реформи в Україні: науково-освітні та практичні проблеми. *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право, право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні* : тези доповідей учасників дистанційної наук.-практ. конф. до 10-річчя створення одноїменних кафедр. м. Київ, 12 березня 2021 р. / за заг. ред. М. І. Іншина, В. В. Носіка, Т. Г. Ковальчук, М. Б. Мельник. Київ : Освіта України, 2021. С. 87–92.

²³² Носік В. В. Навчальна мотивація науково-педагогічних працівників з удосконалення викладання правових дисциплін у юридичних вузах України: методологія, правова теорія, освітня практика. *Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін* : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса : Гельветика, 2021. С. 188–204.

забезпечують реалізацію притаманних їм функцій у сферах використання та охорони землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, екології, довкілля. Результати наукових досліджень цих галузей правової науки можна розглядати як гносеологічні джерела у підходах до наукового розуміння процесів і явищ у земельному, аграрному, екологічному праві, вони є витребуваними у законотворчості, судовій і юридичній практиці та поступово набирають властивостей джерел права.

На основі аналізу наукових джерел з історії політичних і правових вчень, загальної філософії, філософії права, загальної теорії, історії права та держави в українській правовій доктрині зроблено спроби сформулювати основні засади гносеологічного підходу до проведення наукових досліджень у рамках окремої правової науки – гносеології права²³³. За висновками представників цієї науки, в основі пізнання, осмислення і розвитку права лежать дві гносеологічні структури, які отримали своє теоретичне обґрунтування у двох основних і протилежно сформованих пізнавально-правових парадигмах мислення та реалізації права, які між собою містять усе розмаїття концепцій відповідних типів, а саме: природно-правової та позитивно-правової парадигми права, у яких прийняті свідомо чи несвідомо протилежні гносеологічні настанови релятивізму і догматизму зумовлюють усі особливості пізнавальних процесів у сфері права та його реалізації, і водночас вони однаково відображають основні ідеали і принципи, цілісну та водночас антиномічну природу права²³⁴.

Екстраполяція сформульованих у філософії і загальній теорії права гносеологічних засад дослідження правових явищ на земельне, аграрне, екологічне право як об'єкти наукового пізнання зможе допомогти науковцям з'ясувати істинну сутність цих галузей правової системи у їх об'єктивному розумінні як нормативно виражених системно-структурних та вибудованих у логічному зв'язку основних елементів механізму правового регулювання суспільних земельних, аграрних, екологічних відносин, а

²³³ Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 32–44.

²³⁴ Там само, с. 35.

його результатами мають бути нові знання про процеси і закономірності розвитку суспільно-правових і державних явищ у сфері використання й охорони землі, здійснення суб'єктивних прав на землю, на продовольчу безпеку, безпечно для життя і здоров'я довкілля.

Гносеологія права базується на філософських законах буття та розумінні того, що право необхідно розглядати як об'єктивну реальність або ж певну субстанцію, у якій реалізуються об'єктивні потреби самоорганізації суспільства із застосуванням обмежень та примусових заходів, виникають, розвиваються, змінюються та припиняються суперечливі суспільні процеси і явища у різних сферах життя й діяльності суспільства, які потребують нормативного вираження та державної підтримки з огляду на те, що позитивне право і держава існують в органічній єдності і взаємодії. Отже, право як соціальне явище, з одного боку, виступає як предмет наукового пізнання у його об'єктивному, тобто статичному, виразі, базується на консервативних, догматичних засадах розуміння сутності і цінності права у регулюванні суспільних відносин. З іншого боку, право розглядається як процес пізнання суспільних відносин і явищ, за наслідками якого з'являються нові знання, одні з яких потребують нормативного вираження, інші – залишаються як доктринальні світоглядні уявлення про право, яке проявляється у динамічному виразі на кожному історичному етапі розвитку суспільства і держави.

Методологія дослідження сутності земельного, аграрного, екологічного права у його статичному (догматично-консервативному) виразі передбачає проведення наукових пошуків щодо основних елементів права, серед яких ключовими виступають норми права, правові принципи, правові інститути, закони, нормативні акти, система, структура законодавства тощо.

Із позицій гносеологічної науки права важливим напрямом наукових пошуків є дослідження властивостей, які характеризують якість або ж ефективність позитивного земельного, аграрного, екологічного права у досягненні цілей правового регулювання суспільних земельних, аграрних, екологічних відносин, зокрема таких, як вольовий характер цих галузей права, а також

правова визначеність²³⁵, «належне урядування», та інших ознак якості права і законодавства у регулюванні земельних, аграрних, природоресурсних, екологічних правовідносин, оскільки ці проблеми ще не стали самостійним предметом монографічного чи дисертаційного дослідження, спрямованих на поглиблене пізнання і подальший розвиток цих галузей права на сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави. Водночас процес пізнання права не може завершуватися дослідженням сутності лише позитивного права з огляду на об'єктивні суперечності між формально-догматичними основами права і реальними суспільними відносинами, які виникають, змінюються та припиняються на тому чи іншому етапі еволюційного розвитку суспільства і держави й які потребують узгодження шляхом нормативного вираження потреб та інтересів учасників суспільних відносин, що, своєю чергою, створює суб'єктивні передумови для динамічного розвитку і функціонування права.

З огляду на основні етапи становлення і функціонування земельного, аграрного, екологічного права як самостійних галузей правової системи впродовж 30-ти років розбудови Української державності, можна стверджувати, що в розвитку цих правових галузей спостерігаються дві основні тенденції, одна з яких виражає їхній догматичний характер і базується на концептуальних засадах із радянського земельного права, друга – розкриває прискорену динаміку формування земельного та аграрного права за наслідками здійснення земельної й аграрної реформ, нормативне закріплення у земельному і аграрному законодавстві правил та методів регулювання земельних і аграрних відносин, які використовуються у державах континентальної та англо-американської правових систем²³⁶. Сказане підтверджується тими рефор-

²³⁵ Носік В. В. Проблеми забезпечення юридичної визначеності у аграрному, земельному, екологічному праві України. *П'яте зібрання фахівців споріднених кафедр з проблем аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права та альтернативної енергетики* : матер. Всеукр. наук. конф., м. Одеса, 10-13 червня 2021 р. / відп. ред. Т. Є. Харитонова, І. А. Григор'єва. Одеса : Гельветика, 2021. С. 82-85.

²³⁶ Носік В. В. Земельне право в Україні: методологія, теорія, перспективи розвитку. *Правова доктрина України* : у 5 т. Т. 4 / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. Харків : Право, 2013. С. 626-627.

маційними змінами, які у досить короткі історичні проміжки часу відбулися у суспільній свідомості і правосвідомості у підходах до розуміння земельного і аграрного права та їх призначення щодо забезпечення принципів справедливості та законності у доступі до землі шляхом безоплатної приватизації, придбання у власність земельних ділянок, створення фермерських господарств, паювання сільськогосподарських угідь колективної власності та створення різних організаційно-правових форм господарювання у сільському господарстві тощо.

Так, наприклад, у період із 1990 по 1992 р. в українському суспільстві і державі не визнавалися, а в законодавстві не закріплювалися право приватної власності на землю та право на створення фермерських господарств на таких земельних ділянках. У січні 1992 р. законом України закріплено три форми власності на землю: державна, колективна і приватна, у рамках яких у ЗК України 1992 р. було закріплено підстави, умови, порядок, обмеження і заборони у здійсненні права приватної і колективної власності на земельні ділянки. Після прийняття у червні 1996 р. Конституції України, у жовтні 2001 р. – нової редакції ЗК України, у січні 2003 р. – нового ЦК України у земельному законодавстві знайшли нормативне вираження і регулювання більше десяти суб'єктивних прав, на яких громадяни й юридичні особи, інші суб'єкти можуть використовувати земельні ділянки за їх цільовим призначенням та функціональним використанням, і це можна розглядати як прогресивну тенденцію у розвитку та пізнанні земельного, аграрного права.

Загалом можна сказати, що на кожному етапі здійснення земельної та аграрної реформ відбувалися концептуальні зміни у тій чи іншій парадигмі регулювання земельних відносин з урахуванням трансформації суспільних земельних і аграрних відносин із виключно публічних на приватно-публічні, що безпосередньо впливало на нормативне закріплення загальних і спеціальних методів правового регулювання та вибір методів наукового пізнання сутності земельного і аграрного права у правових доктринах земельного, аграрного, екологічного

права²³⁷. Водночас часті зміни у земельному праві та законодавстві мають і негативні наслідки для якості земельного і аграрного права, оскільки система та структура сучасного земельного й аграрного законодавства зберігають у собі консервативні засади у підходах до розуміння земельного і аграрного права та правового регулювання земельних і аграрних відносин. Ба більше, у чинному земельному та аграрному законодавстві, у правових доктринах поки що не знайшли свого вираження й узгоджених наукових підходів до розуміння норми ст. ст. 13, 14, 41 та ін. Конституції України щодо здійснення права власності на землю Українського народу та охорони землі як основного національного багатства, гарантування права власності на землю та здійснення такого громадянами, юридичними особами і державою виключно відповідно до закону тощо²³⁸.

Що ж до екологічного права, то у його еволюції догматичні риси спостерігаються більш виразно порівняно з динамікою його розвитку за тими напрямками, які науково обґрунтовані в українській доктрині екологічного права і потребують нормативного вираження у законотворенні, систематизації законодавства, реалізації у юридичній практиці²³⁹. При цьому консерватизм екологічного права не можна розглядати як його негативний бік, оскільки це дає змогу забезпечувати відносну стабільність у здійсненні екологічних прав, використанні природних ресурсів на

²³⁷ Носік В. В. *Методологічні основи юридичної природи сучасного земельного та аграрного права у забезпеченні конкурентоспроможності України в умовах світових інтеграційних економічних та державно-правових явищ. Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії і практики* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Біла Церква, 21–22 травня 2010 р. Біла Церква, 2010. С. 17–18 ; Носік В. В. *Юридична природа аграрного права України. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 25 травня 2011 р. Київ : Обрії, 2011. С. 27–30 ; Носік В. В. *Методологічні та теоретичні основи правової ідеології земельної реформи в Україні. Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 209–214 ; Шульга М. В. *Актуальні правові проблеми земельних отношений в современных условиях*. Харьков : Консум, 1998. 224 с.

²³⁸ Детальніше про це див.: Носік В. В. *Право власності на землю Українського народу* : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

²³⁹ Гетьман А. П. *Доктрина екологічного права та законодавства України* : монографія. Харків : Оберіг, 2019. 336 с.

засадах екосистемного підходу, забезпечувати охорону природи, довкілля, додержуватися правового порядку в екологічній сфері, вирішувати інші завдання за допомогою норм, правових принципів і методів екологічного права.

Водночас сформульовані у доктрині екологічного права світоглядні підходи до сутності цієї галузі права крізь призму економіко-правових проблем екології перехідного періоду²⁴⁰, теолого-соціологічного феномену екологічного права й екологічної держави²⁴¹, доктрини природного права²⁴², фауністичного²⁴³, флористичного права²⁴⁴, права екологічної безпеки²⁴⁵, енергетичного права, ядерного права²⁴⁶, права на безпечне навколишнє природне середовище,²⁴⁷ біосфероцентризму²⁴⁸ тощо розширюють горизонти для розуміння сутності екологічного права в сучасних умовах і створюють передумови для його динамічного розвитку.

У сучасних умовах ґносеологія екологічного права не обмежується пізнанням позитивного екологічного права з огляду на розпочаті наукові дослідження методологічних засад теорії природного права у сфері використання й охорони природних ресурсів,

²⁴⁰ Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) : монографія ; 2-е вид. Київ : Укр. інформ.-прав. центр, 2001. 772 с.

²⁴¹ Костицький В. В. Екологічне право як теолого-соціологічний феномен. *Екологічне право України*. 2018. № 1–2. С. 2–11 ; Сучасна держава – екологічна держава: соціолого-правовий аспект. *Соціологія права*. 2018. № 1–2. С. 99–107.

²⁴² Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.

²⁴³ Шеховцов В. В. Перспективи формування і розвитку фауністичного законодавства України : монографія. Харків : Право, 2020. 344 с.

²⁴⁴ Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. 288 с.

²⁴⁵ Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06 ; НУБІП, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2018. 490 с.

²⁴⁶ Балюк Г. І. Ядерне право України: науково-теоретичні засади виділення ядерних відносин. *Право України*. 1999. № 7.

²⁴⁷ Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище : монографія / за ред. М. В. Шульги. Харків : Вапнярчук Н. М., 2008. 168 с.

²⁴⁸ Лісова Т. В. Ідея біосфероцентризму як основа методології дослідження правового забезпечення відновлення земель. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 74–80.

охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, проведено Г. В. Анісімовою монографічне і дисертаційне дослідження теоретичних засад розвитку екологічного законодавства дасть змогу як удосконалити і поглибити, так і розширити наукове вчення про сутність і зміст екологічного права крізь призму таких категорій, як «природно-правова доктрина», «еколого-правова доктрина», «екологічні природно-правові відносини», «екологічні природні відносини», «екологічні правовідносини», «екологічне законодавство», «система екологічного законодавства», а також детальніше розглянути його взаємодію з іншими правовими галузями й науками (і не лише юридичної спрямованості), оцінити його вплив на становлення сучасної державної екологічної політики України, формування модерного екологічного законодавства, у якому будуть легалізовані положення природного права²⁴⁹.

Убачається, що такі наукові дослідження природного екологічного права і законодавства у поєднанні зі згаданим вище монографічним дослідженням доктрини позитивного екологічного права і законодавства А. П. Гетьмана закладають фундаментальні основи для новітніх наукових пошуків щодо об'єктивації природно-правових доктринальних ідей, моральних принципів, потреб та інтересів природного екологічного права у доктрині і законодавстві екологічного права як регулятора суспільних екологічних відносин у всіх сферах життєдіяльності людини і громадянина. Ба більше, результати таких наукових пошуків можна розцінювати як системне поглиблене дослідження проблем формування і розвитку сучасної філософії екологічного права і законодавства України крізь призму природно-правової доктрини, яке базується на наукових джерелах із питань природного права, а також природного екологічного права, нормативного екологічного права, міжнародного екологічного права, які були опубліковані в різні історичні епохи вітчизняними і зарубіжними дослідниками з історії політичних і правових вчень, із юридичних шкіл із загальної теорії і філософії права, природного права, а також

²⁴⁹ Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.

ученими української правничої школи земельного, аграрного, екологічного права впродовж останніх тридцяти років формування правової системи України.

Гносеологічний підхід до дослідження проблем земельного, аграрного, екологічного права не обмежується пізнанням сутності лише предмету цих галузей правової системи. Адже з причин об'єктивного і суб'єктивного характеру у правовій системі України запроваджуються універсальні принципи, категорії, поняття, форми і методи правового врегулювання земельних, аграрних, екологічних відносин, які використовуються у державах континентальної та англо-американської правових систем. Тому компаративізм у доктринах земельного, аграрного, екологічного права необхідно розглядати як одну із засад у дослідженні сутності земельного, аграрного, екологічного права з огляду на сучасні інтеграційні процеси адаптації законодавства України до правових вимог Європейського Союзу після визнання у червні 2022 р. України кандидатом на вступ до членів Європейського Союзу.

Порівняльний метод пізнання правових явищ має декілька аспектів, серед яких важливим є застосування міжгалузевого підходу до дослідження правових проблем. Умовний поділ права на ті чи інші галузі в освіті та правовій доктрині – це не що інше, як застосування наукового методу аналізу до пізнання суспільних явищ, завдяки якому здобувачі правничої освіти і науковці мають можливість пізнати складники права та держави, їх внутрішню будову й зміст тощо. Водночас для забезпечення системного пізнання сутності земельного, аграрного, екологічного права цього недостатньо, оскільки має бути застосовано й науковий метод синтезу для забезпечення цілісного уявлення у свідомості здобувача чи пошукувача про ці галузі права, їх функціональне призначення та взаємозв'язок з іншими складниками держави і громадянського суспільства.

Тому одним із перспективних напрямів комплексного дослідження правових проблем має бути міждисциплінарний підхід, який в освітньому модулі передбачає упровадження міжгалузевої спеціалізації освітніх програм і навчальних планів з одночасною концентрацією освітнього процесу на основі міжкафедральної

кооперації та міждисциплінарної інтеграції у досягненні результатів навчання за спеціальністю «Право»; у доктринальному модулі має бути спрямований на використання методів наукових досліджень із різних галузей права, а також використання наукових результатів із неправових наук, які органічно поєднуються із земельним, аграрним, екологічним правом. Такий підхід до проведення наукового пізнання земельного, аграрного, екологічного права у вищій юридичній освіті вимагає перегляду наявних підходів до розроблення освітніх програм, планування навчального процесу, проведення вступних випробувань та підсумкової атестації за різними освітніми рівнями, у підготовці та атестації наукових кадрів необхідно орієнтувати освітній і науковий складники на використання методів наукового пізнання суспільних процесів і явищ; у правових доктринах дослідження правових проблем повинні мати комплексний характер і не обмежуватися предметом та методами лише однієї галузі права і науковими здобутками лише однієї доктрини.

Так, наприклад, актуальними для наукових пошуків у доктринах земельного, аграрного, екологічного права є питання щодо формування агроекологічного права як комплексного правового явища у правовій системі України. Убачається, що до предмету агроекологічного права можуть бути включені об'єкти, суб'єкти і зміст суспільних відносин у сфері сільського господарства, продовольчої безпеки, сільського розвитку, у діяльності зі створення умов для збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем України. У системному виразі предмет агроекологічного права може включати чотири складники: аграрний, екологічний, продовольчий і соціальний.

Зокрема, аграрний складник агроекологічного права можуть становити принципи, норми, правила, у яких закріплюються основні напрями, засоби, інструменти інтеграції державної аграрної та екологічної політики на основі екосистемного підходу, встановлюються імперативні вимоги до виробництва безпечної та якісної сільськогосподарської продукції, додержання санітарних і фітосанітарних вимог, забезпечується розвиток органічного виробництва, передбачається мінімізація негативного впливу застосування пестицидів, агрохімікатів на життя і здоров'я людини, збереження біо-

різноманіття та підвищення родючості ґрунтів, запобігання опустелюванню земель, боротьба з ерозією земель тощо. Екологічний складник мав би містити норми, які спрямовані на формування збалансованої (сталого) системи природокористування у сільському господарстві, розвиток екологічної мережі на сільськогосподарських землях, упровадження ресурсозберігаючих та невиснажливих агротехнологій; створення умов для збереження і відновлення біорізноманіття в рамках сільськогосподарської діяльності та формування генетичного складника як основного біотичного чинника розвитку збалансованих (сталих) агроєкосистем; забезпечення дотримання вимог біобезпеки в рамках сільськогосподарської діяльності; забезпечення комплексного агроєкологічного моніторингу агроєкосистем України; запровадження агроєкологічного моделювання агроєкосистем різного рівня на основі системного підходу до їх оцінки тощо. Продовольчий складник має вмещувати правові імперативи, норми щодо безпечності та якості харчових продуктів і кормів, здоров'я та благополуччя тварин, виробництва органічного продовольства, додержання санітарного законодавства і законодавства у сфері безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, зокрема щодо дотримання операторами ринку гігієнічних вимог до виробництва та обігу харчових продуктів, забезпечення простежуваності стосовно харчових продуктів тощо. Соціальний складник має бути спрямований на забезпечення сталого розвитку сільських територій. Причому змістовне наповнення предмету агроєкологічного права має відбуватися з огляду на взяті Україною зобов'язання щодо гармонізації, адаптації, апроксимації, імплементації аграрного й екологічного законодавства до вимог СОТ та директив ЄС з урахуванням особливостей реалізації європейських аграрних і екологічних програм, серед яких особливої актуальності для України набуває агроєкологічна програма Green Deal з огляду на необхідність виконання заходів із досягнення такої ЦСР, як подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства²⁵⁰.

²⁵⁰ Носік В. В. Агроєкологічне право: нова парадигма у модернізації правової системи України за європейським курсом сталого розвитку. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку* : монографія. Харків : Право, 2021. С. 551–561.

У загальному філософському вимірі право як самоорганізуюча субстанція перебуває у постійному русі у часі і просторі, а отже, функціонує як живий організм у суспільстві та державі на основі випадкових і закономірних взаємозв'язків і логічної взаємодії основних його елементів – від «ядра», тобто норми права через механізм правового регулювання, до правової системи суверенної соціальної, демократичної, правової держави. Субстанціональна самоорганізація функціонування основних елементів права, або ж «живучість права (правової системи)», забезпечується юридичною логікою, оскільки право постає як специфічний гносеологічний механізм виявлення логічної структури соціальних взаємодій, на основі якої воно тільки й може будувати свою регулятивну діяльність, починаючи від структури норми, первинної клітини права і закінчуючи системою законодавства та системою права, причому логічність пронизує всю правову матерію, усі етапи її розвитку й функціонування, і тому марно системність і формальну визначеність учені з філософії права зараховують до сутнісних характеристик права²⁵¹. Виходячи із цього, можна стверджувати, що там, де відсутні логічні зв'язки між нормами права, законами, правовими інститутами, галузями права тощо, там з'являються «хвороби» або юридичні дефекти²⁵², а певні суспільні сфери залишаються без права, без закону, унаслідок чого у суспільстві й державі виникають суспільні процеси і явища на зразок того, коли право на землю гарантується законом, а закону немає; закон є, а здійснити право на земельну ділянку неможливо; право власності на земельну ділянку є, а здійснити неможливо через відсутність закону тощо.

Гносеологія права спрямована на формування правової свідомості у суспільстві крізь призму пізнавальної активності всіх суб'єктів права, самореалізації особистості, накопичення суспільного досвіду у пізнанні правових явищ, оцінки якості права та його властивостей, вирішення суперечностей між нормативно

²⁵¹ Козловський В. А. Гносеологічні принципи права. С. 41.

²⁵² Коваленко Т. О. Юридичні дефекти правового регулювання земельних відносин в Україні : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 632 с. ; Мірошніченко А. М. Колізії у правовому урегулюванні земельних відносин в Україні : монографія. Київ : Правова єдність, 2016. 432 с.

закріпленими догмами і новими знаннями про правові цінності, між консервативністю правових норм і новими суспільними явищами, ставлення членів суспільства до права як соціальної істини і справедливості, функціонального призначення права у забезпеченні балансу суспільних і приватних потреб та інтересів у сфері використання землі з її природними ресурсами, сільського господарства, продовольчої безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічної безпеки.

Особливої гостроти набувають проблеми ґносеології земельного, аграрного, екологічного права в Україні після розпочатої у 2014 р. російською владою війни проти Українського народу та повномасштабного вторгнення російських військ на українську землю, через терористичну агресію проти мирного населення по всіх регіонах України, тимчасову окупацію частини земель на території Донбасу, АР Крим, Запорізької, Херсонської та інших областей. Адже російсько-українська війна не може не впливати на світоглядні позиції у суспільстві з питань соціальної цінності землі та її природних ресурсів для Українського народу, прав на землю і земельні ділянки, збереження ґрунтів, водних та лісових ресурсів, охорони землі і захисту державного суверенітету з огляду на те, яку шкоду заподіює російська військова агресія Українському народові та його землі, ґрунтам, надрам, водним об'єктам, лісам, живим організмам і екологічним системам суші та моря.

Достатньо у цьому зв'язку назвати інформаційні повідомлення про шкоду, яку заподіяла російська військово-терористична агресія фермерським господарствам у Чернігівській, Київській, Сумській, Харківській областях через позбавлення громадян і юридичних осіб права на використання належних їм на праві власності чи користування земельних ділянок сільськогосподарського призначення, порушення права власності на майно, засобів виробництва шляхом примусового безоплатного вилучення (крадіжки, мародерство) зерна, техніки та іншого майна тощо. Тож війна не може не впливати на суспільну свідомість та існуючі уявлення про цінність української землі, про визнані і закріплені у законодавстві права на землю, що зумовить по-новому підійти до оцінки тих економіко-юридичних моделей використання й

охорони землі, її природних ресурсів, які закріплені у нормах чинного земельного, аграрного, екологічного законодавства та які не можуть не враховуватися під час проведення вченими наукових досліджень. З огляду на потенційні зміни у суспільній свідомості щодо використання й охорони землі, її природних ресурсів, здійснення прав на землю, виникає потреба у науковому розробленні нової парадигми правового регулювання земельних, аграрних, екологічних та поєднаних із ними інших суспільних відносин із метою утвердження громадянської злагоди на землі України відповідно до ЦСР на період до 2030 р. й подальшої перспективи у відбудові України після війни.

Резюмуючи викладене, можна зробити загальний висновок про те, що методологія проведення наукових пошуків у доктринах земельного, аграрного, екологічного права передбачає застосування різних наукових підходів до пізнання сутності земельного, аграрного, екологічного права як галузей національної правової системи, у рамках яких дослідники можуть використовувати загальні і спеціальні способи, засоби, прийоми для розкриття істинності тих чи інших суспільних та державно-правових явищ у сфері використання й охорони землі, її природних ресурсів, сільського господарства, продовольчої безпеки, екології, довкілля.

Одним із ключових підходів є гносеологічний метод пізнання процесів і явищ у цих галузях права. Як правова наука гносеологія надає можливості дослідникам вибирати як об'єкти наукового пізнання земельне, аграрне, екологічне право і за допомогою загальних та спеціальних методів проведення наукових пошуків розкривати юридичну природу земельного, аграрного, екологічного права як окремих галузей правової системи у системно-структурному і логічному зв'язку їхніх елементів у статичному (консервативно-догматичному) виразі. Водночас гносеологічний підхід до проведення наукових досліджень у доктринах земельного, аграрного, екологічного права дає змогу крізь призму правових норм пізнавати динаміку суспільних і державно-правових явищ у сфері землі, агроекології і визначати потребу в нормативному вираженні тих чи інших правил поведінки у вигляді наукових теорій, концепцій, програм, юридичних моделей, конструкцій,

формулювати норми права і доводити доцільність їх прийняття; запроваджувати інноваційні підходи до законотворчості, виявляти суперечності, колізії, інші юридичні дефекти у законодавстві, формулювати визначення понять і термінів та нормативно закріплювати їх як правові поняття та категорії, змінювати парадигму права, вибудовувати логічну систему й структуру права, його правових інститутів, обґрунтовувати нормативне закріплення методів правового регулювання суспільних відносин, визначати предмет правового регулювання, об'єкти, суб'єктний склад, зміст, забезпечувати реалізацію права.

2.5. Питання методології наукових досліджень у кримінальному процесі України

Методологія – це не просто вчення про метод і засоби мислення і діяльності, а форма організації усієї життєдіяльності людей...

Г. П. Щедровицький

Короткі історико-методологічні проlegomena. Давно відомо, що людська діяльність, спрямована на досягнення певної мети, умовою власної справності, а отже, й очікуваної результативності, передбачає застосування належних методів. Проблематикою методів дослідження опікується методологія як спеціальна галузь знання, що опрацьовує систему методів наукового пізнання та способів їх практичного використання.

Наукова коректність вимагає звернути бодай коротку увагу на історію становлення і розвитку методології. Зауважимо, що теоретичні підвалини методології наукових досліджень були закладені в античні часи Аристотелем. Саме він обґрунтував логічну систему «Органон» як універсальний засіб істинного пізнання. У середньовіччя Ф. Бекон виразно наголосив на вирішальному значенні методу в пізнанні. Своєю чергою, Р. Декарт виділив його ірраціональний складник, а Дж. Лок запропонував сенсуалістичну

теорію пізнання. Треба підкреслити, що на початковому етапі становлення методології основна увага приділялася філософським основам науково-пізнавальної діяльності.

У другій половині ХХ ст. методологія науки поступово виділяється з предметного поля філософії у самостійну галузь знання. Такі процеси були спричинені розробленням, узагальненнями і систематизацією та застосуванням тих методів, котрі раніше опрацьовувалися у філософії та в інших типах діяльності людей. У такий спосіб поступово, так би мовити, із предмету відання філософії виділялися зазначені компоненти теоретичного й емпіричного знання, створюючи, таким чином, цілісне системне одиничне *ціле*.

Сучасні наукові уявлення про методологію. Нагадаємо, що орієнтація (опора) на етимологію слова «методологія» (вчення про методи пізнання), як нам видається, стало відправним пунктом для найбільш розповсюдженого визначення методології як вчення про методи наукового пізнання та перетворення Світу. За словами відомого методолога Р. Лукича, методологія є наукою про методи, і саме таке визначення цього поняття є первинним та дійсним. Отже, методологія є складним інтегрованим і структурованим явищем, у якому методи наукового дослідження відіграють системоутворюючу функцію. Разом із тим, як переконливо засвідчує практика, методологія не спроможна виконувати своє призначення, обмежуючись лише вченням про різноманітні наукові методи. Зрозуміло, що само по собі автономне вчення про наукові методи не може розвиватися, якщо паралельно не досліджуватимуться питання порядку і умов їх практичного застосування. Тому, як показує історія, структура методології поступово збагачується систематизованими положеннями про їх реалізацію. Дані зміни в предметі методології вплинули на її визначення як вчення, що включає не лише інструментальний, а й реалізаційний сегмент. Вітчизняний дослідник Г. О. Дубов такий підхід у формулюванні визначення поняття методології умовно іменує «інструментально-пізнавальним». Треба також зазначити, що не менш істотний вплив на формування корпусу методології мають і світоглядні, історичні, політичні на інші чинники, які зумовлюють

її цілісність. Іншими словами, йдеться про специфічне довкілля (наукову картину світу, тобто онтологію), у якому формується, розвивається і використовується методологія.

Безсумнівно також і те, що онтологічні уявлення суттєво впливають на системотвірні компоненти методології, вносячи певні корективи світоглядного характеру. Тому не випадково існує позиція, відповідно до якої методологія гуманітарних наук – це сукупність світоглядних, загальнотеоретичних вихідних положень, котрими користується наука, вивчаючи та аналізуючи різні боки актуальної реальності. Тому, на нашу думку, розширення предметного поля методології є цілком закономірним явищем.

Отже, визначаючи методологію, не варто протиставляти «пізнавальний» (гносеологічний) і «інструментальний» підходи, бо це не що інше, як наслідок різних ракурсів візії одного й того самого явища: вони органічно взаємопов'язані і доповнюють та збагачують один одного. А в процесі застосування науково опрацьованих методів відбувається їх практична верифікація на ефективність, що тягне за собою потребу вдосконалення чи навіть опрацювання принципово нових методів у разі очевидної неспроможності наявних. Розширення предмету методології також поступово відбувалося за рахунок заведення до змісту питань природи наукової діяльності, її атрибутів, вимог до отриманих наукових результатів і т. ін. Серед них особливе місце відводилося дослідженню засобів забезпечення ефективного застосування пізнавального інструментарію: визначення проблеми, методологічних підходів, мети, об'єкта, предмета дослідження.

Відомо, що наукове дослідження починається з визначення проблеми як комплексу питань, вирішення яких має теоретичну і практичну значущість. Як справедливо стверджує К.-Р. Попер, «наука починається з проблем і розвивається завдячуючи їм, створюючи конкуренційні теорії, які оцінюються критично». Наукова проблема – це нові факти, які неможливо пояснити, застосовуючи наявні наукові знання. Проблема – це знання про незнання, прогалина у науковому знанні, недостатність знання. Вона виникає на тлі проблемної ситуації – наукового безсилля, або, іншими словами, коли наука не спроможна виконати свою функцію. Можна

сказати і так, що проблемна ситуація – це коли наявна теоретична конструкція, що має нормативну форму, не здатна врегулювати, наприклад, нові правові відносини, а її застосування, за аналогією, робить її контраверсійною, підважує її наукову цінність.

У науці кримінального процесу наукову проблему узвичаєно пов'язують із дефектами законодавства і правозастосування: прогалинами у законодавстві, неоднозначним тлумаченням норм, їх суперечливістю та іншими вадами, що ускладнюють життя правозастосувачам.

Далі треба підкреслити, що питання формування методології конкретного наукового дослідження неабияк залежить і від автора розвідки, адже він є носієм певної ідеології, світогляду, компетентності, інтересів, зумовлених певними науковими традиціями та іншими соціокультурними чинниками. На думку О. Г. Данильяна та О. П. Дзюбана, методологія передбачає «застосування принципів світогляду до процесів пізнання та практики»²⁵³. Дослідниця Г. Р. Крет у структуру методології поряд з іншими чинниками також включає і «систему підходів ... наукового пізнання»²⁵⁴.

Питання дослідницького підходу. У структурі світогляду суб'єкта дослідження важливе місце відводиться його вибору дослідницького підходу для проведення дослідження як одного з визначальних засобів наукового пізнання. Це дає змогу науковцю орієнтуватися у проблемній правовій матерії, кваліфіковано визначати мету діяльності та способи її досягнення. Наголосимо, що сучасні філософія і наука опрацювали величезну кількість методологічних підходів, що, як слушно зауважує вже згадуваний Г. О. Дубов, зумовило складнощі у формулюванні їх визначення²⁵⁵. До того ж зазначимо, що питанням поняття наукового підходу та їх типізації у методологічній літературі приділено недостатньо уваги.

²⁵³ Данильян О. Г., Дзюбань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків : Право, 2019. С. 137.

²⁵⁴ Крет Г. Р. Методологічні основи дослідження міжнародних стандартів доказування у кримінальному процесі. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 83–91.

²⁵⁵ Дубов Г. О. Передумови реалізації окремих методологічних підходів у юридично-му дослідженні. *Право.ua*. 2016. № 1. С. 20–25.

Зазначимо, що етимологічно слово «підхід» означає сукупність прийомів, способів, які використовуються для впливу на кого-небудь, вивчення чого-небудь, ведення справ. У філософії поняття підходу тлумачать як «сукупність засад, що визначають загальну мету і стратегію діяльності»²⁵⁶, «принципову методологічну орієнтацію дослідження», як «точку зору, з якої розглядають об'єкт вивчення», «керівний принцип загальної стратегії дослідження»²⁵⁷; «вихідну позицію, засаду, дослідника»; «основне положення або переконання, що становить основу дослідницької діяльності»; «напрямок вивчення об'єкта (предмета) дослідження»²⁵⁸; «форму поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методологічним інструментарієм, що використовується в певній галузі дослідження»²⁵⁹; «розгляд питання з певної точки зору, і оцінки з певних позицій, і аналіз із залученням певних категорій та понять певної науки з претензією на застосування якогось наукового методу»²⁶⁰. До речі, С. О. Ковальчук прямо вказує, що «загально-філософські світоглядні підходи становлять основу пізнання і визначають стратегію дослідження»²⁶¹.

Резюмуючи зміст викладених позицій, можна дійти висновку: у структурі підходу доцільно виокремлювати такі взаємопов'язані складники: (1) базові, вихідні концептуальні положення, що відображають світоглядну, засадничу позицію дослідника щодо; (2) технологічний сегмент, що передбачає спосіб реалізації вказаних положень. Звідси, на нашу думку, випливає, що *методологічний підхід* – це визначений світоглядною позицією дослідника

²⁵⁶ Стефанов Н. Мультипликационный подход и эффективность / пер. с болг. Москва : Прогресс, 1976. С. 27.

²⁵⁷ Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва : Наука, 1973. С. 74.

²⁵⁸ Петров А. Основные концепты компетентностного подхода как методологической категории. *Alma Mater: Вестник высшей школы*. 2005. № 2. С. 54–57.

²⁵⁹ Фальковський А. А. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 42. С. 62–71.

²⁶⁰ Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа). *Правоведение*. 2001. № 1. С. 31–50.

²⁶¹ Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2017. С. 79–80.

спосіб опису і презентації предмету (предметів) дослідження, на основі якого формується стратегія його дослідницької діяльності, а також вибираються конкретні техніки її реалізації.

Складність права як складного соціального багатовимірного явища, можливість існування його різноманітних аспектизацій («проекцій» із об'єкта) цілком натурально зумовлюють потребу використання і різних методологічних підходів із їхнього багатого арсеналу. Це, наприклад, можуть бути такі відомі в методології підходи (в її різних версіях), як аксіологія, праксеологія, герменевтика, натуралізм, культурологія, синергетика, системний підхід тощо. Вибраний методологічний підхід виконує функцію методологічної *парадигми* (взірця), вимагаючи від дослідника послідовно діяти в рамках його базових засад і велінь. Наприклад, якщо процесуаліст досліджує питання феномену «кримінальний процес», то він має можливість розглядати його з позицій системної, праксеологічної, культурологічної або якоїсь іншої методологічної («підхідної») парадигми. Тут треба брати до уваги, що кожний окремо взятий підхід закладає можливість геть відмінного способу вивчення досліджуваних явищ і характеру одержаних наукових результатів. Тому дослідник, вирішуючи питання про вибір конкретного підходу, має керуватися правилами їх вибору: (1) відповідність підходу меті і завданням дослідження; (2) використання декількох підходів; 3) сукупність підходів має бути взаємоузгоджена; (4) підходи мають бути взаємодоповнюваними²⁶².

Значущість вибору методологічного підходу в процесуальному дослідженні вимагає визначити його місце у структурі методології дослідження. У вітчизняній науці із цього приводу є різні думки. Так, М. С. Кельман налаштований уважати, що методологічний підхід не є окремим складником методології, а, по суті, «розчиняється» у інструментальному, теоретико-концептуальному і світоглядному складниках методології дослідження²⁶³. Інші

²⁶² Ипполитова Н. В. Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход». Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки». 2009. № 13. С. 9–15.

²⁶³ Кельман М. С. Методология современного правознавства: становления та основні напрямки розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень ; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2013. С. 155.

науковці обґрунтовують позицію, що методологічний підхід входить у структуру методології поряд із типом праворозуміння та її інструментальною частиною; наголошується, що методологічний підхід виконує стратегічну функцію, зумовлюючи тим самим спрямованість дослідження²⁶⁴.

На нашу думку, засаднича функція підходу (підходів) є визначальним чинником, оскільки його використання суттєво впливає на характер одержаних наукових результатів дослідження, передовсім в аспекті їх наукової новизни, тому концепт «підходу» має бути органічним компонентом методології наукового дослідження, його, так би мовити, альфою та омегою. Не заходячи в дискусію із цього питання, нам видається слушною позиція Г. О. Дубова, який зазначає: «...методологічний підхід охоплює всі основи науки, повною мірою включаючи їхні компоненти до свого змісту, по суті, являючи собою певний тип системи методологій, побудованої виходячи з визначених онтологічних та гносеологічних засад»²⁶⁵. А це вже зумовлює потребу гармонійного узгодження складників методології. Виходячи із цього, можна погодитися з тим, що методологічний підхід являє собою «...синтез найбільш фундаментальних характеристик методу науки» і конкретних наукових досліджень, «виконуючи за своєю суттю роль загальнометодологічних та методичних директив щодо дослідження державно-правової дійсності з визначених світоглядних та ціннісних позицій», задає принципіві рамки адекватного визначення об'єкта, предмета і методів дослідження²⁶⁶.

Питання об'єкта і предмета дослідження. Як зазначалося вище, на жаль, треба констатувати, що дотепер питання розуміння об'єкта і предмета дослідження у вітчизняному наукознавстві не знайшло свого належного теоретичного висвітлення і розу-

²⁶⁴ Фальковський А. А. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 42. С. 62–71.

²⁶⁵ Дубов Г. О. Передумови реалізації окремих методологічних підходів у юридичному дослідженні. *Право.иа*. 2016. № 1. С. 20–25.

²⁶⁶ Дубов Г. О. Передумови реалізації окремих методологічних підходів у юридичному дослідженні. *Право.иа*. 2016. № 1. С. 20–25.

міння, що спричиняє неймовірний безлад в організації і практиці наукових досліджень. Плутанина в розумінні цих двох фундаментальних чинників наукового дослідження призводить, як зазначається в літературі, «...до підміни дослідження міркуваннями з приводу давно встановлених наукою істин замість посилення на конкретні результати», що негативно позначається на продуктивності наукової діяльності²⁶⁷.

Зазначимо, що в Україні за часів незалежності захищено чималу кількість кандидатських і докторських дисертацій, також опубліковано безліч статей і монографічних досліджень із питань кримінального процесу. Проте далеко не всі вони відповідають нормативним вимогам ВАКу України і методологічним стандартам, установленим до наукових робіт, а тому здебільшого всі вони майже не мають як наукового, так і хоча б якого-небудь практичного значення. У гіршому разі вони лише тішать наукові та іміджеві амбіції певного дослідника. Тому в такій ситуації годі серйозно говорити про аж так бажаний і потрібний приріст нових знань і гідну відповідь науки на складні виклики практики.

Серед багатьох причин подібного невтішного стану речей, які потребують свого спеціального наукознавчого дослідження, ми б ризикнули поставити на одне з чільних місць тотальне нерозуміння юристами ваги і місця в організації наукового процесуального дослідження різного формату питання об'єкта і предмета (поряд із метою, завданнями та методами дослідження), де в масовій свідомості вони кваліфікуються як такий собі формальний, ні до чого не зобов'язуючий нормативний атрибут, про який просто має бути згадка у відповідній рубриці автореферату. Причина такого становища може бути пояснена двома моментами: по-перше, самі ці два концепти не опрацьовано у спеціальній літературі, а по-друге – украй незадовільним рівнем методологічної підготовки аспірантів, у голови яких і далі вкладаються відповідні «знання» періоду «розвиненого соціалізму», де в характері базового підходу офіційно визначався марксистсько-ленінська діалектика.

²⁶⁷ Артемчук Г. І., Курило В. М., Кочерган М. П. Методика організації науково-дослідної роботи : навчальний посібник. Київ : Форум, 2000. С. 216.

У цьому плані заслуговують на увагу наукові позиції науковців Києво-Могилянської академії Д. І. Ідрісова і М. О. Голубевої²⁶⁸. Вони починають обґрунтування своїх висновків зі з'ясування етимології понять об'єкта і предмета. Як тлумачить «Етимологічний словник української мови», слово «об'єкт» походить від латинського *objectum*, що означає буквально «кинута вперед», «те, що попереду» і пов'язане з дієсловом *objicere* – «кидаю вперед». Слово «об'єкт» утворене з префіксу *ob-*, що означає «до-», «перед-», і основи слова *jacere* – «кидати», «метати»²⁶⁹. Слово ж «предмет» має польське коріння, будучи калькою зі слова *przedmiot*, яке утворене за допомогою префіксу *przed* – «перед-» і дієслова *miotac* – «метати». Своєю чергою, польське *przedmiot* є калькою з латинського *objectum*²⁷⁰. Далі ці дослідники звертають увагу на те, що англійський філософ XIII ст. Йоанн Дунс Скот у трактаті *De primo principio* використовував поняття «об'єкт» подібно до сучасного значення, тобто як позначення того, на що спрямована дія²⁷¹.

Бурхливий розвиток природничих наук у період Нового часу створив передумови для його конкретизації у сфері науки як те, на що спрямоване дослідження. Уживання цього поняття саме в такому значенні почалося у XVIII ст. й остаточно утвердилося завдяки класику німецької філософії І. Канту, який уважав, що «об'єкт – це те, в понятті чого об'єднано багатоманітне, охоплюване даним спогляданням»²⁷². Із цього можна припустити, що І. Кант уважав об'єктом те, на що спрямоване пізнання.

Поряд із поняттям «об'єкт» Кант використовував і поняття «предмет» (нім. *gegenstand*). Щоправда, однозначного розрізнення

²⁶⁸ Об'єкт і предмет наукового дослідження: історія понять. Психолого-педагогічний практикум : методичний посібник / Д. І. Ідрісов, М. О. Голубева, Н. О. Приходькіна та ін. Київ : Інтерсервіс, 2013. Ч. 1. С. 4–11.

²⁶⁹ Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред.-упоряд. О. С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 4. С. 129.

²⁷⁰ Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред.-упоряд. О. С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 4. С. 560.

²⁷¹ Скотт І. Д. Трактат о первоначале. URL: http://www.agnuz.info/tl_files/library/books/intro/page03.htm.

²⁷² Кант І. Критика чистого розуму / пер. с нем. Н. О. Лосского. Москва : Мысль, 1994. С. 246.

між об'єктом і предметом у нього не було. Сучасна інтерпретація взаємозв'язку об'єкта і предмета дослідження започаткована австрійським філософом Р. Амезедером 1904 р. Пізніше ще один австрійський філософ А. Мейнонг побудував «теорію об'єктів», у якій *предмет є способом існування об'єкта* у сприйнятті суб'єкта пізнання²⁷³.

Визначення і розмежування об'єкта і предмета в методологічній літературі відбулося вже в повоєнній радянській філософії. Воно пов'язане з ім'ям філософа і методолога Г. П. Щедровицького – лідера Московського методологічного гуртка – філософсько-методологічної і інтелектуально-практичної школи, яка діяла у 50–80-х роках ХХ ст. Г. П. Щедровицький уважав, що об'єкт і предмет є *обов'язковими* атрибутами будь-якого наукового дослідження. Він дав визначення цих понять, які й сьогодні не втратили своєї актуальності. Так, у статті Г. П. Щедровицького і А. Г. Алексєєва «Про можливі шляхи дослідження мислення як діяльності» наводиться чітке визначення цих двох понять: «Будь-яку річ, явище, процес, будь-який бік, будь-яке співвідношення між явищами – одним словом, усе те, що пізнається, оскільки воно ще не пізнане і протистоїть знанню, ми називаємо *об'єктом* дослідження. Ті ж самі речі, явища, процеси, їхні боки й співвідношення, оскільки вони вже відомі з певного боку, зафіксовані в тій чи іншій формі знання, подані в ній, але підлягають подальшому дослідженню у плані цього ж боку, ми називаємо *предметом* дослідження»²⁷⁴.

Під впливом цих засадничих положень у методології науки ще з радянських часів сформувалося цілком коректне розмежування об'єкта пізнання і предмета вивчення²⁷⁵. Так, В. Н. Садовський писав:

²⁷³ Философский энциклопедический словарь ; 2-е изд. Москва : Советская энциклопедия, 1989. С. 437–438.

²⁷⁴ Щедровицкий Г. П., Алексеев Н. Г. О возможных путях исследования мышления как деятельности. Доклады АПН РСФСР. 1957. № 3. С. 41–46.

²⁷⁵ Лекторский В. А. Принципы воспроизведения объекта в знании. *Вопросы философии*. 1967. № 4. С. 44 ; Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы. *Социология в СССР* : в 2-х т. / ред.-сост. Г. В. Осипов. Москва : Мысль, 1966. Т. 1. С. 180–189 ; Щедровицкий Г. П. О различии исходных понятий «формальной» и «содержательной» логики. Проблемы методологии и логики наук. Томск, 1962. С. 81–92 ; Ленинская теория отражения в свете развития науки и практики. София : Наука и искусство, 1981. Т. 1. 688 с. ; Логика и методология науки / отв. ред. М. З. Омеляновский. Москва : Наука, 1967. 340 с. ; Проблемы логики научного познания / отв. ред. П. В. Таванец. Москва : Наука, 1964. 410 с.

«...будь-яка річ, явище, процес, будь-який бік, будь-яке відношення між явищами – одним словом, усе те, що пізнається, являє собою об'єкт дослідження, оскільки воно ще не пізнано і протистоїть знанню.

Ті самі речі, явища, процеси, їхні боки й відношення, оскільки вони вже відомі, зафіксовані з певного боку в тій чи іншій формі знання, «дані» в ній, але підлягають дальшому дослідженню, є предметами»²⁷⁶. У дещо стислому вигляді цю думку поділяють Н. І. Бурау, В. С. Антонюк, Д. О. Півторак, стверджуючи, що «об'єкт дослідження – це процес, явище або матеріальний об'єкт, що породжує проблемну ситуацію і вибране для предметного вивчення»²⁷⁷.

Свою чергою, Г. Артемчук, В. Курило і М. Кочерган зазначають: «Під об'єктом у філософії прийнято розуміти частину об'єктивної реальності, що на певному етапі стає предметом практичної і теоретичної діяльності суб'єкта (людини). Предметом пізнання вважають зафіксовані в досвіді і включені в процес практичної діяльності людини боки, властивості об'єкта, що досліджуються з певного метою в даних умовах і обставинах»²⁷⁸.

Як уважають Д. І. Ідрісова і М. О. Голубєва, у запропонованих Г. Артемчук, В. Курило і М. Кочерган дефініціях не йдеться про те, що предмет є *частиною* об'єкта, оскільки останній досліджується як одне ціле, але під певним кутом зору, зумовленим вимогами відповідних методологічних підходів, вибраних дослідником, отже, те, що пізнається, являє собою об'єкт дослідження, оскільки воно ще не пізнано і протистоїть знанню. Ті самі речі, явища, процеси, їхні боки й відношення, оскільки вони вже відомі, зафіксовані з певного боку в тій чи іншій формі знання, «дані» в ній, але підлягають дальшому дослідженню, є предметами.

Далі треба сказати, що нормативна вимога визначати об'єкт і предмет дослідження вперше була зафіксована в Україні у «Змінах

²⁷⁶ Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы. *Социология в СССР* : в 2-х т. / ред.-сост. Г. В. Осипов. Москва : Мысль, 1966. Т. 1. С. 180–189.

²⁷⁷ Бурау Н. І., Антонюк В. С., Півторак Д. О. *Методологія наукових досліджень у галузі: практикум : навчальний посібник*. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. С. 39.

²⁷⁸ Артемчук Г. І., Курило В. М., Кочерган М. П. *Методика організації науково-дослідної роботи : навчальний посібник*. Київ : Форум, 2000. С. 28.

і доповненнях до «Основних вимог до дисертацій та авторефератів дисертацій», затверджених ВАК України Наказом № 120 від 20.03.2000. У цьому документі зазначається: «Об'єкт дослідження – це процес, або явище, що породжує проблемну ситуацію й вибране для вивчення»²⁷⁹. Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага дисертанта, оскільки предмет дослідження визначає тему дисертаційної праці, яка визначається на титульному аркуші як її назва. Аналогічні визначення об'єкта і предмета дослідження викладено в Бюлетені ВАК України № 6 2007 р. а також у Бюлетені ВАК України № 9-10 2011 р.²⁸⁰.

Отже, могло б здаватися: усе ясно і чітко прописано, і немає місця для яких-небудь дискусій. Проте сталося не так, як гадалося. Причиною контраверсій став, зокрема, нормативний припис про те, що «...об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження». Тому в наукових джерелах із наукознавства набула поширення позиція, відповідно до якої предмет дослідження є окремим складником об'єкта. Така позиція очікувано знайшла своє втілення також і в дисертаційних дослідженнях. На нашу думку, до певної міри цьому сприяла також семантика слів «загальне» і «часткове»: слово «загальне» означає «відображення багатьох однорідних предметів і явищ», «те, що торкається всіх, усього, поширюється на всіх, на все у цілому» або «як форма існування всіх особливих і одиничних явищ, закономірна форма взаємозв'язку у складі конкретного цілого». Слово ж «частковий» означає «частину кого-, чого-небудь», «окрему частину, деталь, чогось цілого, загального». Звідси висновок: предмет дослідження в такому контек-

²⁷⁹ Зміни і доповнення до «Основних вимог до дисертацій та авторефератів дисертацій». Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. 2000. № 2. С. 3.

²⁸⁰ Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій. Бюлетень ВАК України. 2007. № 6. С. 2 ; Вимоги до оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій. Бюлетень ВАК України. 2011. № 9–10. С. 2.

сті має розглядатися як окрема методологічна одиниця, а не як аспектизоване бачення цілісного об'єкта.

На нашу думку, таке пояснення їх співвідношення суперечить визначенню об'єкта дослідження як того, що породжує проблемну ситуацію. Річ у тім, як це вбачається з нормативної настанови, дослідник в об'єкті дослідження як процесі або явищі має виявити проблемну ситуацію, яка підлягає дослідженню. Зрозуміло, що вона є продуктом функціонування об'єкта як цілого, а тому належить об'єктові як цілому і не виходить за його рамки. У даній пізнавальній ситуації йдеться про методологічну роботу з визначення того, які аспектизації з об'єкта треба створити, але аж ніяк про якесь «фізичне» виокремлення предмета як частини об'єкта. Тому теза про окреме існування об'єкта від предмета є проявом натуралістичного мислення, аж так притаманного юристам. І не тільки. Повторюємо ще раз: йдеться про те, під яким саме кутом зору, на якій «проекції», у якому аспекті дослідник досліджуватиме цілісний об'єкт. Хотілося б підкреслити, що у філософії об'єкт визначають як те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Він обмежується тією частиною об'єктивної реальності, яка знаходиться у взаємодії із суб'єктом²⁸¹. Це усвідомлений фрагмент буття, реальні процеси, діяльність, на які спрямована пізнавальна активність дослідника. Іншими словами, об'єкт – це сукупність явищ, відношень і процесів, на які спрямована увага дослідника, спеціально виділений сегмент реальності, на якому концентрується увага вченого. У зв'язку із цим варто навести судження Г. П. Щедровицького, що об'єкт дослідження не тотожний об'єктивній реальності, а є результатом мислєдіяльності дослідника в тій частині, що знаходиться у взаємодії із суб'єктом²⁸².

Окрім того, треба пам'ятати, що між дослідником (пізнавачем) і об'єктом його дослідницької уваги знаходиться так званий кантівський регіон *трансцендентального* (або в сучасній реінтерпретації – регіон *мови*), тому наше знання про об'єкт завжди буде

²⁸¹ Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. Москва : СИН-ТЕГ, 2007. С. 29.

²⁸² Щедровицкий Г. П. Мышление – Понимание – Рефлексия. Москва : Наследие ММК, 2005. С. 29.

опосередковане мовою тієї *дисципліни*, яку дослідник-пізнавач спеціально вибирає для опису і репрезентації об'єкта. Наприклад, для опису феномена кримінального процесу можна вибрати мову дисципліни «кримінальне процесуальне право» або «криміналістика» чи мову будь-якої іншої дисципліни (до речі, не обов'язково юридичної). Процедура *перетворення* (переведення) досліджуваного об'єкта на мову вибраної дослідником дисципліни має назву процедури *концептуалізації*. Таким чином, переводячи певний об'єкт на мови опису різних наукових дисциплін, можна створити різні об'єкти або – це буде точніше – різні предмети. Головне тут – пам'ятати, що сам об'єкт дослідницької уваги як кантівська *«річ у собі»* застається неподільним, а предметом його є вибрана мова опису. І ще одне. Оскільки знання про об'єкт завжди опосередковано й обмежено вибраною мовою опису об'єкта, то відносини між знанням про об'єкт і самим об'єктом завжди будуть *контингентні* (від лат. *contingere* – «траплятися»), тобто дослідник ніколи не може знати про об'єкт напевно, завжди матиме місце присутність певної невизначеності як неусувного чинника пізнання. Тобто, іншими словами, може трапитися так, що знання може відповідати об'єктові, може якоюсь мірою, а може й узагалі не відповідати: на те й об'єкт «як річ у собі». Повертаючись до теми методологічного підходу, зазначимо, що його вибір дослідником заздалегідь і свідомо не передбачає можливість «схопити» об'єкт у всій його цілості і повноті, тому його увага концентрується лише на відповідних аспектах об'єкта, і, таким чином, об'єкт буде досліджений у повноті, дозволеній вибраним методологічним підходом. Звідси висновок, що різні методологічні підходи по-різному концептуалізують об'єкт і по-різному його роблять доступним для дослідження. Якщо з таких позицій подивитися на те, як дисертанти визначають об'єкти своїх досліджень (нами проаналізовано було майже 60 авторефератів), то ними, на їхню думку, здебільшого є пресловуті «кримінально-процесуальні, суспільні, правовідносини», «комплекс суспільних відносин», «процесуальні правовідносини, що виникають, розвиваються і змінюються», «процес доказування», «діяльність слідчого»; інколи – «законодавство з питань доказування», «діяльність із застосування належної пра-

вової процедури» або «стан сучасного кримінального процесуального законодавства». Із цього легко зробити висновок, що вони дуже далекі від розуміння того, щоб мало б бути об'єктами їхніх досліджень. Це пояснюється тим, що вони просто не розуміють зміст ВАКівських вимог, а тому керуються методологічними узвичаєннями, які склалися ще в радянській юридичній науці в 30–50-х роках минулого століття, а отже, і далі з успіхом культивуються у сучасній вітчизняній науці.

У розглядуваному контексті хотілося б зазначити, що В. В. Різун піддав ґрунтовному і критичному аналізу визначення об'єкта і предмета в документі Міністерства освіти України²⁸³. Він висловив сумніви щодо змісту їхніх нормативних дефініцій. На його думку, некоректно стверджувати, що предмет дослідження міститься в межах об'єкта, а також те, що вони співвідносяться між собою як загальне і ціле. Автор вважає, що розробники запропонованого визначення предмета та об'єкта взяли за основу хибні критерії. Для обґрунтування своєї позиції він наводить такі аргументи. Автор слушно зазначає, що для людини існує дві реальності: об'єктивна, що протистоїть людині, її свідомості, психіці, та суб'єктивна, що виникла в результаті відображення суб'єктом об'єктивної дійсності шляхом пізнання її і перетворення у предметний людський світ. Водночас він зауважує, що предметний світ людини не є абсолютною копією об'єктивного світу, відбиток діяльнісного підходу до неї: предмети, якими ми оперуємо, мають свій поняттєвий зміст не лише завдяки своїм природним властивостям, а ще й через спосіб їх використання. Тому людина існує у суб'єктивному світі, який складається з об'єктів, про які є знання. Для вивчення людського світу треба вивчати відчуттями та розумом предмети, якими вона користується. Людина не може пізнати довкілля, якщо вона його не відчуває²⁸⁴.

²⁸³ Довідник здобувача наукового ступеня : 36 нормат. док. та інформ. матеріалів з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації / упоряд. Ю. І. Цеков ; перемова до 3-го, 2-го і з переднього сл. до 1-го вид. Р. В. Бойка ; 3-є вид., випр. і доп. Київ : Толока, 2004. 69 с. ; Різун В. В. Об'єкт і предмет дослідження: en passant. *Українське журналістикознавство*. 2005. Вип. 6. С. 4–5. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1681>.

²⁸⁴ Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. С. 108.

Вона може мати загальні знання, яких недостатньо для задоволення потреб. Тому виникає необхідність пізнати даний предмет глибше. Такий стан розглядається як непізнане, як та частина реальності, що протистоїть свідомості, знанню. Цей предмет пізнання називається *об'єктом*. Він є непізнаний предмет, який людина виділила з об'єктивної реальності, але ще не пізнала, бо не знайшла таких методів доступу до об'єктивної дійсності, які дали б їй змогу здобути знання про той об'єкт. Тому кожен об'єкт має шанс стати предметом, тобто стати тією частиною пізнаної дійсності, про яку сформовано знання й яку можна вивчати для використання у своїй практичній діяльності.

Первинний опис об'єкта, зазначає далі автор, відбувається через віднесення його до певної предметної сфери, ідентифікацію зі знайомими предметами методом зіставлення, порівняння, аналогії тощо. Тому цілком зрозумілим є ВАКівське визначення об'єкта дослідження як процесу або явища, що породжує проблемну ситуацію і вибране для вивчення. Водночас не варто, уважає В. В. Різун, протиставляти об'єкт і предмет як загальне та часткове чи вважати, що предмет знаходиться у самому об'єкті. Таке виділення відбувається на абстрактно-теоретичному рівні. Об'єкт фактично залишається цілісним. Тому, на його думку, одночасно формулювати об'єкт і предмет дослідження у рамках однієї наукової роботи – *некоректно*, бо об'єкт і предмет не перебувають у відношенні «загальне і часткове». Як слушно зазначає В. В. Різун, у конструкції об'єкта під час визначення напряму його дослідження інші критерії: непізнане – пізнане; те, про що немає знань, – і те, про що вже є знання; невідоме – відоме; незрозуміле – зрозуміле і т. д. Далі автор наголошує: «...можна закликати учений світ не шукати штучної різниці між об'єктом і предметом свого дослідження, а бути свідомими щодо того, що пізнання вченого спрямоване на об'єкт як частину об'єктивної реальності. Достатньо означити об'єкт дослідження – і все стає зрозумілим».

Зі змісту даної авторської позиції вбачається, що автор фактично визнає наявність предмета дослідження, але надає йому іншу форму. У зв'язку із цим він зазначає, що «та частина змісту наукової роботи, яку присвячено аспектам об'єкта (предметові

у ВАКівському розумінні), може репрезентуватися у наукових завданнях, адже завдання, що стоять перед ученим, фактично передбачають розгляд об'єкта з різних його боків. Сам же об'єкт дослідження повинен бути представлений також на рівні назви та мети роботи»²⁸⁵. На нашу думку, слушні міркування автора про мислєдіяльнїсну природу об'єкта дослідження та виявлення в ньому неїзнаного фрагменту (проблеми), але висновки про відсутність предмету дослідження не стикуються з логікою його рефлексїї.

Хотїлося б також спеціально підкреслити, що методологічна туманнїсть тлумачення концептїв предмета й об'єкта дослідження негативно впливає на «дисциплїну» в наукових дослідженнях початкївцїв. Так, як зазначалося вище, у вимогах МОН до дисертацїї указувалося, що слїд уважати предметом і об'єктом дослідження. На жаль, у вимогах до оформлення дисертацїї, затверджених Наказом Міністерства освїти і науки України від 12.01.2017 № 40, не вказується, що слїд розумїти під предметом і об'єктом дослідження, а лише зазначається, що мета і завдання дослідження визначаються відповідно до предмета та об'єкта дослідження. Прикро, але в «Порядку присудження ступеня доктора філософїї та скасування рїшення разової спеціалїзованої вченої ради закладу вищої освїти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософїї», затвердженому Постановою Кабїнету Міністрїв України від 12.01.2022 № 44, посилання на об'єкт і предмет дослідження відсутнї взагалї. Очевидно, що ми знову вдаємося в крайнощї, а тому, на нашу думку, навряд чи такий підхїд можна назвати продуктивним. Попобоюємося, що подїбна нормативна методологічна орієнтацїя дослідникїв може спричинити негативнї наслїдки: остаточно втратити розумїння об'єкта і предмета дослідження, напрямїв, меж наукового пїзнання і, як наслїдок, – повну відірванїсть і невизначенїсть результатїв дослідження від потреб практики, яка має бути основним замовником наукових досліджень. Але це вже їнша проблема – запровадження наукових результатїв у практику.

²⁸⁵ Словник їншомовних слїв / за ред. О. С. Мельничука ; 1-е вид. Київ : Головн. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 776 с.

На основі викладеного, вважаємо, є підстави для таких, зокрема, висновків:

1. Методологічний підхід виконує функцію організації наукового дослідження шляхом безпосереднього впливу на визначення об'єкта і предмета і вибір методів наукового дослідження.

2. Об'єкт наукового дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й вибране для вивчення.

3. Предмет дослідження міститься у межах об'єкта та являє собою виділені дослідником «бік», «зріз» «кут зору» на об'єкт, що характеризує його як непізнане або щодо якого недостатньо знань.

Визначальним компонентом методології конкретного дослідження є не лише запозичені із загальної методології пізнавальний та інструментальний складники, а й предметна сфера, на яку спрямовані наукові методи. У контексті методології таким слід уважати «поле», на «просторах» якого застосовуватимуться наукові методи дослідження. Залежно від рівня систематизації такі «поля» можна класифікувати на рівні юридичної науки, галузі права або конкретної наукової розвідки.

Це може бути «поля» науки кримінального процесу, криміналістики, кримінального права тощо. Таким простіром також виступають «поля» по конкретних темах наукових досліджень із різних галузей права. Приміром, якщо йдеться про наукові дослідження у сфері кримінального процесу, то слід зважати на понятійно-категоріальний апарат науки кримінального процесу, особливості нормативного регулювання даного виду діяльності, її призначення у структурі державного механізму, мету, засоби її досягнення, процесуальні статуси учасників кримінального провадження Попередні уявлення про об'єкт пізнання, синтезуючись із правилами, способами і техніками пізнання, утворюють фактичну основу для прийняття рішення про вибір і застосування відповідних методів дослідження. Даний механізм формування методології дослідження має також зворотний ефект: отримуються нові знання, які дають змогу уточнити, доповнити чи змінити архітектоніку методів, що застосовувалися на початку дослідження. У філософії такі попередні уявлення про об'єкт пізнання називають «науковою картиною світу», а у сфері юридичних наук – певним типом праворозуміння.

На думку В. С. Нерсисянца, саме тип праворозуміння визначає парадигму юридичного пізнання, власний науково-правовий зміст, предмет та метод відповідного вчення про право. Тому до завдань методології належать постановка наукової проблеми, визначення предмета й об'єкта дослідження, питання вибору і застосування наукових методів, перевірка достовірності та оцінка значущості результатів наукового дослідження²⁸⁶.

На нашу думку, методологія наукового дослідження структурно має такі складники:

- (1) визначення наукової проблеми наукового дослідження;
- (2) вибір методологічного підходу (підходів);
- (3) визначення об'єкта і предмета дослідження;
- (4) вибір методів, способів і прийомів дослідження;
- (5) характерні особливості предмета наукового пізнання у структурі кримінальної процесуальної діяльності;
- 6) критерії оцінки отриманого результату дослідження.

З огляду на тенденції розширення предмету методології і визначення взаємозв'язку і зумовленості методологічного підходу, об'єкта, предмета та методів наукового дослідження, є підстави сформулювати визначення *методології* як вчення про зумовлені методологічним підходом (підходами) інтелектуальні операції, спрямовані на організацію пізнавальної діяльності шляхом визначення об'єкта і предмета дослідженням, забезпечення доцільного вибору наукових методів для вирішення конкретної проблеми як мети наукового дослідження.

Питання методології в сучасній вітчизняній юридичній науці. Ставлення до методології у сучасній інтелектуальній культурі як до особливої форми знань у наукознавстві неоднозначне, тому дослідники вважають питання методології одним зі слабких місць у юридичній науці. Одна частина науковців абсолютизує роль методології і вважає дотримання її вимог запорукою отримання знань, що відповідають критеріям науковості. Інші фахівці взагалі не визнають методологію як обов'язковий компонент науково-дослідної діяльності. А ще одна група науковців є прибіч-

²⁸⁶ Пушкарь А. И., Потрашкова Л. В. Основы научных исследований и научно-исследовательской деятельности : учебное пособие. Харьков : ХНЭУ, 2009. С. 39–40.

никами методологічного реалізму і вважають, що методологія є обов'язковою умовою ефективного наукового дослідження²⁸⁷.

На стан методології наукових досліджень у вітчизняному науковому просторі також вплинула політико-правова ситуація в державі. У колишньому Радянському Союзі методологічна проблематика із кінця 20-х років ХХ ст. була вилучена зі сфери юридичної науки. Домінувало нормативне бачення методології у формі «стандартів», сформованих на ідеях, викладених у роботах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Характерно, що право тлумачення таких постулатів було надано лише окремим науковцям. До середини 50-х років ХХ ст. у період панування методологічного монізму питання методології не були об'єктом самостійних досліджень²⁸⁸.

Річ у тім, що цей напрям наукових досліджень уважався марною справою тому, що єдиною і домінуючою методологією був діалектичний матеріалізм. Сама можливість думки про існування інших методологій оцінювалась як шкідлива і навіть небезпечна для життя. Методологія науки як окремий напрям наукознавства у колишньому Радянському Союзі почав формуватися у 60–70-х роках минулого століття. Попри диктат та ідеологічний тиск окремі положення методології досліджувалися у працях П. В. Копніна, В. А. Лекторського, В. І. Садовського, Г. П. Щедровицького, Е. Г. Юдіна та ін. Неоднорідна теоретична конструкція методології, її взаємозв'язки з іншими спорідненими компонентами розширили її предметне поле, що ускладнило її визначення як на загальнонауковому, так і на галузевому рівні. Наприклад, у філософії методологія визначається як наука, яка вивчає пізнання і наукову діяльність²⁸⁹. У іншому філософському словнику зазначається, що «методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети»²⁹⁰.

²⁸⁷ Яркова Е. Н. История и методология юридической науки : учебное пособие. Тюмень : Тюменский гос. ун-т, 2012. С. 110.

²⁸⁸ Гуменюк Т. І. Історико-правові умови функціонування юридичної науки в Українській РСР (друга половина ХХ століття). *Право*. 2016. № 1(13). С. 42–48.

²⁸⁹ *Философский словарь*. Москва : Политиздат, 1986. С. 278.

²⁹⁰ *Філософський енциклопедичний слоник*. Київ : Абрис. 2002. С. 374.

Отже, методологія є складним, структурованим явищем, що відноситься до інструментальної сфери науки. Вона напрацьовує принципи, норми, правила, які організують і спрямовують пізнавальну діяльність на досягнення нових наукових результатів²⁹¹. На думку М. Кельмана, методологія визнається і складним соціокультурним феноменом, у якому відображено специфіку пізнавального процесу в сучасних умовах²⁹².

На думку М. І. Панова, «методологія науки – це система методів, прийомів і засобів наукового пізнання предмета цієї науки, які у такій якості являють собою комплекс історично зумовлених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного та, навпаки, – від одиничного до узагальненого, від явища до сутності»²⁹³. Стрижнем (квінтесенцією) методології при цьому є «вчення про методи»²⁹⁴. Наукові розвідки – це різновид діяльності особи або групи осіб, яка передбачає певні засоби, мету, способи діяльності. Зрозуміло, що її треба впорядкувати, розподілити функції між учасниками, визначити напрями і межі для раціонального використання засобів діяльності – одним словом, організувати даний процес. Отже, вибір методологічного підходу, визначеність об'єкта і предмета дослідження, підбір і використання методів дослідження є не чим іншим, як організаційним аспектом науково-дослідницької роботи. Тому в наукових джерелах, на нашу думку, обґрунтовано визначають методологію як вчення про організацію цілеспрямованої науково-дослідної діяльності²⁹⁵.

²⁹¹ Філософський енциклопедичний словник / наук. ред. Л. В. Озадовська, Н. П. Полущук. Київ : Абрис, 2002. С. 374–375.

²⁹² Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.

²⁹³ Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства / упоряд. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна; відп. за вип. С. О. Харитонов; авт. вступ. ст. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна. Харків : Право, 2020. С. 183.

²⁹⁴ Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства / упоряд. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна; відп. за вип. С. О. Харитонов; авт. вступ. ст. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна. Харків : Право, 2020. С. 184.

²⁹⁵ Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования. Москва : Либроком, 2010. С. 6–7.

Із даних визначень, якщо брати філософський рівень, впливає, що методологія – це явище інтегральне, яке об'єднує систему компонентів, що її утворюють: вчення про методи, що включає їх пошук, розроблення, систематизацію й організацію їх продуктивного застосування шляхом упорядкованості з визначенням алгоритму послідовності і цілеспрямованості пізнавальних дій. Виходячи із цього, дане явище умовно можна поділити на теоретичний і практичний складники. Як зазначає В. М. Розін, «у теоретичному аспекті методологія – це вчення про методи пізнання і способи перетворення дійсності. У практичному аспекті – це сукупність систематизованих певним чином прийомів і способів організації діяльності, що застосовуються у сфері наукового або практичного знання»²⁹⁶.

По суті, дану позицію підтримують також О. І. Пушкарь і Л. В. Потрашкова. На їхню думку, «методологія науки – це вчення про форми і способи наукового пізнання, про структуру і логічну організацію науково-дослідної діяльності, про методи і теорії; принципах побудови і використання методів, їх наукове узагальнення (наприклад, методологія управління, методологія планування, методологія обліку)»²⁹⁷. Це означає, що методологія виконує дослідницьку і проектно-конструкторську функції. Дані тенденції призвели до формування так званої «загальної методології», «галузевої методології» та «конкретної методології». Це не означає, що йдеться про створення відокремлених методологій. Кожна з них спирається на положення загальної методології (теорії пізнання), а також активно їх використовує у цілях здійснення досліджень власного і специфічного об'єкта пізнання. Об'єкт дослідження надає специфічні риси кожному різновиду методології залежно від ступеня його узагальнення. Отже, можна стверджувати, що загальна, галузева і конкретна методологія співвідносяться між собою як загальне, одиничне й особливе²⁹⁸.

²⁹⁶ Розін В. М., Швырёв В. С., Голдберг Ф. Н., Бернштейн В. Л. Методология. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6870>

²⁹⁷ Пушкарь А. И., Потрашкова Л. В. Основы научных исследований и научно-исследовательской деятельности : учебное пособие. Харьков : ХНЭУ, 2009. С. 39–40.

²⁹⁸ Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства / упоряд. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна ; відп. за вип. С. О. Харитонов ; авт. вступ. ст. В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна. Харків : Право, 2020. С. 184–185.

Загальна методологія розробляє основні принципи, засоби методологічної роботи (підходи, поняття, схеми). До предмета даної методології відносяться: дослідження універсальних операцій наукового пізнання, пояснення й осмислення способів обґрунтування наукового, розроблення критеріїв оцінки наукового знання. Своєю чергою, *галузева методологія* здійснює методологічне забезпечення конкретних видів діяльності, дисциплін і практик. До сфери цієї методології відносяться, наприклад, методологія фізики, хімії чи науки гуманітарного циклу. Методологія проявляється лише в межах конкретної предметної сфери, тому в наукових джерелах також виокремлюють конкретну методологію конкретних наукових досліджень.

Методологія має своє підґрунтя – простір для методологічного впливу, до якого також належать наукові розвідки й у кримінальному процесі. Невизначеність із поняттям методології на загальнонауковому рівні спричиняє різні підходи до тлумачення методології у авторів, що переймалися дослідженнями питань методології у сфері кримінального процесу.

Їх можна умовно поділити на чотири групи, де:

(1) загальним методом наукового пізнання залишається діалектичний матеріалізм;

(2) методологія ототожнюється з методами і методикою наукових досліджень;

(3) обґрунтовується філософсько-методологічний плюралізм зі збереженням залишків діалектичного матеріалізму;

(4) пропонується поліметодологічний підхід як наукова програма для використання різних методологій у конкретних наукових дослідженнях.

Так, залишається поширеною як спадщина радянської ідеології думка про те, що методологія – це всезагальне наукове керівництво до дії, базис системи знань, пізнавальний стержень будь-якої галузі науки²⁹⁹.

Практично панівною в той період була думка, що діалектичний метод у гуманітарній сфері є базовим методом науки, тобто таким,

²⁹⁹ Керимов Д. А. Методология права / пер. с сербохорв. Р. Лукич ; под ред. Д. А. Керимова. Москва : Прогресс, 1981. С. 1.

на якому ґрунтуються усі інші методи, що застосовуються в наукових дослідженнях. Діалектичний метод сприймався як єдиний загальний метод пізнання явищ природи, суспільства і мислення. Тому вважалося, що не можуть визнаватися науковими працями ті роботи, у яких відсутні вказівки на їх методологічну основу – діалектичний метод пізнання об'єктивної реальності³⁰⁰.

Традиційно у наукових джерелах методологію ототожнювали із сукупністю методик та наукових методів для дослідження. Наприклад, А. В. Гриненко стверджує, що методологія науки кримінального процесу – «це система прийомів і методів, за допомогою яких відбувається пізнання, дослідження правових явищ і формування відповідного наукового знання»³⁰¹. Таке визначення методології має певне обґрунтування. Так, слово-термін «методологія» (від грецького *methodos* – дослідження і *logos* – знання) позначає вчення про науковий метод пізнання, а також сукупність методів, що застосовуються у будь-якій науці. У Тлумачному словнику С. І. Ожегова також методологія означає вчення про наукові методи взагалі або про методи окремих наук³⁰². У філософських словниках М. М. Розенталя і П. Ф. Юдіна методологія тлумачиться як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються у науці, а також вчення про методи наукового пізнання і перетворення світу³⁰³. Тому дане тлумачення методології було запозичено різними галузями науки, у тому числі юриспруденцією.

На нашу думку, це найбільш спрощене її розуміння, що сформувалося у певних політико-правових умовах і внаслідок практичного браку наукового дискурсу. За межами такої дефініції залишаються суттєві ознаки даного явища, зокрема світоглядний, організаційний, логічний і технологічний складники. На думку М. В. Костицького, методологія, методика і методи виконують різні функції у струк-

³⁰⁰ Ульянова Л. Т. Предмет доказывания и доказательства в уголовном процессе России : учебное пособие. Москва : Городец, 2008. С. 22.

³⁰¹ Гриненко А. В. Методология уголовно-процессуальной науки. *Государство и право*. 2003. № 9. С. 54–60.

³⁰² Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. проф. Л. И. Скворцова ; 27-е изд., испр. и доп. Москва : Оникс, 2010. 736 с.

³⁰³ Философский словарь / под ред. М. Розенталя и П. Юдина. Москва : Политиздат, 1963. 544 с.

турі діяльності наукового дослідження. Тому необхідно розмежувати *методологію* як «наукову програму діяльності, зумовлену світоглядом», *і методику* як «технологію застосування методів процедур дослідження», а також метод як «інструмент, спосіб, прийом, за допомогою якого здійснюється пізнання»³⁰⁴.

В. О. Коновалова вважає, що методологію наук кримінального циклу, у тому числі кримінального процесу, слід розглядати через взаємозв'язок категорій матеріалістичної діалектики як: аналіз і синтез, причина і слідство, сутність і явище, загальне й одиничне, тотожність і розходження з методами дослідження галузевих наук. Така позиція обґрунтовується тим, що діалектичний метод виступає у кримінальному процесі, як і в інших галузевих науках, базовим методом науки, тобто таким, на якому ґрунтуються та з якого випливають усі інші методи, застосовувані в наукових дослідженнях³⁰⁵.

Після розпаду Радянського Союзу марксистско-ленінський фундамент наукових досліджень, діалектичний матеріалізм, ленінська теорія відбиття та об'єктивної істини як гносеологічна основа кримінальної процесуальної діяльності зазнали нищівної критики. Причиною таких процесів стало те, що юридичні дослідження проводилися у межах моністичної закритої філософсько-методологічної системи, у результаті чого в радянський період теоретична свідомість, перебуваючи в рамках єдиного матеріалістичного підходу, не могла не бути догматичною. Це супроводжувалося «...негативним ставленням до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, що перешкоджало використанню здобутків європейської і світової теорії і правової культури, збіднювало уявлення про право та його місце в системі соціального регулювання і способи світосприйняття»³⁰⁶.

³⁰⁴ Костицький М. В. Про науку кримінального процесу, кримінальне процесуальне право і законодавство (філософський погляд). *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 31–37.

³⁰⁵ Коновалова В. О. Проблеми методології галузевих наук (кримінальне право, кримінально-процесуальне право, криміналістика, судова експертиза). *Право та інновації*. 2015. № 4. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_4_10

³⁰⁶ Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.

Якісно новий етап у розвитку юридичної науки настав після здобуття Україною незалежності: зникнув ідеологічний тиск, відкрилися більш сприятливі умови для її очищення від заполітизованих і неефективних парадигм. Названі чинники започаткували поступову руйнацію раніше непорушних концептів, понять і положень кримінальної процесуальної науки, які були сформовані у період панування діалектико-матеріалістичної методології. На зміну однобічному соціально-економічному детермінізму марксистської методології прийшло усвідомлення багатомірності розвитку права, а разом із тим і методологічна невизначеність та розгубленість³⁰⁷. Тому виникла потреба в пошуку іншої парадигми методології науки кримінального процесу. З'явилися пропозиції розвивати юриспруденцію в умовах співіснування альтернативних філософських вчень, методологічного плюралізму, які передбачають формування інших методологічних підходів, нових наукових парадигм, розроблення відповідних методів і дослідницьких норм.

Приміром, Ю. Аленін і А. Мурзановська на відміну від попередників дійшли слушного висновку, що методологію кримінальної процесуальної науки потрібно розуміти «...як інтеграційне явище, що являє собою як систему взаємопов'язаних елементів наукового пізнання (підходів, принципів, методів, прийомів), так і вчення про їх використання»³⁰⁸.

На думку авторів, використання даної моделі методології передбачає *ієрархічну* структур рівнів для застосування відповідних підходів. Наприклад, до першого рівня поряд із *філософсько-світоглядними* підходами, які визначають стратегію дослідження, слід віднести феноменологічний, комунікативний, інформаційний, функціонально-інструментальний та діяльнісний підходи. Науковці також наголошують на можливості використання загальнонаукових, спеціальних, емпіричних, загальнологічних та евристичних методів незалежно від вибраних підходів. Водночас

³⁰⁷ Кресін О. Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект. *Право України*. 2006. № 2. С. 124–130.

³⁰⁸ Аленін Ю. П., Мурзановська А. Методологія кримінально-процесуальної науки: сучасний стан і перспективи розвитку. *Право України*. 2019. № 9. С. 17–30.

Ю. Аленін і А. Мурзановська підкреслюють, що універсальним підходом під час дослідження проблем кримінального процесу залишається *діалектичний підхід*, який передбачає «сходження від абстрактного до конкретного» та використання парних категорій «частина та ціле», «одиничне, особливе та загальне», «форма та зміст» тощо.

На думку науковців, вибір принципів, підходів і методів дослідження у кожному конкретному випадку має індивідуальний характер. Виходячи із цього, автори підтримують висловлену в літературі думку, що «сучасний стан методології кримінально-процесуальної науки може бути охарактеризований як *перехід* від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму». На нашу думку, даний підхід характерний для постмодернізму, що проявляється у формуванні змішаних методологій, постійній спрямованості на міждисциплінарність наукових досліджень, подоланні сформованих традицій, усталеної нормативності, просторової та темпоральної визначеності. Запропонована парадигма методології науки кримінального процесу заслуговує на увагу і загалом відповідає її сучасному уявленню.

Водночас, на нашу думку, є дискусійним положення, що діалектичний підхід є універсальним підходом у дослідженнях проблем кримінального процесу. У цьому разі доводиться мати справу з частковим парадоксальним методологічним *регресом*, який проявляється у намаганні підсвідомо хоч якось зберегти те, що не витримало випробувань часом. З одного боку, автори, по суті, заперечують доцільність збереження підходу методологічного монізму, що передбачає плюралізм юридичної методології, а з іншого – зберігають значення діалектичного методу пізнання як єдиної філософської основи наукових досліджень.

Слід підкреслити, що на шляху свого формування вчення про методологію наукових досліджень були як успіхи, так і невдачі. Так, приміром, свого часу позитивісти запропонували розроблення програми універсальної нормативної методології на основі стандартної концепції науки. Однак досягти їм бажаного результату не вдалося. Дана ситуація стимулювала виникнення ідеї відмови від методології «антиметодологізму», яскравим ліде-

ром якого був П. Фейєрабенд. Його ідеї знайшли своїх прибічників у сучасних дослідженнях, особливо в руслі постмодернізму. У зв'язку із цим академік М. В. Костицький зазначає, що у фундаментальних роботах із філософії на Заході та в окремих вітчизняних енциклопедичних виданнях, наприклад у «Соціальній філософії» за редакцією В. П. Андрущенка і М. І. Горлача та «Історії філософії» за редакцією В. І. Ярошевця, поняття «методологія» взагалі не аналізується³⁰⁹. У порядку аргументації даної позиції він посилається на авторитет П. Фейєрабенда, який указує, що «будь-яка методологія, метод, які передбачають для вчених суворі правила, неадекватні, і вони (вчені) працюють краще, коли перебувають за межами всякої влади, у т. ч. влади розуму» («Проти методу. Начерк анархічної теорії пізнання», 1970 р.). М. В. Костицький вважає, що «методологія необхідна вченому для розвитку наукового світогляду», яка, по суті, є «світоглядною системою даного конкретного вченого, що досліджує даний конкретний предмет дійсності». Методологія, на думку М. В. Костицького, – це «теорія з категоріями і концепціями, світогляд, учення, через призму яких здійснюється пізнання»³¹⁰.

Водночас цей автор зазначає, що він є прихильником *поліметодологічного підходу* і відкидає ієрархію методологій, методик і методів та переконаний, що вчений чи практик може вибрати «готову» методологію як учення, цілісну теорію з поняттями і категоріями чи світогляд, через призму яких і здійснюватиме пізнання згідно з певною технологією (методикою) та за допомогою конкретних методів (способів). На думку М. В. Костицького, «учений не може «зашорювати» себе якоюсь однією методологією, а може використовувати методи з різних методологій, а методика конкретного наукового пізнання може виглядати як *«мозаїка методів»*³¹¹.

³⁰⁹ Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема, в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1(7). С. 3–13.

³¹⁰ Костицький М. В. Про науку кримінального процесу, кримінальне процесуальне право і законодавство (філософський погляд). *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 31–37.

³¹¹ Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема, в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1(7). С. 3–13.

Із цього можна дійти висновку, що загальної методологічної парадигми, на думку М. В. Костицького, *не існує*, а кожний автор сам конструє програму дослідження, запозичивши положення відомих йому методологічних підходів для пізнання визначеного предмета. Він не погоджується з поширеними міркуваннями про існування окремого «методу юридичної науки», «методу правового регулювання», «методу юридичного пізнання», а також із тим, що методологія юридичної науки подається як трьох- чи чотирьохступінчаста піраміда, яка складається з *філософських* (філософсько-світоглядних), *загальнонаукових*, *конкретно-наукових* (спеціально-наукових) – у трьохчленній структурі, або ще й четверта сходинка – *дослідницькі* (як емпіричні та теоретичні) сегменти. Учений, до речі, слушно звертає увагу на *алогічність* такої класифікації, тому ставить риторичне запитання: «Якщо є окрема група дослідницьких методів, то що, попередні (філософські, загально- і конкретно-наукові) методи не є дослідницькими? А якщо вони не дослідницькі (та пізнавальні), то які?!». Тому автор наголошує, що розмірковування на цю тему є не що інше, як схоластика і словесні спекуляції, *«ніякої піраміди методів, і методологій пізнання (і дослідження) в юриспруденції немає. Юриспруденція не має власне своїх методів пізнання чи методологій»*. На його думку, юридична наука не має власної методології, а користується запозиченими теоріями концепціями, поняттями, категоріями з інших методологій (логічної, позитивістської, феноменологічної, психологічної, діалектичної, психоаналітичної, герменевтичної, лінгвістичної чи іншої методології (та пов'язані з ними методиками і методами)).

Головною серед них в юридичному пізнанні, на його думку, є *логіка і логічна методологія*. Усі інші філософські, психологічні, соціологічні методології мають похідний характер. Формальна логіка виконує функцію своєрідного «каркасу», на якому тримаються всі інші методології, інакше «юриспруденція стає «карточним» будинком, який розвалиться за найменшого подиху критики»³¹².

³¹² Костицький М. В. Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема, в правознавстві). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1(7). С. 3–13.

Близьку позицію щодо використання методології у правничих розвідках займає О. С. Александров. Він вважає, що право – багатогранне явище, тому його треба досліджувати з різних боків і використовувати різні методи залежно від проєкції вивчення його предмета. У зв'язку із цим не треба вченому наперед нав'язувати методологію як систему уявлень про право, які визначатимуть результати його пізнавальних зусиль.

Тому, вважає науковець, *«будь-яка методологія – це сукупність обмежень, прийнятих на себе дослідником»*. Дослідник має сам вибрати підходи для дослідження, без методологічних обмежень³¹³.

На цьому місці хотілося б зазначити, що на тлі радянських і пострадянських рефлексій на тему методології для юристів (і не тільки) стало відкриттям праксеологічне (діяльнісне) розуміння методології, опрацьованої зусиллями Г. П. Щедровицького у згаданому ММГ. Так, він указував, що спочатку для опанування наукового предмета треба організувати діяльність із його дослідження, передбачивши відповідні способи і методи, тобто творчо скомпонувати програму дослідження³¹⁴. У подальшому ці положення було конкретизовано у працях Е. Г. Юдіна, на думку якого методологія – це *«вчення про структуру, логічність організації, методи і засоби діяльності»*, *«внутрішню структуру науково-дослідницької діяльності з погляду як її змісту, так і організації»*. Функція методологічного знання, на його думку, полягає *«у внутрішній організації і регулюванні пізнавальної діяльності»*³¹⁵. Слушним у цьому контексті є уточнення А. М. Новикова і Д. А. Новикова, які вказують, що методологія має місце там, де є продуктивна діяльність, спрямована на отримання нового знання, а репродуктивна діяльність не потребує застосування положень методології³¹⁶.

³¹³ Александров О. С. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*. 2014. № 1. С. 203–211.

³¹⁴ Щедровицкий Г. П. Мышление – Понимание – Рефлексия. Москва : Наследие ММК, 2005. С. 21.

³¹⁵ Юдин Э. Г. Методология науки. Системность. Деятельность. Москва : Эдиториал УРСС, 1997. С. 56.

³¹⁶ Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология. Москва : СИН-ТЕГ, 2007. С. 21–22.

В Україні вперше діяльнісну методологію для дослідження питань доказування у кримінальному процесі застосував В. П. Гмирко. Причиною для такого підходу, на його переконання, було виразне відчуття «...«розриву» між тим, що непохитно й оптимістично стверджувалося у «священних» філософських і процесуальних текстах, присвячених проблемі істини, й тим, що реально відбувалося у практиці доказування, інколи вельми й вельми трагічній»³¹⁷. У зв'язку із цим у нього, як він зазначає, почали «виникати сумніви щодо методологічної дієздатності «класичної» правної теоретичної конструкції «збирання, перевіряння та оцінювання доказів із метою встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи» й далі слугувати її парадигмальною основою»³¹⁸.

Отже, критично оцінюючи позиції науковців (М. М. Гродзинський, Ю. М. Грошевий, Т. В. Лукашкіна, М. М. Стоянов, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Н. В. Сибільова та ін.), сформовані у різні історичні періоди радянської доби щодо тлумачення доказування, В. П. Гмирко звернув увагу, що вони декларують доказування як діяльність, але не розкривають її істотних ознак. У зв'язку із цим він справедливо зауважує: «...у вітчизняній теорії доказування існує очевидний розрив між діяльнісним декларуванням доказування та недіяльнісною практикою його осмислення, бо й без спеціальної оптики можна зауважити, що цей складник кримінального процесу засадничо досліджується в рамках гносеологічної парадигми, а питання її діяльнісного субстрату не знати чому оминаються дослідницькою увагою»³¹⁹. Тому на початку 90-х років минулого століття виникла потреба сформуванню власну наукову позицію щодо фундаментального методологічного питання теорії доказування.

³¹⁷ Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. С. 4.

³¹⁸ Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. С. 8.

³¹⁹ Гмирко В. П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. С. 16.

Пошуки нової теоретичної парадигми вивели цього процесуаліста на системо-мислєдїяльнїсну методологію (СМД-методологія), пїдвалини якої опрацьовано, як нами вже згадувалося, у 50–60-х роках позаминого столїття Г. П. Щєдровицьким та його послїдовниками з Московського методологічного гуртка (ММГ).

Спїраючись на концепти дїяльнїсного пїдходу, В. П. Гмирко запропонував концепт доказування «...як юридичної технології «замїщення» певної правнорелевантної «життєвої» події епістемологічними (знаннєвими одиницями – «фактами», а отже, «виготовлення» на їхній основі спеціальних семантичних форм – шуканих юридичних конструкцій, потреба у яких зумовлена конкретикою вироблення вїдповїдних юридичних рїшень на загал». Варто спеціальнє наголосити, що це дало йому змогу зробити проривний висновок, що «...доказування в кримїнальному процесї охоплює ситуації «встановлення» з потрібнєю мїрою ймовїрности – вїд вїрогїдности до достовїрности – не тїльки рїзних обставин минулого, але й теперїшнього, й майбутнього, потрібних для вироблення рїзноманїтних правних рїшень»³²⁰.

Аналіз наукових досліджень щодо пїзнання їстотних ознак методології як явища свїдчить, що уявлення про нього поступово розширюється і набуває рис дїяльнїсного характеру. Прикладом у цьому планї є позиція вїдомого методолога Е. Г. Юдіна, який уважав, що методологія науки – це характеристика об'єкта, предмета, завдань дослідження, сукупности дослідницьких засобів, необхідних для їх вирїшення, а також уявлення про послїдовність дїй ученого в процесї вирїшення дослідницьких завдань³²¹. А це вже свїдчить на користь того, що сучасне тлумачення методології в широкому сенсі не дає пїдстав для розмежування методології вїд методів і методики. Останнї є її складниками, тому вони мїж собою органїчно взаємопов'язані і утворюють єдине цїле. Ступїнь наукового опрацювання структурних складників методології є непропорційним.

³²⁰ Гмирко В. П. Доказування в кримїнальному процесї: дїяльнїсна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація : монографія. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2010. С. 4–7.

³²¹ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва : Наука, 1978. С. 31.

Тому не дивина, що особливістю монографічних досліджень і навчальних посібників, присвячених питанню методології, є те, що автори намагаються більш повно і глибше пізнати її сутність, уточнити поняття цього явища, його структуру, функції на рівні як певної галузі права, так і конкретних наукових розвідок. Тому вони, як правило, обмежуються описом мети, завдання, предмета, об'єкта, методів, способів, технік дослідження, тобто, умовно кажучи, *матеріально-статутного складника* даного явища, і практично не приділяють уваги *процедурному (технологічному)* компоненту методології на рівні галузі права чи конкретного наукового дослідження.

Завершуючи нашу розвідку, хотілося б зробити засадничий висновок.

Отже, зважаючи на тенденції розширення предмета *загальної* методології, взаємозв'язок і зумовленість методологічного підходу з об'єктом, предметом та методами наукового дослідження, а також з огляду на галузеві особливості науки кримінального процесу, вважаємо можливим дати визначення *методології науки кримінального процесу*.

На нашу думку, вона є елементом загальної методології юридичної науки, являючи собою вчення про систему інтелектуальних операцій із використанням специфічних категорій, понять, усталених положень науки кримінального процесу, спрямованих на організацію пізнавальної діяльності, що зумовлені методологічним підходом (підходами), шляхом визначення об'єкта і предмета дослідження з метою забезпечення доцільного вибору наукових методів для вирішення проблеми в науці кримінального процесу.

2.6. Методологія дослідження нотаріату в Україні: теоретичні аспекти

Зміни у житті сучасного суспільства, які пов'язані з індивідуалізацією та глобалізацією, проблемами його становлення та розвитку як інформаційного, спричиняють різноманітність підходів до переосмислення права. Реальних ознак набувають докорінні, концептуальні підходи до цивілістичної теорії та методології, які спроможні реально наблизити нас до європейської культурно-правової традиції³²². Ці та інші процеси не полишають осторонь і нотаріат.

Зважаючи на ситуацію, яка склалася у нотаріаті, на порядку денному актуалізується питання розроблення далекоглядних орієнтирів сучасної доктрини розвитку нотаріату. Вони, як указує С. Фурса, повинні прогнозувати не лише вирішення сучасних проблем нотаріальної діяльності, а й передбачати, яким нотаріат має стати в майбутньому, щоб задовольнити потреби суспільства. При цьому для пересічних громадян важливим є те, що нотаріальні послуги мають надаватися на високому професійному рівні та бути наближеними до населення, їхня ціна має бути незначною, а нотаріальні акти мають стабілізувати і гарантувати права фізичних та юридичних осіб³²³.

Разом із тим, якщо розглядати нотаріат через призму організаційного інституціоналізму, то дійдемо висновку, що його цінність не так у тому, що він є інструментом і способом досягнення цілі – надання нотаріальних послуг через вчинення нотаріальних дій, а в тому, що він перетворився у цінність саму по собі, ставши особливим елементом, особливим складником соціальної системи. Нагадаємо, що розвиток сучасної демократичної і правової держави пов'язаний не лише з утвердженням і забезпеченням базових принципів та цінностей (зокрема, йдеться про принципи верховенства права, законності, поділу влади, пріоритету

³²² Крупчан О. Д., Гайдулін О. О. На шляху до правової глобалізації та європеїзації правової системи України. *Юридична Україна*. 2022. № 2. С. 13–17.

³²³ Фурса С. Інститут нотаріату в юридичній доктрині України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. *Право України*. 2020. № 9. С. 11.

прав і свобод людини і громадянина, відповідальності держави перед особою тощо), без яких унеможлиблюється її ефективне функціонування, як доводить Р. Гринюк³²⁴, а й із формуванням та вдосконаленням системи інститутів, які практично реалізують фундаментальні цілі та завдання зазначеної держави. В останні десятиліття питання інституціоналізації демократичної правової держави посідають одне з провідних місць у загальній системі юридично-наукових досліджень. Причому, говорячи про науковий аналіз тих чи інших базових для даного типу держави інститутів по відношенню до сучасної України, слід наголосити, що йдеться не лише про найвищий рівень конституційно-правового регулювання (у цьому сенсі, як зазначає Ю. Шемшученко, правова наука практично забезпечувала розвиток конституційного процесу в Україні³²⁵), а й про всі сфери життєдіяльності держави і суспільства, завдяки яким відбувається утвердження демократичного державно-правового режиму. Водночас, наголошуючи на поступовому поширенні «праволюдного» науково-юридичного дискурсу та визнання «праволюдних стандартів» як одного з найважливіших критеріїв визначення специфіки тієї чи іншої системи державної влади³²⁶, слід погодитися з тим, що не лише у, власне, науково-теоретичному, а й у загальному державотворчому та правотворчому аспекті виняткової ваги набувають питання формування, діяльності та розвитку тих інститутів, що безпосередньо пов'язані із забезпеченням, охороною та захистом прав і свобод людини та громадянина.

Усталена у сучасній юридичній науці методологія теоретичного дослідження цих інститутів передбачає їх розподіл на дві головні групи, одна з яких описується як державні інститути, а інша – як інститути громадянського суспільства. Традиційно перша з указаних груп є предметом дослідження науки конституційного права,

³²⁴ Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. Київ : Ін Юре, 2004. С. 195–251.

³²⁵ Шемшученко Ю. С. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційно-правового процесу в Україні. *Право України*. 2012. № 8. С. 28–34.

³²⁶ Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ : Логос, 2006. С. 324–325.

тоді як інші вивчаються цілою низкою юридичних наук у контексті тих чи інших типів правовідносин, юридичної практики або ж видів юридичної діяльності. Розвиток суспільства, якщо воно трактується саме як громадянське суспільство, котре постає як середовище сформованих у добровільному порядку громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні права і свободи,³²⁷ так і держави, повинні за таких умов розглядатися вже не так через їх відносно автономне існування, як через їх взаємодію. Тому особливої ролі набувають саме ті інститути та органи, які, власне, й покликані сприяти цій взаємодії.

У цьому контексті особливої актуальності у теоретико-методологічному плані набуває вивчення тих важливих для нормального співіснування держави і суспільства інститутів, які, власне, й дають змогу реалізовувати взаємодію між державою і громадянським суспільством (а також окремо взятими громадянами як носіями невідчужуваних та конституційно гарантованих прав і свобод), особливо з огляду на практичне втілення такого ключового для будь-якої демократичної і правової держави завдання, як охорона, захист і забезпечення прав і свобод людини та громадянина³²⁸. Одним із таких фундаментальних інститутів є, поза всяким сумнівом, інститут сучасного нотаріату. Суспільно-правова місія нотаріату, як указує О. Клименко³²⁹, полягає у забезпеченні та зміцненні правопорядку у сфері цивільного обігу на засадах взаємодії професійних демократичних інститутів правової держави та громадянського суспільства. І це вже є факт, очевидність якого проявляється у його сприйнятті і який має осмислитися на істинність задля його подальшого пізнання.

Незважаючи на тривалу історію нотаріату, слід визнати, що сьогодні у юридичній науці немає чіткого та однозначного розуміння тієї ролі, а також того місця, яке цей важливий для розвитку сус-

³²⁷ Петришин О. В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №№ 2(33), 3(34). С. 149.

³²⁸ Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення Київ : Логос, 2006. С. 113.

³²⁹ Клименко О. Концепція розвитку нотаріату України. *Право України*. 2020. № 9. С. 63.

пільства та правової системи інститут відіграє на практиці. Тому сьогодні, як указує С. Фурса, актуальним залишається не лише потреба в удосконаленні Закону України «Про нотаріат», а насамперед переосмислення концепцій подальшого розвитку нотаріальної діяльності й активне формування доктрини про нотаріат³³⁰.

Нотаріат виходить за межі його розуміння як виключно правового явища. Набуває нових форм та якісних змін професійне нотаріальне саморегулювання, через здійснення належних йому функцій, прослідковується соціальна інституціоналізація нотаріальної діяльності. Наведене свідчить, що нотаріат об'єктивно став організованою соціально-юридичною системою, яка характеризується складністю пов'язаних між собою елементів, зв'язків та відносин. Таким чином, стає не лише актуальним, а й вельми важливим у теоретичному та практичному аспектах подальшого розвитку Української держави та суспільства, вивчення феномена нотаріату, який, з одного боку, безпосередньо пов'язаний з охороною прав та законних інтересів людини і громадянина в Україні, безпекою цивільного обігу, а з іншого – забезпечує постійне відтворення сталих зв'язків у системі взаємодії демократичної правової держави і громадянського суспільства. Отже, необхідність одержання нових знань та (або) пошук шляхів їх застосування у сфері нотаріату не є самоціллю, а зумовлюється соціальним запитом, завдяки якому маніфестується модифікація об'єкта і предмета цієї науки³³¹, а її методологічні засади дають можливість здійснити перехід від гіпотетичних пропозицій до теорії нотаріату³³².

Визначальним призначенням нотаріальної діяльності є не лише обов'язок нотаріусів посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм вірогідності, а й сприяти охороні цивільних прав та інтересів, та, врешті, захисту цих прав у разі їх порушення.

³³⁰ Фурса С. Інститут нотаріату в юридичній доктрині України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. *Право України*. 2020. № 9. С. 19.

³³¹ Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 12.

³³² Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення : монографія. Київ : Київський університет, 2013. С. 7.

Досвідчений практик нотаріального права не просто застосовує норму права у відповідній ситуації. У своїй роботі він установлює наявність вільного волевиявлення осіб, що звертаються до нього для вчинення нотаріальної дії, опрацьовує цілий масив законодавства, відшукує необхідну норму, аналізує, перевіряє її чинність, ураховує її відношення до пов'язаних із нею інших норм, і лише в результаті цього застосовує відповідно до конкретної вимоги ситуації. Саме тому недостатньо суто вказівки на застосування тієї чи іншої норми, необхідно знати шлях, спосіб, підхід до пізнання цієї норми та інструментарій для її реалізації.

Поняття нотаріату та нотаріальної діяльності не можна віднести до тих, які вже отримали своє остаточне науково-юридичне тлумачення. Справа в тому, що нині можемо спостерігати загальну парадигмальну зміну у тлумаченні феномена нотаріату (коли на заміну державо-центричній моделі приходиться ідея людиноцентризму). Рефлексуючи філософські положення людиноцентризму, наголошуючи на поширенні «праволюдного» науково-юридичного дискурсу та визнання «праволюдних стандартів» як одного з найважливіших критеріїв визначення специфіки тієї чи іншої системи державної влади³³³, зазначимо, що не лише у власне науково-теоретичному, але й у правотворчому аспекті виняткової ваги набувають питання забезпечення прав і свобод людини – їх перехід із декларативності в реальність. З іншого боку, поява та конкурентна взаємодія різних теоретико-методологічних підходів, на яких не могла не відобразитися загальна тенденція схильності до методологічного плюралізму та методологічного свавілля³³⁴, у тому числі й у вивченні змісту цього суспільно значимого явища (нотаріату) та одночасно – одного з видів юридичної діяльності (нотаріальна діяльність). Стан справ, що склався в науці і практиці в нотаріаті та нотаріальній діяльності, свідчить про необхідність поглиблення аналізу його методологічних засад.

У першу чергу вкажемо нормативну вимогу обов'язковості зазначення у дисертаційних дослідженнях на здобуття наукового

³³³ Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ : Логос, 2006. С. 324.

³³⁴ Висновки та рекомендації з актуальної теми. *Право України*. 2014. № 1. С. 212.

ступеня доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) використання здобувачем тих чи інших методів дослідження³³⁵. Для її належного виконання дисертант зобов'язаний не лише перерахувати вказані методи, а й змістовно відзначити, що саме досліджувалося кожним методом, а також обґрунтувати вибір методів, що забезпечують достовірність отриманих результатів та висновків. У зв'язку із цим не можна оминати поза увагою прагнення авторів дисертаційних досліджень виходу за межі вказаної нормативної вимоги шляхом виокремлення в основній частині дисертаційних (монографічних) досліджень окремого підрозділу, присвяченого методологічним аспектам досліджуваного предмета. Так, К. Чижмарь у підрозділі 1.2 «Методологія дослідження інституту нотаріату як несудової форми захисту прав людини і громадянина»³³⁶ вказує, що методологія дослідження інституту нотаріату в системі захисту прав і свобод людини та громадянина – це система теоретичних знань, які використовуються дослідниками як керівні принципи, методи наукового дослідження і конкретні засоби реалізації вимог проведення аналізу інституту нотаріату в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина. М. Долинська у підрозділі 1.2 «Методологія дисертаційного дослідження»³³⁷ (її роботу присвячено становленню та розвитку законодавства про нотаріальну діяльність) доводить, що методологія дослідження історії законодавчого регулювання української нотаріальної діяльності передбачає, насамперед, пошук виваженого співвідношення загальних (філософських) підходів та загальнонаукових методів пізнання зі спеціальними та власними правовими методами. Методологічною основою дослідження історії українського нотаріального законодавства, на переконання дослідника, є використання загальнонаукових та окремих конкретно-наукових і спеціально-правових

³³⁵ Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертацій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>

³³⁶ Чижмарь К. І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2015. С. 15.

³³⁷ Долинська М. С. Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. С. 13.

методів пізнання. О. Золотухіна у підрозділі 1.3 «Методологічні аспекти наукового дослідження функціонального призначення нотаріату»³³⁸ зазначає, що методологічну основу наукового дослідження теоретико-правових аспектів функціонального призначення нотаріату становить система наукових принципів, методологічних підходів та методів наукового пізнання, які дають змогу сформулювати положення, ідеї та концепції, на яких засновується наукове дослідження, розкрити доктринальні підходи до характеристики якісних властивостей нотаріальної діяльності.

Ці та інші роботи свідчать про формування усталеності щодо запровадження та використання у наукових дослідженнях методологічного інструментарію пізнання нотаріату та нотаріальної дійсності. Однак наведені підходи спрямовані на напрацювання методологічного інструментарію лише в частині проведення конкретного наукового дослідження стосовно окремо взятого предмета нотаріату як об'єкта дослідження, а не його методології.

Існує уявлення про сприйняття методу Френком Вільчеком – лауреатом Нобелівської премії з фізики 2004 р., автором праці «Легкість буття», який писав: «Коли я задумуюсь про серйозні філософські проблеми ... моїм улюбленим методом слугує приведення питання у вигляд, зрозумілий для комп'ютера»³³⁹. За висновком польського логіка і філософа українського походження Казимира Айдукевича, у теорії науки і теорії методології присутні проблеми, які можна віднести до теорії пізнання. Теорія науки займається наукою, яку розуміють як систему наукових тверджень. Методологія ж займається способами просування, тобто фундаментальними методами, які застосовуються під час створення наукових теорій³⁴⁰. Таку позицію вчений мотивував тим, що теорія науки займається твердженнями, науковими термінами та утвореними на їхній основі

³³⁸ Золотухіна О. М. Функціональне призначення нотаріату: теоретико-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2018. С. 10.

³³⁹ Вільчек Ф. Простота. *Теорії всего на свете* / под ред. Д. Брокмана ; пер. с англ. Н. Майсурына и А. Капанадзе. Москва : БИНОМ ; Лаборатория знаний, 2016. С. 38.

³⁴⁰ Айдукевич К. Проблеми і напрями філософії. Теорія пізнання. Метафізика : навчальний посібник / відп. ред. проф. В. М. Вандишев ; пер. з пол. О. М. Кобякова, В. М. Вандишева. Київ : Освіта України, 2010. С. 61.

гіпотезами, доведеннями, теоріями тощо, а методологія досліджує методи аргументації, експериментування, розв'язання проблем, пояснення, перевірки і тому подібне. Сучасна теорія права вказує на неможливість ототожнення методології права виключно з методологією наукового пізнання, оскільки методологія має набагато ширше значення, ніж учення про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання. Методологія, як вказує М. Козюбра, – це учення про принципи організації, сукупність способів та прийомів доцільного здійснення будь-якої діяльності, а метод – це спосіб вирішення будь-якого конкретного завдання³⁴¹.

Оскільки термін «методологія» у його сполученні з іншими термінами (основи, засади, витоки, регулювання, дослідження, складник, аспекти тощо) широко використовується у сучасній юридичній літературі, а питання співвідношення понять «методологія», «метод», «методологія науки» не знайшли свого остаточного розв'язання, звернемося до їх філософського енциклопедичного викладення. Метод – це систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблеми чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів. Метод окреслює та втілює шлях до істини, напрями ефективної діяльності, що ведуть до поставлених цілей, задає регулятиви та нормативні настанови пізнавального процесу³⁴². Методологія – це: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети; 2) галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання та практичної діяльності³⁴³. Методологія

³⁴¹ Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 25.

³⁴² Кримський С. Метод. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 373.

³⁴³ Йолон П. Метод. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 374.

науки – один з основних розділів методології, теоретична дисципліна, яка вивчає весь комплекс явищ, що відносяться до інструментальної сфери науки та наукової діяльності, їх осмислення та функціонування. Методологія науки досліджує сукупність пізнавальних засобів, що застосовується у науці, об'єктивні характеристики та властивості науки і наукової праці, які відіграють істотну роль в отриманні об'єктивно істинних наукових знань, а також нагромаджені уявлення про них³⁴⁴. За наявності плюралістичного підходу кожен із дослідників у ставленні до розуміння і застосування вказаних понять може як погоджуватися з їх викладенням, так і ні. Проте щонайменше методологія, за визначенням А. Конверського, виступає саме модифікацією гносеології, а не гносеологією, або ж, кажучи інакше, визнавши за гносеологією право вирішувати «що таке істина», методологія ставить завдання «як досягти істини»³⁴⁵. Принаймні застосування такого філософського розуміння вказаних понять як мінімум є ключем до усвідомленого впорядкування підходів для пізнавальної діяльності в юриспруденції, у тому числі й у сфері нотаріату.

Разом із цим пізнання методології дослідження нотаріату є дороговказом організації пізнавального процесу такої діяльності, дає можливість віднайти ті прийоми та способи, які надають можливість більш повно відобразити конкретні боки даного об'єкта пізнання. Методологія нотаріату прагне розробити загальні правила, якими слід керуватися в наукових дослідженнях цього феномену. Вона як складова частина загальної методології права має піддати оцінці встановлені прийоми дослідження, відокремити правильні та доцільні від помилкових та непридатних, відмовитися від існуючих прогалин, застарілих, спрощених, а часом і просто хибних уявлень, зокрема таких, як уявлення про співвідношення науки і права, та, відповідно, методології правознавства і методології права³⁴⁶ і разом із цим уявлень про методологію науки про нотаріат та методологію нотаріального права.

³⁴⁴ Йолон П. Методологія науки. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 374–375.

³⁴⁵ Конверский А. Е. Теория и ее обоснование. Киев, 2000. С.7.

³⁴⁶ Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22

Звичайно, нотаріат, як і кожне правове явище, вже саме по собі є цілісним об'єктом дослідження. Дуалістичний (публічно-приватний) характер природи нотаріату як інституту, що має комплексну правову природу, вказує на те, що він як об'єкт пізнання існує у відкритому середовищі. Будучи окремим елементом різних і водночас взаємопов'язаних між собою підсистем права, нотаріат відчуває на собі їхній вплив з обох боків. З одного боку, його можна представити як діяльність окремих суб'єктів (нотаріусів, відповідних посадових осіб, на яких згідно із законом покладений обов'язок учиняти нотаріальні дії). З іншого – акцентувати увагу здебільшого на те правове значення та наслідки, які нотаріальна діяльність має у суспільстві, яке відчуває потребу в ефективній та високопрофесійній діяльності нотаріусів³⁴⁷. У міру зміни акцентів дослідження нотаріату, які ставить перед собою дослідник, змінюватимуться в уявленні й акценти про правову природу такого явища. Спочатку закономірно побачимо більш тісний зв'язок нотаріату з публічним правом, зокрема конституційним (свого часу була спроба обґрунтувати позицію про віднесення нотаріату до окремої підгалузі конституційного права³⁴⁸) та адміністративним (також свого часу прогнозувалася перспектива появи самостійного предмета та методу адміністративно-нотаріального права як підгалузі адміністративного права або самостійної галузі³⁴⁹). Такий стан не є перешкодою для дослідження нотаріату з позиції цивілістичної доктрини, оскільки для цивілістики цей інтерес є цілком очевидним. Сутність нотаріальної діяльності, як указують В. Комаров та В. Баранкова, відбиває публічно-правову природу нотаріату як органу безспірної цивільної юрисдикції.³⁵⁰ Разом із цим нотаріат виконує делеговану (передану) державою публічно-правову функцію «укріплення» цивільних прав (нота-

³⁴⁷ Комаров В., Баранкова В. Нотаріат України та перспективи його розвитку. *Право України*. 2020. № 9. С. 44.

³⁴⁸ Дякович М. М. Нотаріальне право України : навчальний посібник. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2009. С. 25.

³⁴⁹ Коломоєць Т. О., Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні : монографія. Київ : Істина, 2008. С. 37.

³⁵⁰ Комаров В., Баранкова В. Нотаріат України та перспективи його розвитку. *Право України*. 2020. № 9. С. 50.

ріальна дія належить до тих авторитетних інституцій, які гарантують надійність і є повним доказом учинених правових дій³⁵¹), а в рамках здійснення нотаріальної діяльності забезпечується як охорона та захист суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом цивільних інтересів, так і безпека цивільного обігу. Нотаріальна дія є багаактною дією, що має організаційний характер, на яку поширюються положення цивільного законодавства про правові акти, і вона є юридичним фактом у механізмі правового регулювання цивільних відносин.

Французький теоретик права Жан-Луї Бержежел, узагальнюючи питання, що таке право – наука чи мистецтво, стверджував, що право – це мистецтво, яке полягає у поліпшенні соціальних відносин шляхом формулювання справедливих правил і їх застосування в безпристрасній манері ... завдання права полягає в тому, щоб ... класифікувати юридичні факти, конструювати теорії, розробляти принципи³⁵². Можна йти далі – поставивши скрізь призму мистецтво питання, що таке нотаріат, нотаріальна діяльність, нотаріус та, власне, нотаріальне право та як їх пізнати. Ми вже писали³⁵³, як для композитора є основою природне вміння реалізації своїх поглядів, ідеалів через нотну грамоту під час створення майбутнього музичного твору, так і для нотаріуса реалізація набутих ним знань з юриспруденції є підґрунтям тих дій, що він учиняє, обрамовуючи правовий матеріал у документальну форму. Об'єктивно перше і друге є живим процесом. При цьому кожен із них використовує той арсенал засобів і способів досягнення результату, який у відповідній сфері охоплений досить специфічними методологічними засадами.

Тенденції розвитку методології нотаріату визначають, насамперед, зміни в загальній системі методології дослідження правових явищ, серед яких П. Рабінович відзначає процеси фундамен-

³⁵¹ Книпер Р. Экономический анализ нотариата / Германский фонд международного правового сотрудничества. Bundesnotarkammer. С. 9.

³⁵² Бержежел Ж.-Л. Общая теория права / под. общ. ред. В. И. Даниленко ; пер. с фр. Москва : NOTA BENE, 2000. С. 22 .

³⁵³ Безклубий І. А., Єфіменко Л. В. Методологія дослідження нотаріальної діяльності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 6. С. 48.

талізації – широкого застосування методологічних напрацювань філософії права; антропологізації – визнання людини центральним об'єктом загальнотеоретичного праводержавознавства; глобалізації – актуалізації вивчення не лише національних правових систем, а й їхніх «сімей», а також міжнародно-правових систем; деформалізації об'єкта і предмета правознавчих досліджень³⁵⁴. Так, антропологізація правничої науки зумовлює актуальність використання споживацького підходу, тобто інтерпретації правових явищ як засобів задоволення потреб людини, соціальних спільнот, суспільства загалом. У цьому ж контексті варто навести погляди й таких відомих фахівців-правників, як В. Авер'янов та В. Селіванов. Перший, зокрема, звертав увагу на те, що у правовій і демократичній державі пріоритетного значення набуває вже не стільки сам по собі державний інтерес, скільки державний інтерес, який пройшов через призму права і співвіднесений із правами і свободами людини та громадянина³⁵⁵. Причому право та права людини у цьому разі тлумачаться не як певна абстрактна категорія, а як певна реальність³⁵⁶. Це означає, що право постає втіленням базових гуманістичних цінностей. З огляду на зазначене, перебудовується й діяльність різноманітних органів та інститутів. На це саме звертав увагу й В. Селіванов, який доводив факт фундаментальної зміни у загальному тлумаченні сутності правових явищ. Зокрема, він писав про те, що в основі нового сприйняття тих чи інших правових явищ та правових інститутів лежить усвідомлення необхідності «зростання ролі особистості у суспільстві як пріоритетної мети й осереддя розвитку державних і юридичних інститутів, визнання особистої свободи людини головною життєвою цінністю і, відповідно, формування адекватних державних і юридичних механізмів та гарантій (економічних, політичних тощо) людської гідності, реального забезпечення і захищеності

³⁵⁴ Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 21.

³⁵⁵ Авер'янов В. Б. Зміна домінант у доктринальному тлумаченні предмета адміністративного права. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 317–318.

³⁵⁶ Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Наукова думка, 2007. С. 47.

прав, свобод і законних інтересів»³⁵⁷. Сьогодні також залишаються актуальними проблеми адаптації правової системи України до європейських стандартів, інтеграції в систему латинського нотаріату, міжнародного обігу нотаріальних актів. Збільшення у нотаріальній діяльності кількості відносин з іноземним елементом викликало науковий інтерес до встановлення сутності міжнародних нотаріальних правовідносин³⁵⁸.

Це ставить на порядок денний необхідність підвищення динамічності, гнучкості державно-юридичних інституцій, їх здатності своєчасно реагувати на соціальні зміни, пристосовуватися до них. У зв'язку із цим деформалізується об'єкт досліджень, завдяки чому якісні рамки явища, яке позначають поняттям права, розмиваються, втрачають чіткість, переплітаються із суміжними соціальними феноменами – мораллю, правовою свідомістю, вивчення яких потребує застосування специфічних методів³⁵⁹. Отже, відбувається збагачення правознавчої методології за рахунок здобутків герменевтики, соціопсихолінгвістики, синергетики. Такі здобутки дають змогу вивчати функціональні, адаптаційні, творчі можливості правових інструментів та механізми реалізації цих можливостей, за їх допомогою вивчають інші правові або споріднені з ними явища, які не повністю визначені у формальному аспекті. Це, зокрема, правотлумачний і правозастосовчий розсуд, особливості реалізації правових норм з оцінними категоріями, проблема визначення балансу між інтересами особи та суспільства. Ураховуючи сучасне розширення правознавчої методології у сфері нотаріату, можна дослідити зв'язок та рівновагу між публічними та приватними інтересами, проблеми взаємовпливу нотаріату та держави, а точніше – встановити юридичні можли-

³⁵⁷ Селіванов В. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія. Київ : Ін Юре, 2002. С. 390.

³⁵⁸ Лихолат І. П. Міжнародні нотаріальні правовідносини: загальна характеристика. *SCIENCIA VINCEMUS! Наукою переможемо* : матеріали 2-ї міжнародної науково-практичної конференції «Нотаріат, адвокатура, суд, виконавче провадження, актуальні проблеми», присвяченої 5-річчю створення кафедри нотаріального та виконавчого процесу і адвокатури Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / ред. кол.: Я. Я. Фурса, О. О. Дерій, О. М. Нікітюк. Київ : ЦУЛ, 2016. С. 107.

³⁵⁹ Рабінович П. М. Там само. С. 24.

вості його впливу на суспільні відносини, оскільки призначенням правового регулювання є не лише впорядкування та охорона суспільних відносин, а й їх розвиток задля досягнення певного блага учасниками таких відносин.

У методології досліджень нотаріальної діяльності як складової частини юридичної діяльності простежуються й інші, специфічні тенденції. Наприклад, С. Гусарєв указує на помітне зміщення акцентів досліджень: якщо раніше науковці основну увагу приділяли питанням правової природи, сутності, соціальної ролі нотаріальної діяльності, то сучасні дослідники роблять наголос на психологічних, морально-етичних, деонтологічних її аспектах³⁶⁰. Під час дослідження функцій нотаріату дедалі більше звертається увага на нові аспекти діяльності нотаріусів, серед яких чільне місце посідає попередження та вирішення правових конфліктів, зокрема через процедури медіації. Особливістю українського нотаріуса є й виконання ним чисто публічної функції – реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення регулювання нотаріальної діяльності» № 5644 від 10.06.2021 передбачено покладення на нотаріусів реєстрацію шлюбів. У науковій літературі також помітно зріс інтерес до творчого елементу нотаріальної діяльності. Прогалини у законодавстві, запізніле реагування законодавця на зміни суспільних відносин дають кожному юристу широке поле для творчого вирішення практичних проблем. За таких обставин нотаріус латинського типу, публічний і вільний водночас, більше ніж будь-хто інший здатний віднайти адекватне новим соціальним реаліям рішення, яке гармонійно враховувало б і приватні, і публічні інтереси. Нотаріат не повинен залишатися осторонь законотворчого процесу. Проблема залучення нотаріусів до законотворчої діяльності є складовою частиною ширшої проблеми – визначення меж і способів впливу держави на нотаріат і, як указувалося вище, налагодження дієвого зворотного зв'язку.

³⁶⁰ Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ : Знання, 2005. С. 38.

Структура сучасної методології дослідження нотаріальної діяльності є багаторівневою. Більшість науковців сходиться на думці, що, окрім методів, які за визначенням є основою будь-якої методології, можна виокремити й інші її складники, серед яких називають «методологічні основи теорії», «закони правових досліджень», «принципи пізнання правової реальності», «прийоми правових досліджень», «методологічні підходи» тощо. Не зупиняючись детально на цій проблемі, варто сприйняти поширену серед українських теоретиків права позицію, згідно з якою основою методології правознавства є світоглядні принципи та методи досліджень. Світоглядні принципи визначають стратегію дослідження, орієнтують на добір та накопичення того чи іншого фактичного матеріалу, зумовлюють характер інтерпретації отриманих результатів³⁶¹.

Сучасна правознавча методологія ґрунтується на принципах деідеологізації та свободи наукових досліджень, всебічності, системності, діалектичності, історизму, детермінізму, об'єктивності, універсальності та деяких інших³⁶². Зміст принципу деідеологізації полягає у свідомій відмові дослідників від намагання підтвердити результатами свого дослідження постулату задалегідь визначеної політичної ідеології. Даний принцип тісно переплітається з принципами співвідношення наукового та ідеологічного знання.

Інший метод-принцип – принцип діалектичності – постулює необхідність виявлення та пізнання закономірностей буття і взаємозв'язків правових явищ. Категорії діалектики, як указує М. Костицький, є універсальними логічними формами мислення, у яких відображено ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, констатує філософ-правник, пізнання дійсності було б неможливим³⁶³.

Принцип системності відіграє ключову роль у формуванні цілісного уявлення про нотаріат з урахуванням нерозривних

³⁶¹ Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 618.

³⁶² Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. С. 118.

³⁶³ Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.

зв'язків між його елементами та взаємодії з іншими складниками системи вищого порядку, якою є українське право. Поняття «система» традиційно розглядається як сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок та взаємодія, а співвідношення між елементами системи – як співвідношення простого і складного³⁶⁴. Річ (щось) завжди існує в якійсь системі і не може перебувати поза системою. За її виходу з однієї системи вона потрапляє в іншу систему, набуваючи нових якостей. Тому системний підхід до дослідження нотаріату вимагає його розгляду як елемента, зокрема соціальної (правової) системи. Оскільки поняття «система» розглядається в онтологічному (як сукупність елементів і зв'язків між ними, що існують об'єктивно) та гносеологічному (як інструмента пізнання сутності складних матеріальних систем) аспектах, то системність розглядається як підхід до наукового пізнання³⁶⁵, яка також характеризується певними принципами, зокрема: остаточної (глобальної, генеральної) мети; єдності, зв'язаності і модульності; ієрархії; функціональності; розвитку; децентралізації; невизначеності тощо.

Суть принципу історизму полягає у відстеженні еволюції досліджуваних явищ, динаміки їх становлення, яке має супроводжуватися, за висловом В. Федоренка, відновленням «правової пам'яті» у дослідженнях нотаріального права та нотаріальної діяльності, реабілітацією незаслужено забутих науковців дорадянського періоду, запозичення їхніх найкращих напрацювань, зокрема у сфері методології правознавства³⁶⁶. За твердженням М. Козюбри, творцями права є не наука і навіть не юристи, а пересічні люди³⁶⁷. Пізнавши істинність такого факту, можливо дійти тези, що в основі досліджень права, у тому числі й нотаріального, у їхній першооснові мають бути не так правовідносини і не так нематеріальні та

³⁶⁴ Йолон П. Система. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 583.

³⁶⁵ Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. С. 10–19.

³⁶⁶ Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. С. 123–124.

³⁶⁷ Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С.23.

матеріальні блага, задля яких людина вступає у такі відносини, як безпосередньо людина як носій та творець права.

Принцип історизму тісно пов'язаний і з принципом детермінізму (від лат. *determine* – визначаю, обмежую). У його основу покладено постулати про визначений, а не довільний характер буття; теорії відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі та явища, визначається їхня природа та способи існування³⁶⁸. Реалізація принципу детермінізму уможливорює пізнання досліджуваного явища у напрямі від можливого до дійсного, від причини до наслідку, від змісту до форми тощо. Об'єктивізм як методологічний принцип означає прагнення отримати максимально правдиву інформацію про досліджуване явище. Науковець повинен свідомо відмовитися від будь-яких спроб «підкорегувати» отримані результати в бажаний бік. Будь-які застосовувані в процесі дослідження правопізнавальні конструкції повинні бути узгодженими з об'єктивною реальністю. Принцип конкретності вимагає детального аналізу зовнішнього середовища, у якому функціонує об'єкт пізнання, виокремлення головних, суттєвих властивостей, зв'язків та тенденцій його розвитку. У контексті дослідження інституту нотаріату дотримання принципу конкретності особливо важливе під час вивчення деяких систем вищого порядку, зокрема громадянського суспільства. Нарешті, реалізація принципу універсальності у дослідженнях нотаріальної діяльності передбачає формування на основі отриманих знань низки юридичних категорій, моделей, понять, які можуть бути використані під час пізнання інших видів юридичної діяльності та дослідження правової реальності загалом.

Основу методологічної бази досліджень нотаріату та нотаріальної діяльності становлять структурно-функціональний, діяльнісний, соціологічний, аксіологічний, формально-догматичний методи³⁶⁹. Разом із цим для цілісного дослідження нотаріату слід урахувати світоглядні методи (діалектичний, метафізичний, ідеалістичний, феноменологічний, раціоналістичний, емпіричний,

³⁶⁸ Кизима В. Детермінізм. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 152.

³⁶⁹ Гусарев С. Д. Там само. С. 33.

системний, критичний), методи логіки (метод гіпотез, узагальнення та абстрагування, моделювання, індукції, дедукції, аналізу, синтезу, аналогії тощо), а також порівняльно-правовий, історично-ретроспективний, прогностичний методи. Розглянемо деякі з них.

Діалектичний метод – це спосіб і мистецтво розв’язання проблем, пов’язаних із парністю й полярністю категорій, шляхом визначення протилежностей, аналізу та розмежування, синтезу їх в одне ціле, розкриття розвитку відповідних структур, тенденцій їхньої генези³⁷⁰. Діалектичний метод дає змогу шляхом викриття протилежностей у досліджуваному явищі пояснити його необхідність у соціумі та онтологічну суть³⁷¹. Наприклад, сутність, соціальну цінність та функції нотаріату визначає поєднання двох начал – публічного та приватного інтересу. Власне, ця діалектична єдність і зумовлює специфічну правову природу інституту нотаріату, на яку вказує переважна більшість як сучасних вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Із цього погляду набуває особливої ролі подальше розроблення методологічних засад вивчення нотаріальної діяльності, яка відходить від усталеної методології редукаціонізму, коли нотаріальна діяльність інтерпретувалася виключно як реалізація одного з указаних вище начал (переважно йшлося, звісно ж, про пріоритет публічного над приватним інтересом). Щоправда, не менш важливим аспектом застосування діалектичного методу під час аналізу інституту нотаріату є його потенціал, який дається взнаки у процесі розбудови теоретичної моделі взаємодії фундаментальних правових принципів нотаріальної діяльності. Нагадаємо, що для усталеного у радянській науці підходу було характерним тлумачення принципів нотаріальної діяльності як певної ієрархічної системи, у якій між тими чи іншими принципами встановлюється ієрархічний взаємозв’язок. Очевидно, що, досліджуючи нотаріат в умо-

³⁷⁰ Булатов М. Діалектичний метод. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 161.

³⁷¹ Середюк В. Окремі аспекти методології дослідження проблем юридичної відповідальності в науці права України та Польщі. *Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка* / за ред. проф. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2009. Чис. IV. С. 377.

вах становлення та активного розвитку правової держави і громадянського суспільства, така модель вже не спрацьовує за суто об'єктивних причин. Тому нині значно більш адекватною і коректною для сучасних умов видається методологічна модель діалектичного зв'язку окремих принципів нотаріальної діяльності, коли кожен із них тлумачиться у нерозривній єдності (але не тотожності) з іншими. Зокрема, йдеться про принципи незалежності та неупередженості нотаріуса, законності, точніше правозаконності, організаційної та економічної самостійності, державного регулювання нотаріальної діяльності, професійного самоврядування нотаріусів, що має реалізовуватися через професійне об'єднання нотаріусів, відплатності нотаріальних дій, відповідальності нотаріуса за шкоду, завдану його діями чи бездіяльністю у процесі вчинення нотаріальних дій.

Окрім цього, під час дослідження закономірностей функціонування нотаріату дослідник бере до уваги і теорію, і практику, які за своєю суттю є взаємопохідними, але разом із тим часто суперечать одна одній, тобто перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Своєрідною протилежністю діалектики є метафізичний метод, суть якого Казимир Айдукевич убачав у прагненні охопити якомога ширші горизонти, щоб засновані на них евдемонічні* і моральні оцінки не підлягали ревізії, якщо ці горизонти розширюються³⁷². Чи здатен розсудок вийти за межі чуттєвого досвіду? Німецький філософ Мартін Гайдеггер на питання, що таке Ніщо, де нам знайти Ніщо, давав відповідь, що Ніщо нам відоме хоча б просто тому, що ми постійно побіжно і безумовно говоримо про нього. Лише завдяки відкритості Ніщо наука здатна зробити суще як таке предметом дослідження³⁷³. Це дає можли-

³⁷² * *Евдемонізм* – античний принцип життєрозуміння, пізніше в етиці – принцип тлумачення і обґрунтування моралі, згідно з яким щастя («блаженство») є вищою метою людського життя (визначення взято з Вікіпедії).

Вандишев В. М., Кобяков О. М. *Метафізика і логіка у філософському спадку Казимира Айдукевича / Айдукевич К. Проблеми і напрями філософії. Теорія пізнання. Метафізика* : навчальний посібник / відп. ред. проф. В. М. Вандишев ; пер. з пол. О. М. Кобякова, В. М. Вандишева. Київ : Освіта України, 2010. С. 142.

³⁷³ Гайдеггер М. *Що таке метафізика? Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* : навчальний посібник / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського. Київ : Знання, 2012. С. 78, 85.

вість визнати, що ми постійно в Ніщо перебуваємо, і на питання, що таке Ніщо, напевно, не можемо дати відповідь не тому, що його не існує, а тому, що ми ще не знаємо, що воно таке. Як спосіб пізнання метафізичний метод, на що вказує І. Безклубий, має враховувати стан правової теорії в історичному, сучасному та особливо в перспективному контексті. За його допомогою дослідник здатний визначити напрям руху, що реалізує потенційні можливості приватного права³⁷⁴.

В основу структурно-функціонального методу покладено своєрідний симбіоз двох поширених у науці методів – функціонального та структурного аналізу. Їх поєднання дає змогу виокремити основні елементи, рівні функціонування досліджуваної системи і дослідити їхню динаміку, а отже, і дієвість системи загалом. Структурно-функціональний метод тісно поєднаний із системним методом, у якому розглядається досліджуване явище як певна система, що входить до вищого порядку, унаслідок цього предметна сфера теорії набуває вигляду ієрархії систем. Широкі можливості даного методу у вивченні нотаріату зумовлені тим, що він, будучи елементом правової системи суспільства, впливає на динаміку останньої. Діяльність виражає активну взаємодію із зовнішнім середовищем і пов'язана з визначенням завдань та цілей, виявленням засобів їх досягнення й активним їх використанням, накопиченням ресурсів та задоволенням потреб³⁷⁵. Застосування у дослідженнях нотаріату інтегрованих системного, структурного та функціонального підходів пов'язане з певними проблемами. Приміром, побудова ієрархії систем, до якої б входили система нотаріальної діяльності та система нотаріального права як детермінанта такої діяльності, пов'язана з необхідністю визначити співвідношення таких категорій, як «нотаріальна діяльність», «нотаріальна процедура», «нотаріальна дія», «нотаріальний процес», «нотаріальне провадження»,

³⁷⁴ Безклубий І. А. Метафізичний вимір приватного права. *Методологія приватного права (теоретичний дискурс та практика застосування)*: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 20-річчю Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2016. С. 57.

³⁷⁵ Оніщенко Н. М. *Правова система: проблеми теорії*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 125.

«нотаріальний акт» тощо. Поза будь-яким сумнівом, їх співвідношення характеризується складним комплексом взаємовпливів і потребує глибокого наукового дослідження.

Інший метод, а саме метод функціонального аналізу, також відіграє важливу роль під час з'ясування правової природи нотаріату, зокрема дає змогу глибше осягнути для правової системи та суспільства загалом. Розмежування функцій нотаріату за критерієм репрезентованого інтересу допомагає встановити співвідношення публічних та приватних інтересів у нотаріальній діяльності. Діяльнісний метод є, по суті, логічним продовженням інтегрального структурно-функціонального методу і передбачає дослідження різновимірних правових явищ через призму їх дієвості. З одного боку, система нотаріального права та її складові частини перебувають у процесі постійного розвитку та вдосконалення, а з іншого – ця система зберігає свою цілісність та завершеність на кожному окремо взятому етапі свого існування. Тому система сучасного нотаріального права може бути об'єктивно визнана саме завдяки дослідженню її в дії. Динамічний діяльнісний аспект нотаріального права розкривається в процесі нотаріальної діяльності. Важливим складником інструментарію діяльнісного методу дослідження є методика оцінювання ефективності та соціальної цінності роботи нотаріусів. У цьому контексті важливим методологічним завданням є розгляд співставлення понять, як указує Рольф Кніпер, економічної ефективності, з одного боку, і правової моделі нотаріуса, його організації – з іншого³⁷⁶. Завдяки інтегруванню структурного, функціонального, діяльнісного та системного методів можливо дослідити складні правовідносини, які виникають між держателем, адміністратором електронних реєстрів, нотаріусом та заявником під час учинення реєстраційних дій та отримання витягів із таких реєстрів.

Невід'ємним складником дослідження більшості суспільних явищ є метод моделювання, тісно пов'язаний із системним підходом. Модель являє собою складні слабо структуровані системи в операціоналізованому вигляді, тобто як об'єкт емпірич-

³⁷⁶ Кніпер Р. Там само. С. 112.

них спостережень і досліджень. Упорядковуючи хаотичну масу різновимірних елементів досліджуваного явища, модель допомагає відкинути другорядні чинники і зосередитися на сутнісних властивостях досліджуваної системи, сприяючи, таким чином, цілісному осмисленню об'єкта. Моделювання у ході дослідження нотаріату дає змогу подолати брак емпіричної інформації. Коли ми оцінюємо діяльність конкретного нотаріуса, нотаріальну практику в межах держави, законодавство, що її регламентує, визначаємо, ефективно воно чи ні, вирішуємо питання про те, у якому напрямі повинен відбуватися його розвиток, ми завжди, свідомо чи підсвідомо, порівнюємо реальність із певною ідеальною моделлю, яка існує у нашій уяві. Тому актуальним завданням сучасної правознавчої науки є максимально можлива уніфікація принципів побудови пізнавальних моделей, які застосовуються під час дослідження правових явищ.

Перспективним для дослідження практики функціонування нотаріату виступає порівняльно-правовий метод, який застосовується для аналізу нотаріального права та нотаріальної діяльності в різних державах як у статичному зрізі, так і в динаміці їх розвитку, а також для пізнання спільних та відмінних властивостей складників цих систем. Також порівняльно-правовий метод доцільно застосовувати в межах правової системи України для одночасного аналізу положень різних сфер правового регулювання з метою визначення функцій нотаріату та місця нотаріального права в системі права України. Корисним є порівняльно-правовий метод і під час вирішення питання щодо впровадження у правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні міжнародних стандартів. Досвід функціонування нотаріату в іноземних державах, у тому числі негативний, дає змогу мінімізувати прорахунки в українському законотворенні та правозастосовчій практиці. Разом із тим порівняльно-правовий метод вимагає поміркованого застосування з обов'язковим урахуванням традицій правової системи-донора і реципієнта, історико-правових особливостей становлення тих чи інших інститутів.

Історичний досвід, як указував М. Козюбра, свідчить, що становлення права, як і інших соціальних інститутів, відбувається

«знизу», тобто відповідно до усвідомлення людьми потреби в упорядкуванні відносин між ними³⁷⁷. Завдяки такому підходу історично-ретроспективний метод дає змогу пізнати закономірності становлення законодавства про нотаріат, його окремих інститутів, норм; інших регуляторів нотаріальної діяльності, зокрема норм професійної етики, організаційної структури нотаріату, правового статусу нотаріуса тощо.

Щодо формально-логічного методу, то основна увага акцентується на вивченні діючого позитивного права. Його застосування дає змогу дослідити сутність, зміст та властивості системи нотаріального права на основі законів формальної логіки. В. Федоренко дещо образно, проте слушно, порівнює правову систему з таблицею хімічних елементів Менделєєва: існування окремих її структурних елементів, навіть нерозпізнаних донині, вже можна передбачити, керуючись формальною логікою системи³⁷⁸. У цьому контексті набуває особливого значення закон парних категорій, згідно з яким існування однієї такої категорії неможливе без парної (позитивне і природне, матеріальне та процесуальне, публічне та приватне право). Незважаючи на значний потенціал формально-логічного методу, застосування його вимагає певної обережності, щоб за буквою закону не втратити його дух.

Процес нотаріальної діяльності відповідно до відомого з теорії ймовірності закону великих чисел завжди має приховані закономірності, які можна виявити за допомогою статистичного аналізу³⁷⁹. Статистичний метод дає змогу шляхом накопичення і вивчення емпіричних даних про нотаріальну практику, що склалася, встановити стан дотримання нотаріусами та іншими особами, уповноваженими вчиняти нотаріальні дії, вимог закону, визначити пріоритети, якими керуються ці особи у своїй діяльності, усвідомити ефективність дії окремих нормативних регуляторів, виявити чинники, що впливають на необхідність запровадження чи відміни

³⁷⁷ Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 23.

³⁷⁸ Федоренко В. Л. Там само. С. 146.

³⁷⁹ Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 52.

обов'язковості вчинення нотаріальної дії, тощо. Вищевказаний метод незамінний під час дослідження громадської думки, яка може бути одним із найважливіших критеріїв ефективності нотаріальної діяльності, оскільки дає змогу встановити, наскільки така діяльність задовольняє потреби окремих громадян та суспільства загалом. Емпіричні дані, здобуті за допомогою статистичного методу, підлягають подальшому узагальненню та абстрагуванню з метою відокремлення несуттєвого і зосередженню уваги дослідника на основних закономірностях нотаріальної практики. Ці методи відіграють ключову роль під час розкриття змісту понять, коли з-поміж наявної інформації про об'єкт дослідження науковець повинен виокремити необхідний і достатній набір ознак, які дають змогу відмежувати визначуване поняття від споріднених категорій і максимально розкрити його сутність.

Вивчення іноземного законодавства та правозастосовної практики за допомогою порівняльно-правового методу також пов'язане з деяким абстрагуванням, оскільки дослідник залишає поза увагою національне вирішення певних питань, виходячи на ширший, міжнародний рівень. Для різнобічного пізнання досліджуваного об'єкта опрацьовується велика кількість джерел інформації, провідне місце серед яких поряд із законодавством посідає наукова література. Більшість наукових праць містить відбиток світогляду автора, а часто ще й панівної суспільної ідеології, що не сприяє об'єктивності дослідження. Тому під час аналізу таких джерел інформації варто використовувати критичний метод. Критицизм – це гносеологічна позиція, що полягає у сумніві щодо тлумачення того чи іншого вихідного положення як істинного, у недовірі до певних поглядів та уявлень³⁸⁰. Метод скептицизму ставить під сумнів істинність знань³⁸¹. Іншими словами, науковець, навіть сприймаючи ті чи інші напрацювання своїх попередників як відправну точку власного дослідження, не повинен покладатися на них як на абсолютну істину.

Наукову та практичну цінність будь-якого дослідження значно підвищує застосування прогностичного методу – комплексу при-

³⁸⁰ Озадовська Л. Скептицизм. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 585.

³⁸¹ Середюк В. Там само. С. 377–382.

йомів, які дають змогу здійснити науково обґрунтовані припущення щодо майбутнього розвитку нотаріату в Україні. Такі припущення ґрунтуються на виявлених тенденціях розвитку цього інституту. Тому прогностичний метод спрямований не лише на побудову майбутньої моделі функціонування нотаріату, а й сприяє його «внутрішньому аудиту», виявленню перспективних елементів, які потребують модернізації.

Наведений перелік методів невичерпний. Окремі аспекти нотаріальної діяльності, такі як медіація, попередження конфліктів, стають предметом вивчення соціології, психології, політології, теорії управління із застосуванням методів, характерних для цих наук. Сучасне правознавство сприймає теоретико-методологічні принципи і підходи, які ґрунтуються на новітніх або заборонених у колишньому СРСР нематеріалістичних ученнях про пізнання правової дійсності. Прикладом цього процесу є використання у правознавстві методів синергетики. Необхідність звернення до таких методів викликана розумінням «сучасності», під якою, за твердженням В. Кременя, потрібно розуміти як нелінійний процес, схильний до віртуалізації та позбавлення цінностей, програмної системи соціальних установок ... і вона перетворюється у надзвичайно складну взаємодію «порядку» та «хаосу»³⁸².

Багаторівневий методологічний арсенал, як правило, позитивно впливає на якість результатів дослідження. Методологія наукового дослідження є засобом, а не самоціллю. Вибрані методологічні підходи не повинні перетворюватися на жорсткі рамки, тому окреслені та презентовані підходи, позиції та міркування не є догмою, а окремим баченням розв'язання поставлених проблем для їх подальшого обговорення.

³⁸² Синергетика і освіта : монографія / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. С. 7.

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Гриняк Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заступник директора Київського регіонального центру Національної академії правових наук України з наукової роботи – передмова (у співавторстві з О. О. Котом, М. М. Хоменком), підрозділ 2.2. (у співавторстві з О. О. Котом).

Єфіменко Леонід Васильович, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 2.6.

Колодій Анатолій Миколайович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу дослідження проблем взаємодії держави і громадянського суспільства Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 2.1.

Костюченко Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 1.3. (у співавторстві з Л. В. Красицькою); підрозділ 2.3.

Кот Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, директор Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – передмова (у співавторстві з А. Б. Гриняком, М. М. Хоменком), підрозділ 2.2. (у співавторстві з А. Б. Гриняком).

Красицька Лариса Василівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та

розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 1.3. (у співавторстві з О. Є. Костюченко).

Кухарєв Олександр Євгенович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 1.2.

Назаров Іван Володимирович, доктор юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 1.4.

Носік Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 2.4.

Онiщенко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заступник директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України – підрозділ 1.1.

Хоменко Михайло Михайлович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – передмова (у співавторстві з О. О. Котом та А. Б. Гриняком).

Шумило Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу забезпечення інтеграції академічної та університетської правової науки та розвитку юридичної освіти Київського регіонального центру Національної академії правових наук України – підрозділ 2.5.

Наукове видання

МЕТОДОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ ГАЛУЗЕВИХ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Колективна монографія

Верстання
Дизайн обкладинки

Вікторія Удовиченко
Анастасія Юдашкіна

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 03.11.2022 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 13,95. Тираж 30.
Замовлення № 1122м-158.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.